

1903 - 1983

до 80-річчя
II з'їзду РСДРП

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

7

КИЇВ-1983

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, А. Ф. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Художній редактор *В. В. Сущук*

Технічні редактори *Т. М. Шендероски, С. С. Гробошанки*

Коректор *Л. П. Захарченко*

Здано до набору 06.06.83. Підп. до друку 11.07.83. БФ 51603. Формат 70 × 108^{1/8}. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,3. Тираж 2525 пр., Зам. 0-207.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфлітгаз», 252030 Київ-30, вул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 7 (238), июль, 1983. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев-1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РВО «Поліграфлітгаз», 252030 Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (258)

ЛИПЕНЬ

1983

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

- В. В. Щербицький. Героїчний шлях боротьби і перемог 5

СТАТТІ

- Варгатюк П. Л. Другий з'їзд РСДРП і створення марксистської партії по-
вого типу 11
Шевченко В. Ф. Ленінське вчення про керівну роль Комуністичної партії
і сучасність 22

*До 40-річчя видатних перемог радянських військ
у Великій Вітчизняній війні*

- Соловйов Б. Г. (Москва). Історичне значення Курської битви 35

Методологія та методика історичних досліджень

- Лубський А. В. (Ростов-на-Дону), Пронштейн О. П. (Ростов-на-Дону).
Про поняття методології та методу в історичній науці 44

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

- Шараєва Н. І. (Миколаїв). Трудовий колектив — школа інтернаціонального
виховання 49
Рудик П. А. (Чернівці). Здійснення первинними парторганізаціями промисло-
вих підприємств України контролю діяльності адміністрації (1966—
1975 рр.) 53

З історії союзу робітничого класу і селянства

- Никпфороук М. П. (Коломия). Шефська допомога колективів промислових
підприємств трудівникам сільського господарства в механізації тварин-
ництва (1966—1970 рр.) 59
Васильєв В. В. (Сімферополь). Роль робітничого класу України у зміц-
ненні матеріально-технічної бази МТС (1945—1958 рр.) 64

* * *

Сарбей В. Г., Полухіна О. М. Зародження і розвиток інтернаціоналістських традицій у класовій боротьбі пролетаріату України (70-і роки XIX ст. — 1903 р.)	71
Парасунько О. А. Загальний страйк на Півдні Росії в 1903 р. — важливий етап у підготовці першої російської революції	81

Трибуна молодого автора

Зубковський В. М. Діяльність партійних організацій України по залученню виробничих колективів до трудового виховання учнів (1971—1975 рр.)	89
Корінна Л. Ю. Деякі питання розвитку заочної форми партосвіти (1926—1938 рр.)	96
Примуш М. В. (Донецьк). Діяльність профспілкових організацій по підвищенню професійно-технічного рівня робітничих кадрів вугільної промисловості України (1933—1937 рр.)	103

На допомогу викладачу історії

Ленська В. В. (Кривий Ріг). Про засвоєння студентами історико-партійних понять при вивченні курсу історії КПРС	111
Маїлян В. Р. (Єреван). Використання листів В. І. Леніна при вивченні теми «Боротьба за створення марксистської партії в Росії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1894—1904 рр.)» у вузівському курсі історії КПРС	117

Пам'ятки історії та культури

Григор'єва Т. Ф. Пам'ятки та пам'ятні місця на Україні, пов'язані з підготовкою Другого з'їзду РСДРП	126
--	-----

Документальні розповіді

Тутик А. А. (Дніпропетровськ). На зорі створення ленінської партії	132
--	-----

Наш календар

Кізченко В. І. Про громадську діяльність В. Г. Короленка в 1905—1907 рр. (До 130-річчя з дня народження)	136
--	-----

Критика та бібліографія

Горбул О. Д. В. Я. Бондарь. Ленинская партия — партия нового типа	139
Алексієв М. М. (Тернопіль), Гонтар Т. М. (Тернопіль). КПСС — партия пролетарского интернационализма	140
Беренштейн Л. Ю., Гаврилюк О. Ю. Е. Т. Соломко. Зростання соціальної активності трудівників села	141
Гайдуков Л. Ф., Полурез В. І., Рябцев В. П. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР	143
Румянцев М. В. (Чебоксари). П. Т. Тимофеев. Формирование национальных кадров рабочего класса СССР	145
Марискевич Г. Ф. (Львів), Савицький В. А. (Львів). М. М. Олексюк. Єдність інтернаціональних устремлень	147
Дмитрієнко М. Ф., Миронець П. І. На захисті завоювань Великого Жовтня	149
Віднянський С. В., Сюсько І. М. (Ужгород). Г. Й. Шмашко. Рабочий класс народной Венгрии	151
Єфімов О. Ю. (Одеса). Г. Л. Баканурский. Ложные доктрины, реакционная политика	153

Хроніка та інформація

Хворостяний І. М. Всесоюзна конференція учених з проблем миру і відвернення ядерної війни	155
Проценко Б. І. Регіональна науково-теоретична конференція, присвячена 80-річчю Другого з'їзду РСДРП	156
Бількевич А. М. (Тернопіль). Міжвузівська науково-теоретична конференція «Торжество лєнінського вчення про партію нового типу»	157
Асатуров С. К., Кривець Н. В. Наукова координаційна нарада «Прогресивні, демократичні, революційні, антифашистські традиції в німецькій історії»	158
Маркова О. Є., Степанович Є. П. Семінар з історичної географії та картографії	158
Барабой Абрам Зіновійович	160

СОДЕРЖАНИЕ

В. В. Щербицкий. Героический путь борьбы и побед	5
--	---

СТАТЬИ

Варгатюк П. Л. Второй съезд РСДРП и создание марксистской партии нового типа	11
Шевченко В. Ф. Ленинское учение о руководящей роли Коммунистической партии и современность	22

К 40-летию выдающихся побед советских войск в Великой Отечественной войне

Соловьев Б. Г. (Москва). Историческое значение Курской битвы	35
<i>Методология и методика исторических исследований</i>	

Лубский А. В. (Ростов-на-Дону), Пронштейн А. П. (Ростов-на-Дону). О понятии методологии и метода в исторической науке	44
--	----

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

Шараева Н. И. (Николаев). Трудовой коллектив — школа интернационального воспитания	49
Рудык П. А. (Черновцы). Осуществление первичными парторганизациями промышленных предприятий Украины контроля деятельности администрации (1966—1975 гг.)	53

Из истории союза рабочего класса и крестьянства

Никифорок Н. П. (Коломия). Шефская помощь коллективов промышленных предприятий труженикам сельского хозяйства в механизации животноводства (1966—1970 гг.)	59
Васильев В. В. (Симферополь). Роль рабочего класса Украины в укреплении материально-технической базы МТС (1945—1958 гг.)	64

* * *

Сарбей В. Г., Полухина О. Н. Зарождение и развитие интернационалистских традиций в классовой борьбе пролетариата Украины (70-е годы XIX ст. — 1903 г.)	71
Парасунько О. А. Общая стачка на Юге России в 1903 г. — важный этап в подготовке первой русской революции	81

Трибуна молодого автора

Зубковский В. М. Деятельность партийных организаций Украины по привлечению производственных коллективов к трудовому воспитанию учеников (1971—1975 гг.)	89
Коренная Л. Е. Некоторые вопросы развития заочной формы партпросвещения (1926—1938 гг.)	96
Примуш Н. В. (Донецк). Деятельность профсоюзных организаций по повышению профессионально-технического уровня рабочих кадров угольной промышленности Украины (1933—1937 гг.)	103

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Лепская В. В. (Кривой Рог). Об усвоении студентами историко-партийных понятий при изучении курса истории КПСС	111
Маилян В. Р. (Ереван). Использование писем В. И. Ленина при изучении темы «Борьба за создание марксистской партии в России. Образование РСДРП. Возникновение большевизма (1894—1904 гг.)» в вузовском курсе истории КПСС	117

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Григорьева Т. Ф. Памятники и памятные места на Украине, связанные с подготовкой Второго съезда РСДРП	126
--	-----

Туттик А. А. (<i>Днепропетровск</i>). На заре создания ленинской партии	132
---	-----

ПАШ КАЛЕНДАРЬ

Кизченко В. И. Об общественной деятельности В. Г. Короленко в 1905—1907 гг. (К 130-летию со дня рождения)	136
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Горбул А. Д. В. Я. Бондарь. Ленинская партия—партия нового типа	139
Алексиев Н. М. (<i>Тернополь</i>), Гончар Т. Н. (<i>Тернополь</i>). КПСС — партия пролетарского интернационализма	140
Беренштейн Л. Е., Гаврилюк А. Е. Е.Т. Соломко. Зростання соціальної активності трудівників села	141
Гайдуков Л. Ф., Полурез В. И., Рябцев В. П. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР	143
Румянцев М. В. (<i>Чебоксары</i>). П. Т. Тимофеев. Формирование национальных кадров рабочего класса СССР	145
Марискевич Г. Ф. (<i>Львов</i>), Савинец В. А. (<i>Львов</i>). М. М. Олексюк. Єдність інтернаціональних устремлінь	147
Дмитриенко М. Ф., Миронец Н. И. На защите завоеваний Великого Октября	149
Виднянский С. В., Сюсько И. Н. (<i>Ужгород</i>). Г. И. Шмацько. Рабочий класс народной Венгрии	151
Ефимов А. Е. (<i>Одесса</i>). Г. Л. Баканурский. Ложные доктрины, реакционная политика	153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Хворостяный И. М. Всесоюзная конференция ученых по проблемам мира и предотвращения ядерной войны	155
Проценко Б. И. Региональная научно-теоретическая конференция, посвященная 80-летию Второго съезда РСДРП	156
Билькевич А. М. (<i>Тернополь</i>). Межвузовская научно-теоретическая конференция «Торжество ленинского учения о партии нового типа»	157
Асатуров С. К., Кривец Н. В. Научное координационное совещание «Прогрессивные, демократические, революционные, антифашистские традиции в немецкой истории»	158
Маркова Е. Е., Степанович Е. П. Семинар по исторической географии и картографии	158
<u>Барабой Абрам Зиновьевич</u>	160

ГЕРОЇЧНИЙ ШЛЯХ БОРОТЬБИ І ПЕРЕМОГ

Республіканська наукова конференція,
присвячена 80-річчю Другого з'їзду РСДРП

Трудящі України, як і весь радянський народ, з великим патріотичним піднесенням ідуть назустріч знаменній даті — 80-річчю Другого з'їзду РСДРП, на якому було створено більшовицьку партію. За вісім десятиріч ленинська партія пройшла справді героїчний шлях боротьби і перемог. Усі свої досягнення наш народ по праву зв'язує з багатогранною діяльністю КПРС — керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства. Джерелом незламності радянського суспільства, розквіту соціалістичної Батьківщини була і залишається непохитна єдність партії і народу. «Сила Комуністичної партії в тому, — відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», — що вона звіряє всю свою діяльність, кожен свій крок з безсмертним ученням Маркса, Енгельса, Леніна».

Вісімдесятій річниці Другого з'їзду РСДРП була присвячена республіканська наукова конференція, яка відбулася 3 червня в Києві. Її організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Секція суспільних наук АН УРСР і Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР.

У роботі конференції взяли участь товариші В. В. Щербицький, І. О. Герасимов, Ю. Н. Єльченко, Є. В. Качаловський, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, О. С. Капто, Ю. П. Коломієць, С. Н. Муха, Я. П. Погребняк.

Тепло зустрінутий присутніми, конференцію відкрив вступним словом член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.

ВСТУПНЕ СЛОВО В. В. ЩЕРБИЦЬКОГО

Шановні товариші! В історії є події, які справді невідкладні часу. Особливе місце серед них займає створення на Другому з'їзді РСДРП більшовицької партії. «На історичну арену, — говориться в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», — вийшла партія нового типу — партія робітничого класу, партія наукового комунізму, партія соціалістичної революції і комуністичного творення».

У цьому році, який по праву названо роком Карла Маркса, основоположника наукового комунізму, по-особливому сприймаються слова В. І. Леніна про те, що наша партія виникла на найміцнішій базі теорії марксизму. Революційна Росія повністю виправдала геніальний прогноз Маркса про те, що «в Росії є неминучою і близькою найграндіозніша соціальна революція». На рубежі XIX і XX століть саме сюди перемістився центр міжнародного революційного руху.

У нових історичних умовах В. І. Ленін першим побачив об'єктивну потребу в пролетарській революційній партії. Володимир Ілліч створив

струнке вчення про партію робітничого класу, очолив боротьбу проти опортунізму, ревізіонізму і реформізму, за утворення такої партії. І, нарешті, разом із своїми соратниками, які становили більшість Другого з'їзду РСДРП, він створив партію більшовиків. «Більшовизм існує, — підкреслив В. І. Ленін, — як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року».

Більшовики! Це поняття народилося разом з партією нового типу і позначило не тільки її назву, а й емко виразило саму її суть. Це російське слово увійшло в усі мови світу. Воно назавжди стало символом вірності ідеям марксизму-ленінізму, інтересам робітничого класу, непримиренності до ідеології буржуазії, символом незламної волі, безприкладної мужності і героїзму!

Другий з'їзд РСДРП завершив процес об'єднання революційних марксистських організацій Росії на ленінських ідейних, політичних і організаційних принципах. З'їзд прийняв справді марксистську програму партії. Він став поворотним пунктом у російському і міжнародному робітничому русі. В цьому і полягає неминуще історичне значення Другого з'їзду РСДРП.

Геній Леніна вже в ході роботи більшовицького форуму повною мірою оцінив його величезну роль, етапний характер, величезний вплив на розвиток революції. «Яка прекрасна річ — наш з'їзд! — з революційною пристрасністю вигукував Володимир Ілліч. — Рішення прийнято. Етап пройдено. Вперед! — оце я розумію. Це — життя».

Ленінська партія показала всьому міжнародному пролетаріатові блискучий зразок справді революційної організації. Рівняючись на цей зразок, виникли і зміцніли комуністичні партії в інших країнах, склався міжнародний комуністичний рух.

Історичний досвід КПРС, нагромаджений за 80 років з часу її виникнення, вчить, що шлях до соціалізму спроможна подолати саме партія нового, ленінського типу. «Тільки така партія, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов, — спроможна перекласти на мову свідомої політичної боротьби інтереси і прагнення мас, надихнути їх своєю вірою і рішимістю, організувати і спрямувати в єдине русло їх енергію. Тільки така партія може добитись визнання масами своєї авангардної ролі і при будь-яких, навіть найтяжчих випробуваннях привести трудящих до соціалізму».

Давайте, дорогі товариші, сказав В. В. Щербицький, в думці оглянемо героїчний, безприкладний шлях боротьби і перемог великої партії Леніна. Він справді вражає уяву!

Партія більшовиків очолила визвольну боротьбу робітничого класу, його союзників у трьох російських революціях і привела народ до перемоги Великого Жовтня. Незмірно зросла з цього часу її роль як правлячої партії у здійсненні історичної місії побудови соціалізму і комунізму.

Бойовими загонами єдиної ленінської партії стали комуністичні партії радянських республік, у тому числі Компартія України. Створена 65 років тому, в липні 1918 року, вона назавжди стала міцною і надійною опорою ленінського Центрального Комітету партії в боротьбі за здійснення генеральної лінії КПРС.

Під керівництвом більшовицької партії трудящі нашої країни стали на захист завоювань Жовтня. Розгромивши в роки громадянської війни об'єднані сили зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, вони створили умови для втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму.

Під керівництвом партії в багатьох відношеннях відстала, переважно аграрна країна перетворилась у високорозвинуту індустріально-колгоспну державу, вийшла на передові рубежі освіти, науки і культури. Докорінно змінилась класова структура суспільства, було ліквідовано експлуатацію людини людиною, перемогли колективістські, соці-

алістичні відносини. На засадах добровільності і рівноправності склався і зміцнів Союз Радянських Соціалістичних Республік — небачене в історії братерство вільних націй і народностей. Справжній переворот відбувся у свідомості мільйонних мас. Пануючою ідеологією радянського суспільства став марксизм-ленінізм. Захоплений світ став свідком того, як в історично найкоротші строки, практично за два десятиріччя, в СРСР було побудовано соціалізм.

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія надихнула і мобілізувала народи нашої Вітчизни на священну боротьбу проти ударних сил світового імперіалізму, які занесли фашистський меч над революційними завоюваннями Жовтня, над усією людською цивілізацією. Їй належить історична заслуга організації розгрому ненависного ворога. Ось чому і майже через 40 років не тільки трудящі нашої країни, а й усе прогресивне людство вдячно схиляють голови перед величчю подвигу Радянського Союзу у Вітчизняній війні.

Відродивши з руїн і попелу зруйноване загарбниками народне господарство, радянські люди під керівництвом ленінської партії примножили завоювання соціалізму в масштабах, які набагато перевершували довоєнний рівень.

Головним підсумком революційно-перетворюючої діяльності КПРС і радянського народу є побудова в СРСР розвинутого соціалізму. Як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», наша країна перебуває на початку цього закономірного й історично тривалого етапу в становленні комуністичної формації.

В сучасних умовах, коли зростають масштаби і ускладнюються завдання поступального руху країни по шляху до комунізму, відбувається далі зростання ролі Комуністичної партії в житті радянського суспільства, партії, яка об'єднує в своїх рядах понад 18 мільйонів комуністів. Довгочасна стратегія КПРС і завдання на 80-і роки визначені XXVI з'їздом. Надзвичайно важливе значення для прискорення нашого руху вперед мають рішення листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС.

У виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. В. Андропова, його статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР» глибоко розкрито особливості сучасного етапу життя країни, висунуто великі економічні і соціальні завдання, визначено шляхи їх розв'язання.

Центральний Комітет КПРС спрямовує зусилля партії, всіх трудящих насамперед на підвищення ефективності економіки. Вживаються дійові заходи для зміцнення зв'язку науки і виробництва, наведення повсюдно суворого порядку, підвищення партійної, державної і трудової дисципліни. Це повною мірою відповідає ленінській вимозі «всю увагу зосередити на питаннях трудової дисципліни, яка є стрижнем усього господарського будівництва соціалізму...»

Слід підкреслити, сказав В. В. Щербицький, що саме тепер, коли ми перебуваємо на серединному рубежі, можна сказати, в zenіті одинадцятої п'ятирічки, особливо чітко видно як наші досягнення, так і ще не вирішені питання. В цілому завдання, поставлені XXVI з'їздом партії, в нашій республіці, як і в усій країні, розв'язуються. Одні — добре, інші, внаслідок ряду об'єктивних причин, не так, як хотілося б. Але в цілому — позитивні результати є в усіх галузях, і поступальний рух вперед безсумнівний. Це стосується і збільшення національного доходу, і зростання продуктивності суспільної праці.

Підтверджують сказане значне збільшення обсягів промислового виробництва і економія праці за два роки по Україні більш як 1200 тис. чоловік. Помітно підвищилися технічний рівень виробництва, якість продукції. Економічний ефект від впровадження в республіці досягнень науково-технічного прогресу становить майже 1,9 млрд. карбованців.

З початку п'ятирічки до ладу стали 250 важливих виробничих потужностей і об'єктів.

Послідовно здійснюється соціальна програма п'ятирічки. Виплати і пільги з суспільних фондів споживання становили за два роки майже 44 млрд. карбованців. Збільшено зарплату працівників ряду галузей народного господарства. Перевиконано плани введення житла, більш як трьом мільйонам чоловік поліпшено житлові умови.

У хорошому, діловому ритмі розпочато п'ятий рік п'ятирічки. Поточні плани за 5 місяців ц. р. по найважливіших показниках виконано. Додатково до плану реалізовано продукції на мільярд з лишком карбованців. Вживаються активні заходи по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості і сільському господарстві.

На жаль, зустрічається і чимало труднощів. Примхи погоди чотирьох останніх років створили немало перешкод для сільського господарства і негативно вплинули на темпи зростання. Не балують нас, як ви знаєте, погодні умови і в цьому році.

Організовано завершивши зимівлю худоби і весняно-польові роботи, трудівники села ведуть наполегливу боротьбу за врожай нинішнього року. Відрадно, що підвищились надії молока, прирости ваги тварин, їх здавальна вага. Це дало можливість істотно збільшити заготівлі продуктів тваринництва.

Щоб виконати відповідальні завдання п'ятирічки, має бути проведена велика, напружена робота по інтенсифікації економіки, дальшому підвищенню її ефективності, посиленню режиму економії та бережливості, наведенню належного порядку на всіх ділянках нашого великого господарства. У цьому зв'язку нові завдання постають перед первинними партійними організаціями, трудовими колективами.

Велике політичне значення має всенароднє обговорення проекту Закону СРСР про трудові колективи. Тільки в нашій республіці в його обговоренні взяло участь понад 22 мільйони чоловік. Прийняття нового закону, безперечно, благотворно позначиться на дальшому підвищенні соціально-політичної активності трудящих.

Товариші! По достоїнству оцінюючи все зроблене і чітко бачачи наступні завдання, ми можемо твердити, що справді шлях, який дорівнює століттям, пройшла наша країна під керівництвом ленінської партії. Нагороджено гігантський, неоціненний досвід революційно-перетворюючої діяльності, соціалістичного творення. Його вивчення і наукове узагальнення — ключове завдання радянських суспільствознавців. Так воно сформульоване XXVI з'їздом КПРС.

За останні роки в республіці чимало зроблено в цій надзвичайно важливій справі, в розробці актуальних проблем теорії і практики зрілого соціалізму, історії КПРС, партійного будівництва. Видано нариси історії всіх обласних і Київської міської партійної організації, профспілок Української РСР, ряд праць, присвячених інтернаціональній єдності і дружбі народів СРСР, соціальним наслідкам науково-технічної революції, досвіду ідейно-політичного, трудового і морального виховання, критичі сучасної буржуазної ідеології. Цикл робіт з світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики удостоєний Державної премії Української РСР за 1982 рік.

Очевидно, суспільствознавці республіки досягли того рубежу нагромадження знань, коли повністю дозріла і можливість, і необхідність більш рішучого переходу до великих наукових узагальнень, інтенсивного вивчення нових явищ суспільного життя. Зрозуміло, все це повинно завершуватись виробленням конкретних пропозицій для практики ідеологічної роботи, соціально-економічного будівництва.

Мабуть, уже настав час узятися за підготовку капітальної праці з історії Компартії України як бойового, випробуваного загону єдиної ленінської партії.

Більш вагомим повинен бути вклад учених у формування у радянських людей марксистсько-ленінського світогляду, високої політичної і моральної культури, непримиренності до буржуазної ідеології і моралі. Цьому підпорядкована багатогранна робота партійних організацій по вдосконаленню всього політико-виховного процесу. Після XXVI з'їзду КПРС у цьому напрямі зроблено чимало. Здійснено конкретні заходи по підвищенню наукового рівня ідеологічної роботи, дієвості партійного навчання, лекційної пропаганди, органів масової інформації. Створено досить ефективну систему політичного інформування населення.

Новим змістом, особливо в період святкування 60-річчя утворення СРСР, збагатились патріотичне й інтернаціональне виховання, пропаганда історичних завоювань ленінської національної політики КПРС, непорушної дружби народів СРСР. Більш цілеспрямовано й ефективно проводиться контрпропагандистська робота, викриття підривних акцій зарубіжних буржуазних, буржуазно-націоналістичних, сіоністських і клерикальних центрів.

З цих та інших ідеологічних питань у ЦК Компартії України заслухано звіти ряду обкомів і міськкомів партії, парткомів первинних партійних організацій, редакцій газет, міністерств і відомств. Нині кращий досвід детально аналізується і узагальнюється. Йде активний пошук шляхів подолання віджилих форм і методів, відбирається все краще, більш ефективне.

Особливого значення набуває нині викриття агресивного курсу адміністрації США і пропаганда миролюбної зовнішньої політики СРСР. Принципове значення в цьому мають нові зовнішньополітичні ініціативи, висунуті товаришем Ю. В. Андроповим у його виступах, відповідях органам преси і зарубіжній громадськості, а також на переговорах щодо обмеження і скорочення стратегічних озброєнь і щодо проблеми ядерної зброї середньої дальності в Європі.

Наша партія робить усе можливе для того, щоб викрити в очах широких трудящих мас неосоціалістичного світу міф про пресловуту «радянську воєнну загрозу». Дедалі більше людей на планеті розуміють: Радянський Союз та інші соціалістичні країни нікому не загрожують ні на Заході, ні на Сході. Сьогодні, як і на зорі Радянської влади, актуально звучить ленінський висновок про те, що «говорити сильні слова, обвинувачуючи нас у червоному мілітаризмі, можуть тільки найбільш брудні й низькі політичні шахраї».

Товариші! Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» у республіці, як і в усій країні, розгорнуто активну політичну й організаторську роботу. В трудових колективах широко розгорнулося соціалістичне змагання на честь знаменного ювілею. На місцях проводяться суспільно-політичні читання, цикли лекцій про героїчний шлях КПРС, зростання її ролі в умовах розвинутого соціалізму. Відбувся республіканський семінар лекторів партійних комітетів і товариства «Знання» УРСР на тему «КПРС — партія революційної боротьби і комуністичного творення». Видається наукова і пропагандистська література, присвячена ювілею з'їзду. В трудових колективах проводяться тематичні вечори, зустрічі з ветеранами партії і праці, вченими, діячами літератури і мистецтва, читацькі конференції. В липні відбудеться республіканський єдиний політдень на тему «Партія — розум, честь і совість нашої епохи».

Одним з важливих заходів, що їх проводить ЦК Компартії України на ознаменування 80-річчя Другого з'їзду РСДРП, є ця республіканська наукова конференція.

Почесні учасники нашої конференції, сказав В. В. Щербицький, — ветерани ленінської партії, які багато десятиріч беззавітно служать її великим ідеалам. Дозвольте мені сердечно поздоровити вас, дорогі товариші, із славним ювілсем, побажати здоров'я, дальшої активної участі в роботі по комуністичному вихованню трудящих!

У цьому залі присутні вчені-суспільствознавці, партійний, комсомольський і пропагандистський актив міста Києва, викладачі вузів і військових училищ, керівники міністерств і відомств, відповідальні працівники ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради, ЦК ЛКСМУ — словом, усі ті, хто безпосередньо причетний до реалізації у нас в республіці настанови ЦК КПРС — широко відзначити 80-річчя Другого з'їзду РСДРП як знаменну дату в історії нашої партії і радянського народу.

За усталеною доброю традицією з науковими доповідями на конференції виступлять і московські вчені.

Дозвольте за дорученням Політбюро ЦК Компартії України відкрити республіканську наукову конференцію, присвячену 80-річчю Другого з'їзду РСДРП, і висловити впевненість, що вона стане помітною подією в політичному житті нашої республіки.

* * *

На конференції з доповідями виступили: керівник кафедри історії КПРС Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктор історичних наук, професор М. М. М а с л о в — «Історичне значення Другого з'їзду РСДРП»; директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, член-кореспондент АН УРСР В. І. Ю р ч у к — «Компартія України — бойовий загін єдиної лєнінської партії»; директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР В. І. Ш и н к а р у к — «Удосконалення розвинутого соціалізму — основний зміст діяльності Комуністичної партії» і зав. відділом міжнародного комуністичного руху Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, доктор історичних наук, професор Л. М. М и н а є в — «КПРС і сучасний світовий революційний процес». Їх доповіді будуть надруковані в журналі «Комуніст України», «Українському історичному журналі» та журналі «Філософська думка».

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

ДРУГИЙ З'ЇЗД РСДРП І СТВОРЕННЯ МАРКСИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ НОВОГО ТИПУ

Вісімдесят років тому відбувся Другий з'їзд РСДРП — знаменна подія в історії нашої партії і радянського народу, світового комуністичного і робітничого руху. З'їзд завершив процес об'єднання революційних марксистських організацій Росії на ідейних, політичних і організаційних принципах, розроблених Володимиром Іллічем Леніним. «На історичну арену вийшла партія нового типу — партія робітничого класу, партія наукового комунізму, партія соціалістичної революції і комуністичного творення»¹, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП». Під керівництвом партії більшовиків здійснені три революції в Росії, повалена влада царизму і капіталізму, забезпечена перемога соціалізму, створене розвинуте соціалістичне суспільство. За роки боротьби і перемог ленінська партія комуністів нагромадила величезний історичний досвід, який є цінним надбанням і для зміцнення братніх партій на позиціях марксизму-ленінізму, і для ідейного ґартування нових поколінь радянських людей. Узагальнений в історико-партійних працях цей досвід сприяє тому, щоб всі радянські люди, комуністи і комсомольці «...добре знали історію партії, твердо й неухильно проводили в життя її рішення і політику»².

В даній статті розглядається роль II з'їзду РСДРП в утворенні марксистської партії нового типу та значення цієї події для наступного історичного розвитку. Документальна спадщина з'їзду, твори В. І. Леніна, врахування методологічних вимог історизму і партійності є тими джерелами і критеріями, що забезпечують ґрунтовний розгляд роботи з'їзду та аналіз відповідності його рішень потребам розвитку суспільства і завданням класової боротьби пролетаріату.

Питання про створення партії нового типу постало на рубежі XIX—XX століть, коли людство вступило в епоху імперіалізму і пролетарських революцій. Загострення суперечностей капіталізму, об'єктивні потреби поступального розвитку суспільства, завдання політичного і соціального визволення робітничого класу, всіх трудящих викликали необхідність утворення революційної марксистської партії, здатної добитися повалення експлуататорського ладу і побудови соціалістичного суспільства. Всі основні суперечності епохи імперіалізму особливо проявилися в Росії, де вони загострювалися політичним, духовним та національним гнітом царизму, його залежністю від іноземного капіталу. Внаслідок цього Росія перетворилася в вузловий пункт усіх суперечностей імперіалізму, що зумовило виникнення в ній матеріальних факторів соціальної революції раніше, ніж в будь-якій іншій країні. Поряд з цим складалися й суб'єктивні, духовні передумови революції.

В зв'язку з розповсюдженням марксизму зростала активність, свідомість і організованість пролетаріату в боротьбі проти царизму і капіталістів, ґартувався союз робітничого класу і основних мас селянства — та політична сила, яка здатна розв'язати суперечності імперіалізму революційним шляхом. В Росію перемістився центр світового ре-

¹ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП. Постанова ЦК КПРС.— Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

² Там же.

волюційного руху. Оскільки буржуазно-демократична і соціалістична революції ставали не тільки об'єктивною необхідністю, а й назрілою практичною потребою суспільного розвитку, для її реалізації конче необхідна була революційна марксистська пролетарська партія.

Утворення партії нового типу було тим більш актуальним завданням, що соціал-демократичні партії II Інтернаціоналу, перетворюючись у соціал-реформістські організації, виявлялися нездатними для революційного повалення капіталізму і побудови соціалістичного суспільства.

Необхідність утворення справді революційної марксистської партії, докорінно відмінної від соціал-реформістських партій, науково обґрунтував В. І. Ленін — геніальний мислитель, послідовник і продовжувач справи К. Маркса і Ф. Енгельса. Він розвинув і конкретизував теоретичні положення і висновки марксизму про історичну роль пролетаріату і його партії, створив струнку і цілісне вчення про партію нового типу. Партія, за визначенням В. І. Леніна, мала бути передовим, свідомим і організованим загоном робітничого класу, всіх трудящих, сильним розумінням законів суспільного розвитку, ідейною, політичною, організаційною та інтернаціональною єдністю своїх рядів, непримиренним до опортунізму, ревізіонізму та будь-якої фракційності, революційним щодо буржуазії. Ця партія — вища форма політичної організації робітничого класу, озброєна революційною теорією, здатна керувати боротьбою за соціальне визволення пролетаріату і створення нового суспільства.

З середини 90-х років XIX століття В. І. Ленін очолив боротьбу за втілення в життя розробленого ним вчення про партію. Зачатком революційної партії в Росії був створений В. І. Леніним у 1895 р. петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», навколо якого почали об'єднуватися соціал-демократичні організації ряду промислових центрів країни. Наступним кроком до утворення партії мав стати з'їзд соціал-демократичних організацій Росії. Перебуваючи в ув'язненні, весною 1896 р. Володимир Ілліч запропонував приступити до підготовки з'їзду. І з'їзд відбувся 1—3 березня 1898 р. в Мінську, він проголосив заснування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Проте з'їзд проходив без участі В. І. Леніна і його найближчих соратників, які були на заслання. Він не зміг виробити програми і статуту, подолати роз'єднаність соціал-демократичного руху, не зміг створити партію як єдину централізовану організацію робітничого класу. Ці завдання мав виконати і виконав II з'їзд РСДРП.

Постанови ЦК КПРС про 70-річчя і 80-річчя II з'їзду РСДРП, звідки взяті ці оцінки, внесли повну ясність у питання про те, з якого — першого чи другого — з'їзду вважати початок існування ленінської партії комуністів. Оцінки ЦК КПРС ґрунтуються на точному аналізі ленінських висловлювань про I з'їзд РСДРП. Визнаючи політичне значення цього з'їзду, підкреслюючи послідовність у діяльності РСДРП, В. І. Ленін писав, що з'їзд «заснував», «утворив» Російську соціал-демократичну робітничу партію, дав їй Маніфест та інші рішення. Поряд з цим Володимир Ілліч неодноразово відзначав, що після першого з'їзду збереглася лише назва, прапор соціал-демократичної робітничої партії, що фактично вона існувала без керівного центру, програми і статуту, єдиної тактики, у вигляді окремих, не зв'язаних між собою місцевих комітетів. Тому Володимир Ілліч писав, що I з'їзд РСДРП зробив перший крок на шляху створення пролетарської партії, що завдання революційних соціал-демократів — виконати те, що лише *намічалось* в 1898 р., тобто створити марксистську партію в Росії³.

³ Див.: Ленін В. І. Пазадний напрям у російській соціал-демократії.— Повне збір. творів, т. 4, с. 235, 236, 256; Заява редакції «Искры».— Там же, с. 340—341; 3 приводу заяви «Бунду».— Там же, т. 7, с. 91, 93, 94, 96; Крок вперед, два кроки назад. Відповідь Розі Люксембург.— Там же, т. 9, с. 45, 47, 49.

Дійсно, після I з'їзду РСДРП в соціал-демократії Росії наставив період ідейного й організаційного розброду і хитань. ЦК РСДРП і редакція «Рабочей газеты» були заарештовані і не відновлювалися. В ослаблених масовими арештами місцевих організаціях одержали перевагу «економісти» — російський різновид міжнародного опортунізму. Орієнтуючись на соціал-роформістські партії II Інтернаціоналу, вони прагнули обмежити рух робітників економічними інтересами, заперечували політичну боротьбу робітничого класу проти царизму. «Економісти» виступали проти централізованої революційної пролетарської партії, їх підтримували бундівці, які вимагали визнання свого союзу єдиним представником єврейських робітників Росії та національно-федеративної побудови РСДРП.

Щоб у цих умовах створити єдину централізовану революційну пролетарську партію, необхідно було провести палєжну підготовку. В. І. Ленін, ще перебуваючи на засланні, розробив науково обґрунтований план утворення марксистської партії в Росії. Його серцевину складала ідея організації загальноросійської нелегальної політичної газети з широкою сіткою агентів і кореспондентів в основних районах країни. План визначав загальні шляхи втілення ідейної, політичної та організаційної єдності в процесі боротьби за утворення партії нового типу і враховував стан і особливості, в яких тоді знаходився соціал-демократичний рух у Росії.

Як колективний пропагандист і агітатор, колективний організатор партії, газета, насамперед, мала сприяти рішучому розмежуванню з «економістами» та іншими опортуністами, викриттю і розгрому цих антипартійних течій. По-друге, її завданням було досягнення теоретичної єдності соціал-демократів, відрив їх від «економістів» і згуртування на позиціях марксизму. По-третє, газета повинна була виробити спільні політичні погляди, єдине розуміння стратегії і тактики, показати необхідність політичної боротьби, гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції та диктатури пролетаріату в революції соціалістичній. По-четверте, газета допомагала виробленню загальних організаційних принципів соціал-демократії, залученню до боротьби як професіональних революціонерів, так і передових робітників, об'єднанню всіх місцевих комітетів у єдину організацію революціонерів. По-п'яте, на неї покладалася підготовка програми і статуту, які визначають ідейно-політичну та організаційну єдність партії. Нарешті, після вироблення спільності поглядів на те, якою мала бути партія, боротьба за її створення мала завершитися скликанням з'їзду однопідумців.

Газета «Искра», створена з ініціативи і під керівництвом В. І. Леніна, розгорнула роботу по здійсненню цього плану. Перебування на місцях її агентів, діяльність груп сприяння в Росії, а також розповсюдження газети і ленінських творів, зокрема, праці «Що робити?», широке листування місцевих організацій з В. І. Леніном та «Искрой» — все це сприяло розгортанню боротьби проти «економістів», бундівців та інших опортуністів за згуртування російських соціал-демократів на позиціях марксизму.

На кінець 1902 — початок 1903 рр. «економісти» були розбиті, створилася ідейна єдність соціал-демократії. За Петербурзьким, Московським, Саратовським комітетами, Сибірським і Кавказьким союзами РСДРП на сторону «Искры» перейшли Харківський, Київський, Катеринославський, Одеський, Миколаївський комітети та інші соціал-демократичні організації. З об'єднанням місцевих комітетів навколо ленінської газети виникла реальна можливість скликання II з'їзду РСДРП. В 1902 р. був утворений Організаційний комітет (ОК) по скликанню з'їзду. В 1903 р., перебуваючи в Харкові і Києві, він розгорнув підготовчу роботу: встановив зв'язки з місцевими комітетами, надіслав їм статут по скликанню з'їзду, склав список організацій — учасників з'їзду, організував вибори делегатів на з'їзд та їх нелегальний виїзд за кордон.

Активну участь у підготовці з'їзду брав В. І. Ленін. Він листувався з членами ОК, розробив порядок денний, план роботи з'їзду, проект статуту партії і 10 проєктів резолюцій. В червні-липі 1903 р. Володимир Ілліч зустрічався з делегатами, що прибували в Женева, розмовляв з ними з питань, що виносилися на обговорення партійного форуму, прочитав доповідь про національну частину програми партії.

Делегати, що зібралися в Женеві, виїхали в столицю Бельгії. В Брюсселі з 17 (30) липня по 24 липня (6 серпня) 1903 р. відбувалися перші засідання з'їзду. В зв'язку з переслідуваннями бельгійської поліції після 13-го засідання з'їзд перервав роботу. 29 (11 серпня) липня він відновив її в Лондоні, де працював до 10 (23) серпня 1903 р. Тут відбулося ще 24 засідання.

У роботі з'їзду брали участь 43 делегати від 26 соціал-демократичних організацій. 8 з них мали по два голоси, а всі разом — 51 ухвальний голос. Крім того, 14 чол. були присутні з дорадчим голосом, в тому числі два представники від соціал-демократії Польщі і Литви. На з'їзді від України були представлені 7 соціал-демократичних організацій: Катеринославський, Київський, Миколаївський, Одеський і Харківський комітети РСДРП, «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників» і група «Южный рабочий».

Склад з'їзду був неоднорідним. Іскрівцям належало 33 голоси. Послідовні, тверді іскрівці — В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, М. Е. Бауман, С. І. Гусев, Р. С. Землячка, А. Г. Зурабов, П. А. Красіков, Л. М. Кніпович, С. І. Степанов, Д. І. Ульянов, О. В. Шотман та інші — мали 24 голоси. 9 голосів мали нестійкі, «м'які» іскрівці, які йшли за Мартовим, 8 голосів — противники «Искры» (пять бундівців і три «економісти»), 10 голосів належали центристським елементам («болого»). «При таких умовах, — відзначав В. І. Ленін, — з'їзд не міг не перетворитися в арену боротьби за перемогу іскрівського напрямку»⁴.

Неоднорідність складу з'їзду переконливо доводить, що всупереч брехливим твердженням буржуазних фальсифікаторів, його делегати не були спеціально підібрані «Искрой», а відбивали реальне співвідношення сил у російській соціал-демократії, провідну роль у ній іскрівців.

Головне завдання з'їзду полягало в створенні «...справжньої» партії на тих принципіальних і організаційних началах, які були висунуті і розроблені «Искрой»⁵. Відкриваючи з'їзд, ветеран російської соціал-демократії Г. В. Плеханов висловив впевненість, що він «...складе епоху в історії нашої партії»⁶. Хоч сам Плеханов скоро порвав з партією революційних соціал-демократів, висловлені ним надії на епохальність з'їзду цілком підтвердилися.

На перших засіданнях з'їзду в гострій боротьбі були обрані постійна президія (Г. В. Плеханов, В. І. Ленін, П. А. Красіков), секретаріат для ведення протоколів, заслухана доповідь Організаційного комітету і затверджений порядок денний. На доповідь мандатної комісії з'їзд затвердив повноваження делегатів. При цьому він дав відсіч частині членів ОК, яка намагалася надати мандат представникові закордонної опортуністичної групи «Борьба».

Величезна роль у роботі з'їзду належить В. І. Леніну. Володимир Ілліч не тільки був членом президії з'їзду, а й обирався в мандатну, програмну і статутну комісії, брав участь у підготовці проєктів найважливіших резолюцій, виступав з доповіддю про Статут партії, з промовами при обговоренні багатьох питань. У протоколах з'їзду зафіксовано понад сто ленінських виступів, зауважень і реплік. Чіткістю в постановці питань, переконливістю аргументації, непримиренністю до опортунізму привертав В. І. Ленін увагу до себе революційного крила з'їзду,

⁴ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад. — Повне зібр. творів, т. 8, с. 187—188.

⁵ Там же, с. 187.

⁶ Второй съезд РСДРП. Протоколы. — М., 1959, с. 6.

об'єднуючи його для боротьби за справу партії. Утворення на з'їзді партії нового типу — це видатна заслуга Леніна перед робітничим класом Росії, перед міжнародним робітничим рухом.

Завданням утворення революційної пролетарської партії відповідав порядок денний, розроблений В. І. Леніним і схвалений з'їздом. Він включав 20 питань, серед яких були: місце Бунду в РСДРП, програма партії, Центральний Орган партії, делегатські доповіді, організація партії, райони і національні організації, окремі групи партії, національне питання, внутрішні питання партійної роботи, ставлення РСДРП до соціалістів-революціонерів, до російських ліберальних течій, вибори Центрального Комітету, редакції Центрального Органу і Ради партії.

Постановка на обговорення з'їзду першим питанням про місце Бунду в РСДРП була викликана його розкольніцькими і націоналістичними діями в російській соціал-демократії. Бунд вимагав визнати його єдиним представником єврейських робітників Росії. Він висував націоналістичний принцип побудови партії на федеративних засадах. У цих умовах, підкреслював В. І. Ленін, «...інакше й не можна було зробити, як поставити питання про Бунд на перше місце. На милування нема силування, і як говорити про внутрішні справи партії, не вирішивши твердо й неухильно, хочемо ми йти разом, чи ні»⁷. Рішучу відсіч бундівцям дали також А. Г. Зурабов, Б. М. Кнунянц, М. М. Лядов та інші іскрівці.

У дискусії про місце Бунду в РСДРП по суті вирішувалося питання про те, якою мала бути соціал-демократична партія в Росії — єдиною централізованою, інтернаціональною організацією всеросійського пролетаріату, чи децентралізованою, побудованою на договірних засадах федерацією його національних загонів, нездатною бути бойовим вождем революційних сил. Проти бундівців згуртувалися делегати всіх представлених на з'їзді течій. 46 голосами проти 5 голосів бундівців з'їзд ухвалив резолюцію «Про місце Бунду в партії». В ній було вказано на принципову недопустимість федеративної побудови партії. Що ж до меж автономії Бунду, вирішення цього питання з'їзд відніс до обговорення статуту партії.

Одним з основних питань з'їзду було обговорення проекту Програми партії, підготовленого редакцією «Искры». Цей документ розглядався на 9-ти засіданнях та в програмній комісії з'їзду. Обговорення проходило в запеклій боротьбі, оскільки опортуністичне крило прагнуло змінити революційний характер програми. Особливу ворожість до іскрівського проєкту Програми виявили «економісти» В. П. Акімов (Махновець) і О. С. Мартинов (Піккер).

Мартинов, посилаючись на програми соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу, виступав проти включення в Програму партії завдання внесення соціалістичної свідомості у стихійний робітничий рух. Він заявляв, що свідомість виникає в робітничому класі стихійно, без втручання марксистської партії, в міру зростання суперечностей капіталізму. На пропозицію В. І. Леніна з'їзд відхилив поправку Мартинова, яка створювала неправильне враження, ніби свідомість робітників розвивається незалежно від впливу партії. Було також відхилене заперечення Акімова проти включеного в проєкт марксистського положення про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату при капіталізмі.

Противники «Искры» посягнули на програмне положення про диктатуру пролетаріату. Акімов заявив, що цієї вимоги не містять програми соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу. Як і соціал-реформістські партії, що відмовилися від революційного повалення капіталізму, антиіскрівці заперечували соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. Як ревізіоністи, вони вважали, що з розвитком капіталізму класова боротьба між пролетаріатом і буржуазією пом'якшується, замінюється «класовим співробітництвом», «класовим миром», а

⁷ Ленін В. І. II з'їзд РСДРП 17 (30) липня — 10 (23) серпня 1903 р. — Повне збір. творів, т. 7, с. 254.

капіталізм поступово «вростає» в соціалізм. Викриваючи опортунізм Акімова і його прихильників, В. І. Ленін на з'їзді говорив: «Вони дійшли і до «спростування» теорії зубожіння, і до оспорування диктатури пролетаріату...»⁸.

Проти програмної вимоги диктатури пролетаріату виступив Троцький, який причисляв себе до іскрівців. Він заявив, що диктатура пролетаріату стане можливою лише тоді, коли робітничий клас буде більшістю нації, коли пролетарська партія і робітничий клас будуть близькими до ототожнення. Постулат Троцького відкладав реалізацію диктатури пролетаріату на невизначено далеке майбутнє, по суті означав відмову від боротьби за її завоювання. Він розходився з ленінським розумінням диктатури пролетаріату, як влади, що спирається на союз робітничого класу і трудящого селянства.

Ідеї диктатури пролетаріату опортуністи протиставили ідею «демократії». Розглядаючи її з позакласових, неісторичних позицій, вони твердили про «чисту» демократію, несумісну з диктатурою пролетаріату. Але так звана «чиста» демократія на перевірку завжди виявляється демократією буржуазною, тоді як диктатура пролетаріату — це демократія пролетарська, демократія для трудящих. Крім того, як правильно під оплески делегатів заявив на з'їзді Г. В. Плеханов, принципи демократії підпорядковуються інтересам революції, для перемоги якої пролетаріат не зупиниться перед обмеженням або позбавленням буржуазії виборчих прав, чи розгоном реакційного парламенту.

Гостра полеміка розгорнулася при обговоренні аграрної частини проекту програми РСДРП. Вона була розрахована на залучення селянства як союзника робітничого класу до активної участі в буржуазно-демократичній революції, сприяння розгортанню класової боротьби на селі і прискоренню підготовки умов для переходу до революції соціалістичної. Програма передбачала повернення селянам «відрізків» (земель, відрізнаних поміщиками при проведенні реформи 1861 р.), скасування викупних та оброчних платежів, повернення селянам грошових сум, взятих у них у вигляді цих платежів та інші вимоги. В. І. Ленін вважав їх лише першим кроком у вирішенні аграрного питання, спрямованим проти пережитків кріпосництва. При цьому він виходив з того, що в потрібний момент партія піде далі і висуне лозунг конфіскації поміщицьких земель і націоналізації всієї землі в країні.

Пізніше В. І. Ленін писав, що *«ця непомірно вузька аграрна програма здавалася надто широкою правому крилу с.-д. партії в той час»*⁹. Проти неї згуртувалися «економіст» Мартинов, бундівець Лібер, центристи Махов (Д. П. Қалафаті) і Єгоров (Е. Я. Левін). Вони не вважали селянство революційною силою, союзником робітничого класу і виступали проти включення вимог з аграрного питання в програму робітничої партії. В боротьбі з опортуністами В. І. Ленін захистив аграрну програму революційних соціал-демократів. У дискусії з Лібером він блискуче застосував вказівки К. Маркса про необхідність завоювання селянства на бік революційного пролетаріату.

Схвалена з'їздом аграрна програма РСДРП була підтверджена розвитком селянського руху. При цьому виявилось, що селяни не обмежуються боротьбою за повернення «відрізків» і відміну викупних платежів, а вимагають ліквідації поміщицького землеволодіння. Тому III з'їзд РСДРП в 1905 р. висловився за підтримку всіх революційних вимог селянства, включаючи конфіскацію поміщицьких, казенних, монастирських і удільних земель.

Проект Програми РСДРП враховував багатонаціональний склад населення Росії та інтернаціональний характер створюваної партії. Принципове значення мали такі вимоги з національного питання як

⁸ Там же, с. 258.

⁹ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років». — Повне зібр. творів, т. 16, с. 103.

рівноправність громадян усіх націй і право націй на самовизначення. Їх висунення означало підтримку національно-визвольного руху і виражало прагнення поєднати його з революційною боротьбою всеросійсько-пролетаріату за демократію і соціалізм.

В ході дискусії з національного питання гостра боротьба розгорнулася навколо так званої «рівноправності мов» і права націй на самовизначення. З'їзд витратив немало часу на обговорення «рівноправності мов», хоч вона була передбачена більш широкою програмною вимогою рівноправності народів. Зрештою, Програма РСДРП була доповнена трактовкою рівноправності націй у мовному відношенні. Щодо права на самовизначення, то В. І. Ленін і тверді іскрівці розуміли його як право пригноблених народів на відокремлення й утворення самостійних держав. «У центрі уваги Леніна,— говорить Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов,— було право націй на самовизначення як єдино надійний засіб забезпечити їх справжнє, тривке зближення»¹⁰. При цьому проголошення права націй на самовизначення зовсім не означало їх обов'язкового виділення з Росії. З точки зору марксизму те або інше вирішення цього питання підпорядковувалось класовим завданням пролетаріату і залежало від конкретних умов його боротьби за владу. Нації, що не побажали б відокремитися, залишалися в єдиній вільній багатонаціональній державі на основі обласної автономії, яка забезпечувала їм умови для політичного, господарського та культурного розвитку.

Проти вимоги права націй на самовизначення в програмній комісії виступили представники польської соціал-демократії А. Варський і Я. Ганецький. Вони вважали, що це право означає обов'язкове державне відокремлення, що воно грає на руку польським буржуазним націоналістам. Польські соціал-демократи при цьому забували, що відмова від права на самовизначення відповідала б інтересам великодержавного шовінізму, напесла б шкоду національно-визвольному руху. А прагненням місцевої буржуазії використати в своїх класових інтересах право націй на самовизначення революційні сили завжди мали протиставляти пролетарське вирішення як основного питання революції, так і питання про національне самовизначення народів.

З'їзд відхилив спроби польських соціал-демократів, підтриманих бундівцями, замінити право націй на самовизначення «культурно-національною автономією». Ця пропозиція була неприйнятною, бо могла привести до роз'єднання трудящих різних націй, посіяти націоналістичні настрої, ослабити єдиний фронт боротьби всеросійського пролетаріату проти царизму і капіталізму. З'їзд схвалив основні програмні вимоги партії з національного питання, які стали керівництвом для інтернаціонального виховання трудящих Росії, залучення їх до спільної боротьби за перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій.

В дискусіях про диктатуру пролетаріату, селянське і національне питання В. І. Ленін і тверді іскрівці відстояли корінні вимоги іскрівської програми, що мали вирішальне значення для долі революції в Росії, для міжнародного робітничого руху. В схваленій з'їздом Програмі (50 голосів — за, один, Акімов, — утримався) було підкреслено, що кінцевою метою РСДРП є заміна приватної власності суспільною, введення планомірної організації виробництва, забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства, усунення експлуатації людини людиною і поділу суспільства на антагоністичні класи, а засобом її досягнення — здійснення під керівництвом марксистської партії соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Ці завдання складали програму-максимум партії нового типу.

Найближчими політичними завданнями партії були повалення царського уряду і встановлення демократичної республіки, законодавче за-

¹⁰ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. — К., 1986, *Академія наук*
2. Український історичний журнал № 7 *Інститут історії*

кріплення політичних прав і свобод трудящих. До найближчих цілей також відносились введення 8-годинного робочого дня і поліпшення економічного становища робітничого класу, основні вимоги з селянського і національного питання. Всі разом вони складали програму-мінімум РСДРП. Революційне здійснення найближчих завдань партії мало створити умови для переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

Прийняттям Програми забезпечувалась ідейна єдність партії. Разом з тим, визначаючи стратегічні цілі, суспільні сили для їх здійснення та ставлення до демократичних рухів, Програма створювала основи і для її політичної єдності. На цих принципових засадах ґрунтувалися схвалені з'їздом резолюції про тактику РСДРП на найближчий період революції.

При обговоренні питання про ставлення до ліберальної буржуазії на розгляд з'їзду були внесені два проекти резолюції — Плеханова і Потресова (Старовера). Проект Плеханова давав класову оцінку ліберальної буржуазії, закликав викривати обмеженість ліберально-буржуазного руху, вказував на антипролетарський та антиреволюційний характер групи Струве і її журналу «Освобождение». В ньому говорилося, що пролетарська партія може підтримувати ліберальну буржуазію лише тоді, коли вона виступає проти самодержавства. В. І. Ленін вважав, що в резолюції виражалось принципіальне ставлення до ліберальної буржуазії. Проект Старовера, навпаки, не визначав класового змісту російського лібералізму, не роз'яснював пролетаріату завдань пропаганди і агітації щодо ліберальної буржуазії. Визнаючи допустимість угод з лібералами, він висував явно нереальні умови для цих угод. За резолюцію була подана рівна кількість голосів, тому обидві вони вважались прийнятими. Оскільки резолюція Старовера була помилковою, III з'їзд РСДРП відмінив її і закликав партію боротися за нейтралізацію ліберальної буржуазії, проти її спроб підкорити своєму впливові робітничий рух.

У резолюції про соціалістів-революціонерів з'їзд визнав діяльність есерів, що прикривалися прапором соціалізму, шкідливою не тільки для політичного розвитку пролетаріату, а й для загальнодемократичної боротьби проти царизму, і закликав соціал-демократів роз'яснювати буржуазні тенденції есерів, відмежовувати від них робітничий рух. Засудивши будь-які спроби об'єднання соціал-демократів з есерами, з'їзд визнав можливими часткові конкретні угоди з ними для боротьби з царизмом, які укладаються під контролем ЦК РСДРП.

З'їзд висловився за підтримку економічної, професійної боротьби пролетаріату, вказавши при цьому на необхідність її тісного зв'язку з політичною боротьбою, керованою партією. Партійним організаціям було рекомендовано продовжити боротьбу проти всіх видів зубатівщини.

З'їзд вітав поживавлення революційного молодіжного руху і запропонував партійним комітетам сприяти виробленню в молоді соціалістичного світогляду та зміцненню її зв'язків з РСДРП. Питання тактики містилися також у резолюціях «Про демонстрації», «Про фабричних старост», «Про постановку пропаганди», «Про партійну літературу» та інших рішеннях.

Прийнявши Програму і рішення з тактичних питань, II з'їзд РСДРП створив ідейно-політичні основи для об'єднання партії. Але його необхідно було закріпити матеріальною єдністю організації, покласти край кустарництву і гуртківщині, організаційній роз'єднаності і відсутності дисципліни. Тому з'їзд багато уваги приділив обговоренню Статуту партії (розглядався на 9-ти засіданнях) та інших питань організаційного характеру — «Районні і національні організації», «Окремі групи партії» (чотири засідання), вибори центральних установ партії (три засідання).

Організаційні питання обговорювалися ще в гострішій боротьбі, ніж програмні і тактичні. Незгоди з цих питань торкалися головного — якою мала бути партія: організованим і дисциплінованим цілим чи неформальним, розпливчатым конгломератом, нездатним до революційних дій. Йшлося про те, бути РСДРП партією нового типу, чи будуватися за зразком старих, соціал-реформістських партій II Інтернаціоналу.

Особливо гострі сусперечки розгорнулися навколо Статуту партії. В. І. Ленін подав на обговорення свій проект Статуту і зробив про нього доповідь, наполягаючи на принципі централізму в будівництві партії. Проти виступили Акімов, Лібер та інші опортуністи, які вимагали обмеження повноважень ЦК партії і надання надзвичайно широких прав місцевим організаціям, що суперечило принципу демократичного централізму. Бундівці ультимативно вимагали відображення в Статуті принципу федеративного будівництва партії.

Коли з'їзд приступив до обговорення Статуту по пунктах, боротьба розгорнулася в питанні про членство в партії. В формулюваннях першого параграфа Статуту, внесених Леніним і Мартовим, зіткнулися два протилежних погляди на партію. В. І. Ленін і його однодумці розглядали пролетарську партію як організований загін, члени якого приймаються однією з партійних організацій, працюють у ній і підкоряються партійній дисципліні. Такий порядок прийому закривав доступ у партію випадковим елементам, що ігнорували роботу партійних організацій і партійну дисципліну. Щодо Мартова, то він прагнув утворити організаційно неформальну партію, в якій кожний бажачий зачислює сам себе, не входячи при цьому в жодну організацію, не вважаючи зобов'язаним дотримуватися партійної дисципліни. Такий підхід відкривав двері для проникнення в партію нестійких, непролетарських елементів.

В. І. Ленін відстоював чистоту рядів партії і високі вимоги до її членів. «Наше завдання, — говорив він, — оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатись піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище — і через те я проти формулювання Мартова»¹¹. Ці ленінські положення не втратили своєї цінності і зараз ні для КПРС, ні для братніх комуністичних партій.

Все ж опортуністичне крило з'їзду протягло мартовське формулювання першого параграфа Статуту партії. Воно було схвалене 28 голосами проти 22 при одному, що утримався. Та це формулювання не витримало випробування часом. В 1905 р. III з'їзд РСДРП замінив мартовське визначення першого параграфа Статуту ленінським. У 1906 р. його прийняв також IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП.

За виключенням першого параграфа, II з'їзд РСДРП схвалив усі положення ленінського проекту Статуту, який будував партію на принципі демократичного централізму. Статут визнавав з'їзд верховним органом партії, закріплював ідею створення двох керівних центральних установ — Центрального Комітету (ЦК) і Центрального Органу (ЦО) — та об'єднуючої їх діяльність Ради партії. ЦК одержав широкі повноваження, його постанови були обов'язковими для всіх партійних організацій. Статут фіксував право автономії всіх партійних організацій при розв'язанні місцевих питань. Усі організації і всі колегіальні установи партії вирішували справи простою більшістю голосів і мали право кооптації.

Поряд з Статутом партії з'їзд обговорив інші організаційні питання. Групи «Южный рабочий», «Борьба», «Жизнь», «Воля» та інші, які не відповідали статутним вимогам, були розпущені. При обговоренні питання про національні організації в РСДРП з'їзд виступив проти федералістських планів Бунду і його претензій бути єдиним представником єврейського пролетаріату в Росії (більшістю в 41 голос проти 5 при 5, що утрималися). Після цього бундівці залишили з'їзд, заявивши, що

¹¹ Ленін В. І. II з'їзд РСДРП. — Повне зібр. творів, т. 7, с. 277.

Бунд виходить з РСДРП. Залишили з'їзд і два «економісти» (Акімов і Мартинов), коли з'їзд не визнав їх «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» представником партії.

На час обрання центральних установ партії тверді іскрівці становили більшість з'їзду, маючи 24 з 44 голосів. Це позначилося на складі ЦК і ЦО. Більшістю в 24 голоси при 20, що утрималися, в ЦК були обрані Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік і В. А. Носков. Тією ж більшістю в редакцію ЦО — газети «Искра» були обрані В. І. Ленін, Г. В. Плеханов і Ю. Й. Мартов (останній ввійти в редакцію відмовився). Головою Ради партії з'їзд обрав Плеханова.

Наслідки голосування при виборах центральних установ закріпили перемогу ленінських програмних, політичних і організаційних принципів у створеній партії. Прихильники В. І. Леніна — тверді іскрівці, провівши ці принципи в рішеннях з'їзду і закріпивши свою перевагу на виборах у центральні установи партії, стали іменуватись більшовиками, а прихильники Мартова, виявившись у меншості, — меншовиками.

Утворення в складі РСДРП більшовицької і меншовицької течій не було результатом «особистої чвари» керівників, як твердили меншовики і заявляють сучасні буржуазні фальсифікатори історії. Цей факт відбивав протилежні тенденції в російській соціал-демократії, наявність у ній революційного і опортуністичного напрямів.

Внаслідок розкольніцьких, дезорганізаторських дій прихильників Мартова в 1903—1905 рр. більшовики і меншовики фактично становили дві окремі соціал-демократичні партії. Кожна з них мала свої окремі керівні органи, дотримувалася окремих ідейних, політичних та організаційних поглядів. Хоч у 1906—1912 рр. більшовики і меншовики перебували формально в єдиній РСДРП, принципи розходження між ними посилювалися, стали непримиренними. Більшовики були єдиною партією, яка закликала маси до першої і другої буржуазно-демократичних революцій і забезпечила перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Що ж до меншовиків, то вони були партією, одностипною з соціал-демократичними партіями II Інтернаціоналу. Сповзаючи по опортуністичній похилій, вони в 1917 р. стали партією контрреволюційного угодництва з буржуазією, а в роки громадянської війни потерпіли повний крах. Отже, єдиним спадкоємцем рішень II з'їзду РСДРП є ленінська партія комуністів.

Історичне значення II з'їзду РСДРП полягає в утворенні на ньому марксистської партії нового типу, партії більшовиків. «Більшовизм, — писав В. І. Ленін, — існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»¹². Втілюючи в своїй побудові і діяльності ленінське вчення про партію нового типу, більшовики мали всі необхідні революційні якості, щоб успішно керувати боротьбою трудящих за визволення від гноблення й експлуатації, за створення нового суспільства, боротьбою, яка закінчилась перемогою в жовтні 1917 року. Ставши правлячою і домігшись переможного завершення громадянської війни більшовицька партія забезпечила утворення і зміцнення єдиної багатонаціональної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік і спрямувала зусилля трудящих на здійснення ленінського плану побудови соціалізму. Соціалістичний лад, побудований в СРСР, витримав випробування Великої Вітчизняної війни, забезпечив перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. Залікувавши рани війни, радянська країна в короткий строк досягла нових великих успіхів у розвитку економіки і культури.

Побудова в СРСР розвинутого соціалізму — головний підсумок творчої діяльності радянського народу, керованого Комуністичною партією, підсумок того шляху, який розпочався II з'їздом РСДРП. «Шлях,

¹² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 6.

пройдений ленінською партією, — справді героїчний шлях боротьби і перемог. Під її керівництвом здійснено грандіозні перетворення, які справили вирішальний вплив не тільки на долю країни, а й докорінно змінили хід всесвітньої історії. Радянський народ бачить в КПРС свій випробуваний авангард, виразника своїх корінних інтересів, безроздільно підтримує внутрішню і зовнішню політику партії, активно бореться за втілення її в життя»¹³.

Рішення II з'їзду РСДРП є вірними і визначальними не тільки для КПРС і нашої країни, а й для світового революційного руху. Всесвітньо-історичне значення з'їзду полягає в тому, що він у міжнародному масштабі поклав початок повороту від старих, соціал-реформістських партій до справді марксистських партій нового типу, партій соціальної революції і диктатури пролетаріату. Своїми Програмою і Статутом, стратегією і тактикою, досвідом революційної боротьби за соціалістичне перетворення суспільства ленінська партія стала зразком для організації в майбутньому партій нового типу в інших країнах.

Комуністичні партії, що утворилися після Жовтневої революції, втілили в собі ленінське вчення про партію і творчо використали програмні, організаційні і тактичні документи й історичний досвід більшовизму. Вони завоювали визнання широких мас робітничого класу, всіх трудящих, очолили їх революційну боротьбу проти антинародних буржуазних урядів, а в роки другої світової війни були авангардом боротьби з фашизмом. З розгромом ударних сил імперіалізму Комуністичні партії ряду країн стали правлячими. Завдяки їх керівництву в цих країнах побудовано соціалізм. Інші братні партії діють у капіталістичних країнах і країнах, що розвиваються, керуючи самовідданою, героїчною боротьбою мас проти імперіалізму, реакції і війни, за мир, демократію і соціалізм.

Одним із наслідків II з'їзду РСДРП є світовий комуністичний рух, пайвпливовіша революційна сила сучасності. КПРС і братні партії послідовно виступають за зміцнення позицій міжнародного комуністичного руху, його згуртування на основі марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. Вони дають рішучу відсіч ревізіоністам і опортуністам, їх нападкам на реальний соціалізм, ідеологічні, політичні й організаційні основи марксистсько-ленінської партії, їх спробам підірвати єдність комуністичних партій, керівну роль у боротьбі за встановлення влади робітничого класу і будівництво соціалізму. Захист і утвердження марксистсько-ленінського вчення про партію є актуальним інтернаціональним завданням і обов'язком всіх комуністів.

Йдучи шляхом, започаткованим II з'їздом РСДРП, ленінська КПРС і міжнародний комуністичний рух мпожать історичні перемоги, які докорінно змінюють світ.

П. Л. Варгачук

ВТОРОЙ СЪЕЗД РСДРП И СОЗДАНИЕ МАРКСИСТСКОЙ ПАРТИИ НОВОГО ТИПА

Резюме

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с подготовкой и проведением II съезда РСДРП, выяснением роли его решений в создании марксистской партии нового типа и значении этого события для последующего исторического развития нашей страны и мирового революционного движения.

¹³ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС — Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

В. Ф. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ
ПРО КЕРІВНУ РОЛЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ І СУЧАСНІСТЬ

Історичний досвід КПРС, усього міжнародного комуністичного й робітничого руху переконливо підтвердив життєдайну силу і неминуще значення марксистсько-ленінського вчення про пролетарську партію нового типу, про принципи її побудови й діяльності та керівну роль у підготовці і проведенні переможної пролетарської революції, в побудові нового суспільства.

Пройдений нашою партією з часу II з'їзду РСДРП шлях не має рівних в історії — це «...справді героїчний шлях боротьби і перемог»¹. На основі ідей марксизму-ленізму, в тому числі ленінського вчення про авангард пролетаріату, КПРС діяла і діє як могутня провідна й організуюча сила, що передбачає хід суспільного розвитку, вміло і кваліфіковано спрямовує революційно-перетворюючу діяльність мас. У неймовірно тяжких умовах царської Росії, в обстановці найжорстокіших переслідувань і репресій партія більшовиків, вміло застосовуючи найрізноманітніші форми й методи, згуртувала робітничий клас, усіх трудящих країни, підняла їх на зруйнування буржуазно-поміщицького ладу і впевнено провела через три революції.

У жовтні 1917 р. пролетаріат Росії в союзі з біднішим селянством під керівництвом більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним рішучим штурмом повалив експлуататорський лад. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала головною подією XX століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства, відкрила епоху його переходу до комунізму.

Якщо до завоювання політичної влади керівна діяльність партії була спрямована насамперед на повалення капіталістичного ладу, то після цього вона охопила всі сфери суспільного життя. При цьому її роль і значення безперервно зростають. Захист соціалістичних завоювань від посягань на них внутрішніх і зовнішніх ворогів, створення і розквіт могутнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік, **величезні соціально-економічні й політичні досягнення** нашої країни, перемога у Великій Вітчизняній війні, побудова розвинутого соціалістичного суспільства — це торжество непереможних ідей марксизму-ленізму, результат революційно-перетворюючої діяльності КПРС.

Всі свої плани і звершення трудящі нашої країни нерозривно пов'язують з ленінською партією комуністів. «Виховуючи робітничу партію, — наголошував В. І. Ленін, — марксизм виховує авангард пролетаріату, здатний взяти владу і *вести весь народ* до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії»².

У колективній творчій праці, у боротьбі за соціалізм і комунізм, у боях за захист Батьківщини народилися нові, небачені раніше гармонійні відносини між класами та соціальними групами, націями й народностями — відносини братерської дружби і співробітництва. Загальним підсумком їх утвердження й розвитку є зростання соціальної односторонності радянського суспільства. Дедалі більше зміцнюється союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, стираються відмінності між основними соціальними групами, склалася нова історична спільність людей — радянський народ. З переходом на

¹ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС.— Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

² Ленін В. І. Держава і революція: Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції.— Повне зібр. творів, т. 33, с. 25.

ідейно-політичні позиції робітничого класу всіх верств населення, з побудовою розвинутого соціалізму Радянська держава, що виникла як диктатура пролетаріату, переросла в загальнонародну державу.

Наша країна перебуває нині на початку розвинутого соціалізму — закономірного і тривалого етапу становлення комуністичної формації. На його вдосконалення спрямована багатогранна творча праця широких народних мас, очолюваних Комуністичною партією. «...Всі наші досягнення і перемоги, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов, — нерозривно зв'язані з діяльністю ленінської партії комуністів. Саме партія була і залишається тією могутньою творчою, мобілізуючою силою, яка забезпечує безперервний рух уперед на всіх напрямках суспільного прогресу»³.

Головною рушійною силою історичного прогресу є народні маси. Однак найбільш успішно здійснювати цю свою місію вони можуть лише тоді, коли їх очолює політична організація, яка усвідомлює, виражає і втілює в життя корінні інтереси трудящих на основі пізнання законів суспільного розвитку. Такою організацією і є Комуністична партія. Запорука успіхів КПРС у керівництві народними масами полягає в її вірності марксизму-ленінізму, в тому числі ленінському вченню про партію, що являє собою могутню ідейну зброю всього міжнародного комуністичного руху. Саме воно є основою сили й міцності нашої партії, які дали їй можливість успішно витримати випробування, подолати всі перешкоди, здобути всесвітньо-історичні перемоги.

Побудова в СРСР суспільства зрілого соціалізму стала яскравим свідченням реалізації ленінських положень про неухильне зростання керівної ролі партії, про те, що вона «...є колективним політичним вождем робітничого класу, найвищою формою його організації, авангардом усіх трудящих; найтісніший зв'язок з масами — джерело її невичерпної сили»⁴. Нині фактори, що зумовлюють підвищення керівної ролі КПРС, пов'язані з розширенням масштабів та дедалі більшою складністю завдань комуністичного будівництва, піднесенням творчої активності мас, розвитком соціалістичної демократії, зростанням значення теорії наукового комунізму. Радянський народ на чолі з Комуністичною партією виступає як першопроходець: кожен його крок на шляху до комунізму є новим, таким, який не має зразків у багатовіковій історії людства. Якщо в минулому при переході від однієї формації до іншої, за образним висловом В. І. Леніна, могли бути використані «...випробуваний скіпаж, заздалегідь підготовлений шлях, випробувані вже раніше механізми»⁵, то ніякого досвіду будівництва комунізму історія не дала. Рухаючись до його вершин, наше суспільство зустрічається з найскладнішими політичними, економічними, національними, міжнародними проблемами, правильне розв'язання яких може забезпечити тільки Комуністична партія, яка має для цього єдино вірний компас — теорію марксизму-ленінізму, багатющий досвід, об'єднує в своїх рядах найбільш свідомих і організованих представників робітничого класу, всіх трудящих. Саме тому «партія, це — безпосередньо правлячий авангард пролетаріату, це — керівник»⁶, вона «...все виправляє, призначає і будує за одним принципом...»⁷.

³ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. — К., 1982, с. 27.

⁴ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС. — Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

⁵ Ленін В. І. Замітки публіциста: Про сходження на високі гори, про шкоду від зневір'я, про користь від торгівлі, про ставлення до меншовиків і т. п. — Повне збір. творів, т. 44, с. 400.

⁶ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна. — Повне збір. творів, т. 42, с. 284.

⁷ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 383.

Керівна роль партії зумовлена її становищем передового загону робітничого класу, який виконує всесвітньо-історичну місію вождя трудящих у боротьбі за комунізм. Підвищення цієї ролі прямо і безпосередньо пов'язане з посиленням активності робітничого класу, що, залишаючись і за соціалізму найбільш передовим, здійснює керівництво суспільством через свій авангард — Комуністичну партію.

КПРС правильно поєднує поточні та перспективні інтереси трудящих, враховуючи при цьому особливості й потреби окремих верств, виражає інтереси всіх класів, націй і народностей, протидіє різного роду тимчасовим, груповим, місницьким та іншим тенденціям, що могли б стати перешкодою в розвитку країни як єдиного цілого.

Цілеспрямована керівна діяльність КПРС у справі захисту завоювань соціалізму від згубного впливу ворожої ідеології, чужих нашо-му суспільству тенденцій і явищ, у послідовному здійсненні принципів марксизму-ленінізму з усією силою виявляється в запеклій боротьбі, зокрема ідеологічній, проти світового імперіалізму та його пособників — різного роду опортуністів, націоналістів, сіоністів.

Підвищення керівної ролі партії пов'язане також з потребами дальшого зміцнення світової соціалістичної співдружності, згуртування лав міжнародного комуністичного й робітничого руху, об'єднання всіх антиімперіалістичних сил у боротьбі за мир і розрядку.

Характерною рисою соціалізму та будівництва комунізму, на відміну від попередніх соціально-економічних формацій, є свідоме використання законів суспільного розвитку, ключ до розуміння яких дає марксизм-ленінізм. «Те об'єднання людей в суспільство, — писав Ф. Енгельс, — яке протистояло їм до цього часу як нав'язане зверху природою та історією, стає тепер їх власним вільним ділом. Об'єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією, переходять під контроль людей»⁸. Свідомо ж використати закони суспільного розвитку здатна лише озброєна революційною теорією Комуністична партія, що й зумовлює підвищення її керівної ролі.

Неминуше значення марксизму-ленінізму як теоретичної основи нашої партії полягає в тому, що він глибоко і точно виражає інтереси робітничого класу, всіх трудящих, потреби світового соціального прогресу, дає можливість знаходити правильні відповіді на найбільш пекучі питання сучасності, вчить сміливого і творчого розв'язання нагальних проблем, озброює маси науковим розумінням перспектив суспільного розвитку. Багатюща спадщина Маркса, Енгельса, Леніна, революційно-критичний дух їхнього вчення, послідовність і твердість у захисті корінних принципів марксизму-ленінізму від опортуністичних перекирвань є невичерпним джерелом революційної думки й революційної дії для всього сучасного міжнародного комуністичного, робітничого та національно-визвольного руху. «З Марксом, Енгельсом, Леніним, — наголошував товариш Ю. В. Андропов, — звіряє кожний свій крок КПРС»⁹. При цьому вона завжди пам'ятає про те, що марксизм не догма, а живе керівництво до дії, до самостійної роботи над розв'язанням відповідно до пізнаних закономірностей суспільного розвитку складних завдань, що їх висуває кожен новий поворот історії.

Комуністична партія постійно дбає про збереження в чистоті великого вчення наукового комунізму, про захист його від різного роду перекирвань з боку буржуазних ідеологів та опортуністів. Своє найважливіше завдання вона вбачає в тому, щоб на основі марксистсько-ленінського вчення знаходити шлях до розв'язання актуальних проб-

⁸ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг: Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 278.

⁹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. — К., 1983, с. 27.

лем комуністичного будівництва. Діяльність КПРС — це марксизм-ленінізм у дії, втілення нерозривної єдності теорії й практики.

Саме тому КПРС так багато уваги приділяє розробці теоретичних питань, творчому розвитку основоположних марксистсько-ленінських принципів. «...Щоб не відстати від життя, — відзначав товариш Ю. В. Андропов, — комуністи повинні в усіх напрямках рухати і збагачувати вчення Маркса, творчо застосовувати на практиці розроблений ним метод матеріалістичної діалектики, що по праву називається живою душею марксизму. Тільки таке ставлення до нашої неоціненної ідейної спадщини, зразок якого дав Ленін, тільки таке безперервне самооновлення революційної теорії під впливом революційної практики і робить марксизм справжньою наукою і мистецтвом революційної творчості. У цьому — секрет сили марксизму-ленінізму, його нев'яучої свіжості»¹⁰.

Життя вимагає дальшого розвитку вчення про етапи й шляхи комуністичного будівництва, критичної перевірки й оцінки зробленого, постійних пошуків, спрямованих на глибоке теоретичне обґрунтування нових проблем, на відкриття та вдосконалення форм і методів розв'язання дедалі складніших завдань, не допускаючи у цій важливій справі забігання наперед, перескакування через ще не пройдені етапи. Результати теоретичної діяльності партії, її Центрального Комітету, партійних і наукових кадрів знайшли своє відображення й закріплення у рішеннях з'їздів та інших документах КПРС. Вона зробила також важливий внесок у підготовку документів міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій. Теоретичний арсенал КПРС збагатився розробленими її колективною думкою новими узагальненнями й висновками, що мають принципове ідейно-політичне і практичне значення. До них належать положення про характер і особливості нашої епохи; розвинуте соціалістичне суспільство; закономірності створення матеріально-технічної бази комунізму; значення випереджаючого зростання продуктивності праці; вдосконалення розподільних відносин; виховання нової людини; історичну роль держави диктатури пролетаріату і переростання її в загальнонародну; про радянський народ як нову історичну спільність та єдиний народногосподарський комплекс СРСР; про дальшу інтернаціоналізацію соціально-економічних, політичних і духовних процесів; про суть соціалістичного способу життя та ін. На перше місце серед того, що було зроблено за останні роки в галузі марксистсько-ленінської теорії, XXVI з'їзд КПРС поставив розробку концепції розвинутого соціалізму. Спираючись на неї, партія визначила свою стратегію і тактику на найближчі роки і більш віддалену перспективу, застерегла від можливих перебільшень у визначенні ступеня наближення країни до вищої фази комунізму. Йдеться про те, що наша країна перебуває нині на початку етапу зрілого соціалізму, який, у свою чергу, матиме свої періоди і ступені зростання. Все це дало можливість уточнити і конкретизувати шляхи і строки реалізації цілей КПРС, готувати нову редакцію Програми партії.

На основі аналізу тенденцій, що відображають нові явища життя, напрями, форми і методи роботи партійних організацій на сучасному етапі, дальшого розвитку набуло й марксистсько-ленінське вчення про Комуністичну партію, зростання її керівної ролі.

Чим ширший розмах творчої діяльності радянських людей, чим складніші проблеми, які доводиться їм розв'язувати, тим вищі роль і відповідальність Комуністичної партії, що йде на чолі мас. Головною її турботою є мобілізація трудящих на успішне виконання планів розвитку народного господарства. Адже економіка, як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, травневого і листопадових (1982 р.) Пленумах

¹⁰ Там же, с. 27—28.

її Центрального Комітету, — це одна з вирішальних ділянок, на якій зосереджені головні зусилля партії й народу. Життя ще й ще раз підтверджує правильність передбачення К. Маркса про те, що умови матеріального виробництва, визначувані ним різні форми розподілу праці лежать в основі різних форм організації суспільства¹¹. «Відділяти організаційні питання від політики, — вказував В. І. Ленін, — не можна. Політика — це концентрована економіка»¹². При цьому він підкреслював, що політика не може не мати першості над економікою, що головне завдання партії — забезпечити такі умови і провести такі заходи, «...щоб господарський механізм працював справді так, як працює годинник»¹³.

Враховуючи нероздільність і взаємозв'язок політичного й господарського розвитку соціалістичного суспільства, партія як уособлення нерозривної єдності теорії і практики за допомогою властивих їй методів і засобів забезпечує вироблення та реалізацію своєї економічної політики, виконання народногосподарських планів. Саме тому листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС закликав партійні організації вдосконалювати політичну й організаторську роботу на підприємствах промисловості, будівництва і транспорту, в колгоспах, радгоспах, наукових закладах, спрямовувати її на всемірний розвиток активності мас, підвищення організованості та дисципліни, посилення особистої відповідальності за доручену справу, за дальше піднесення економіки, науки і культури, народного добробуту.

На необхідності тісного поєднання організаторської та політиково-виховної роботи з боротьбою за досягнення конкретних результатів у підвищенні ефективності виробництва постійно наголошується в документах КПРС. Партія вимагає не допускати політичної тріскотні, пустопорожньої балаканини, коли, наприклад, після лекції про режим економії люди бачать кинуті у дворі напризволяще верстати, коли відсутність елементарного порядку прикривається загальними розмовами і пустими обіцянками. Особлива увага приділяється зміцненню дисципліни — партійної, державної, трудової. Створюються такі умови — економічні й організаційні, які б стимулювали якісну, продуктивну працю, ініціативу та винахідливість. І, навпаки, погана робота, бездіяльність, безвідповідальність, недисциплінованість «...повинні найбільш безпосередньо і невідворотно позначатись і на матеріальній винагороді, і на службовому становищі, і на моральному авторитеті працівників»¹⁴.

Багато партійних організацій демонструють зразки органічної єдності слова і діла, науково обгрунтованого підходу до розв'язання питань підвищення активності трудових колективів у поліпшенні організації виробництва, його ефективності. Так, у виробничому об'єднанні «Дніпрошина» Дніпропетровської області з ініціативи парткому розроблена і здійснюється комплексна програма інтенсифікації виробництва, яка забезпечує реконструкцію і технічне переозброєння основних цехів, впровадження нової техніки і прогресивної технології, поліпшення умов праці, побуту і відпочинку працівників. В об'єднанні проведено велику роботу по переходу на нові методи планування й оцінки кінцевих результатів за нормативно чистою продукцією та рівнем її якості. Партійний комітет постійно дбає про правильну розстановку комуністів на виробництві, посилення ідейно-політичної й ор-

¹¹ Див.: Маркс К. Злиденність філософії: Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 149.

¹² Ленін В. І. Заключне слово по політичному звіту ЦК РКП(б) 28 березня: XI з'їзд РКП(б), 27 берез. — 2 квіт. 1922 р. — Повне збір. творів, т. 46, с. 116.

¹³ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 147.

¹⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 8.

ганізаторської роботи в колективі. В об'єднанні зміцнюється трудова і виробнича дисципліна, знижується плінність кадрів, чому, зокрема, сприяє й висока культура виробництва, поліпшення соціально-побутових умов. За перші два роки одинадцятій п'ятирічки випуск продукції тут збільшився на 13%, а питома вага основних виробів, атестованих Знаком якості, доведена до 90% їх загального обсягу¹⁵.

Зростання керівної ролі КПРС зумовлює й необхідність посилення активності державних та громадських організацій. Будучи найвищою формою суспільно-політичного об'єднання, чії завдання не обмежуються функціональними, професійними, віковими чи іншими рамками, що надають діяльності відповідних масових організацій вибіркового, часткового характеру, Комуністична партія інтегрує роботу Рад, профспілок, комсомолу та інших організацій, спрямовує її до однієї мети. Спираючись на них, КПРС вирішує складні завдання, пов'язані з вихованням мас, їх мобілізацією на виконання планів комуністичного будівництва.

Свою керівну роль щодо державних і громадських організацій, партія здійснює властивими їй методами переконання, організаторської та ідейно-виховної роботи. Вона не управляє безпосередньо господарським і державним життям, не підмінює собою масові організації, а діє через них, підвищує їх роль і активність. Як авангард радянського народу КПРС здійснює політичне керівництво. Її політика виражає корінні інтереси суспільства, сприймається всіма організаціями трудящих як своя власна. В єдності партії і народу — сила партійного керівництва масами.

Положення про керівну роль КПРС зафіксоване в Конституції СРСР, Конституціях союзних і автономних республік, які є основою дальшого розширення і поглиблення соціалістичної демократії, політичних прав і свобод громадян СРСР, розвитку їх активності. Партія постійно дбає про збагачення змісту соціалістичної демократії, викорінення проявів бюрократизму, формалізму, «заорганізованості», про якнайшпирше залучення трудящих до управління всіма справами суспільства. Вона невтомно піклується про невинне піднесення матеріального й культурного рівня народу, якнайповніше задоволення всіх його запитів.

Зростання керівної ролі КПРС має дві сторони — об'єктивну і суб'єктивну. Перша пов'язана з поступовим рухом радянського суспільства на шляху до комунізму, з новими, більш масштабними і складними за своїм характером і конкретним змістом завданнями, які постають перед нашою країною. Друга зумовлена розвитком самої партії, кількісними і якісними змінами її складу, підвищенням активності комуністів, їх організованості та марксистсько-ленінської підготовки. Об'єктивні й суб'єктивні фактори, при визначальному характері соціально-економічних змін, що відбуваються в країні, нерозривно зв'язані між собою, є двома сторонами єдиного процесу зростання керівної ролі КПРС. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, «разом з розвитком нашого суспільства, зміною його соціально-політичного і культурного обличчя зростає, міцніє, мужніє партія комуністів»¹⁶. Її керівна, мобілізуюча роль — не абстрактне поняття. Вона вирішальною мірою залежить від згуртованості партійних рядів, правильності політики, зв'язків з народом, рівня роботи в масах.

Необхідною умовою вдосконалення організаторської, всієї політичної діяльності як важливого фактора зростання керівної ролі КПРС є суворе додержання ленінських принципів і норм партійного життя та принципів партійного керівництва, розширення сфери їх дії. На цій основі партія постійно розвивається й міцніє, збагачується но-

¹⁵ Рад. Україна, 1983, 13 січ.

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 81.

вим досвідом, посилює свій політичний вплив на всі сторони життя радянського суспільства.

Здійснення виробленої XXIII—XXVI з'їздами КПРС лінії в партійному будівництві зумовлює інтенсивне вдосконалення форм і методів партійно-політичної роботи, поглиблення її наукової обґрунтованості й ефективності, що забезпечує дальше підвищення рівня керівництва політичними, економічними і соціальними процесами.

Зростання авангардної ролі й активності членів і кандидатів партії на виробництві та в громадському житті, підвищення вимогливості до тих, хто вступає в КПРС, політичне виховання молодих комуністів, зміцнення та посилення бойовитості первинних парторганізацій, удосконалення стилю і форм діяльності місцевих партійних органів, практики проведення партійних зборів і пленумів парткомів сприяють повнішому виявленню та вдосконаленню дії ленінських принципів членства в КПРС, демократичного централізму, колективності керівництва, принципів добору, розстановки і виховання кадрів, контролю та перевірки виконання тощо.

Партійні організації приділяють значну увагу індивідуальній роботі з членами і кандидатами КПРС. З цією метою використовуються такі форми, як бесіди з комуністами, заслуховування на засіданнях партбюро, парткомів та на партійних зборах їх звітів про виконання статутних вимог, виробничу діяльність, навчання, участь у громадському житті. Дбаючи відповідно до ленінських вказівок про чистоту своїх лав, піднесення звання і ролі комуніста, КПРС вимогливо ставить до всіх, хто вступає в неї, постійно посилює регулюючий вплив на процес зростання її рядів. В умовах розвинутого соціалізму, ставши партією всього народу, КПРС не втрачає свого класового характеру. За своєю природою вона продовжує залишатися партією робітничого класу, дальше зростання ролі і чисельності якого спричиняється до збільшення питомої ваги його представників у складі КПРС. Партійні ряди постійно зростають і за рахунок передових колгоспників, народної інтелігенції, що є свідченням неупинного зміцнення соціальної бази КПРС.

Якщо в 1903 р. у партії налічувалося близько 3,5 тис. чол., то на 1 січня 1983 р. вона об'єднувала 18 млн. 118 тис. членів і кандидатів у члени партії. Провідне місце в соціальному складі КПРС належить робітникам (8 млн. чол.). Робітники і колгоспники становлять дві третини всіх комуністів. У партії перебуває кожен четвертий-п'ятий спеціаліст народного господарства, кожен другий учений. Серед прийнятих у 1982 р. кандидатами в члени партії робітники становлять майже 60,0%, колгоспники—10,1%, спеціалісти народного господарства—близько 26,0%. Позитивний характер має тенденція зростання партійних рядів за рахунок жінок, трудящих різних національностей, 73,1% прийнятих у партію—комсомольці, понад 80% партійного поповнення мають вік до 30 років¹⁷.

Тенденції в розвитку КПРС, що склалися в останні роки, вдосконалення всієї системи внутріпартійних відносин добре видно й на прикладі Компартії України, яка налічує нині 3045 тис. комуністів. Парторганізації республіки послідовно проводять лінію КПРС на посилення вимогливості при прийомі в партію з тим, щоб не допускати форсованого зростання її рядів, запобігти проникненню в них людей не підготовлених, випадкових. Постійно зміцнюється робітниче ядро в партії. Нині робітники становлять 57—58% загального числа новопринятих кандидатів у члени КПРС. Порівняно з 1971 р. їх питома вага в соціальному складі республіканської парторганізації зростає

¹⁷ Див.: Капитонов И. В. Развитие активности трудящихся, укрепление дисциплины, совершенствование стиля работы—актуальные задачи первичных партийных организаций: Доклад на Всесоюзной научно-практической конференции.—Заря Востока, 1983, 9 апр.; Партийная жизнь, 1983, № 8, с. 20.

з 40,9% до 44,8%. Вдосконалюються форми і методи регулювання прийому в партію. Досвід багатьох парторганізацій УРСР свідчить, що ці завдання найбільш успішно розв'язуються там, де ведеться копінка робота з безпартійним, у тому числі комсомольським активом (адже більше 70% партійного поповнення проходить через комсомол)¹⁸.

Зростання керівної ролі КПРС значною мірою залежить від добору, розстановки та виховання її кадрів, підвищення авангардної ролі та відповідальності комуністів за виконання програмних і статутних вимог, за стап справ на дорученій їм ділянці виробництва. Відданість справі партії, активна участь у боротьбі за виконання політичних і господарських завдань — ось що насамперед характеризує організаторську і політичну роботу комуністів, які повинні завжди «...йти попереду всіх щодо трудової дисципліни й енергії»¹⁹, «...показати застосування принципів комунізму на ділі»²⁰. Звання комуніста не дається раз і назавжди, його треба підтверджувати протягом усього життя.

Керуючись ленінськими принципами, КПРС постійно дбає про посилення активності своїх членів, підвищення їх відповідальності за виконання кожним колективом державних планів і соціалістичних зобов'язань. Нині три чверті комуністів, що працюють у народному господарстві, зайняті у сфері матеріального виробництва. Якщо в дев'ятій п'ятиріччі їх кількість у різних галузях економіки збільшувалася щорічно на 160 тис., то в десятій — уже більш як на 220 тис.²¹ Приблизно такі ж темпи зростання збереглися і в наступні роки. Партійні організації приділяють велику увагу поліпшенню розстановки комуністів на головних ділянках. У зв'язку з цим особливо швидко зростає їх число у промисловості, зокрема в галузях, які є провідними в розвитку народного господарства.

Зміни, що відбуваються в складі парторганізацій колгоспів і радгоспів, також тісно пов'язані з процесами в сільськогосподарському виробництві на основі рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, у процесі реалізації Продовольчої програми СРСР.

Керівна роль КПРС значною мірою реалізується через діяльність місцевих партійних комітетів і первинних парторганізацій. Нині в КПРС налічується 14 ЦК компартій союзних республік, 6 крайкомів, 151 обком, 2 міськкоми (Московський і Київський), прирівняні до обкомів, 10 окружкомів, 873 міськкоми, 631 міський і 2886 сільських райкомів²². Будучи органами політичного керівництва, місцеві партійні органи роз'яснюють трудящим загальнопартійні рішення, організують їх виконання, здійснюють відповідно до генеральної лінії КПРС та її директив керівництво політичним, господарським і культурним життям у республіках, краях, областях, містах, районах, глибоко вивчають процеси, що відбуваються в розвитку окремих регіонів, визначають його перспективи, добиваються розв'язання всіх завдань у відповідності із загальнопартійними, загальнонародними інтересами. При цьому особлива увага приділяється реалізації ленінської вимоги про недопустимість, з одного боку, місництва, яке часто межує з анархізмом і націоналізмом, а з другого — «централізму бюрократичного», про те, щоб кожний партком забезпечував неухильне виконання політики і директив КПРС.

¹⁸ Див.: *Партийная жизнь*, 1983, № 9, с. 33—34.

¹⁹ Ленін В. І. На боротьбу з паливною кризою. Циркулярний лист до партійних організацій. — *Повне збір. творів*, т. 39, с. 289.

²⁰ Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б). 2—4 груд. 1919 р. Політична доповідь Центрального Комітету 2 грудня. — *Повне збір. творів*, т. 39, с. 338.

²¹ *Вопросы партийной работы в свете решений XXVI съезда КПСС*. — М., 1982, с. 20.

²² *Партийная жизнь*, 1983, №8, с. 21.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду партії, травневого, листопадового (1982 р.) і червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС постійно удосконалюються методи роботи партійних комітетів, спрямованої на дальше піднесення промислового і сільськогосподарського виробництва, використання інтенсивних факторів економічного розвитку, забезпечення випуску продукції високої якості, зростання продуктивності праці, ощадливе, раціональне використання всіх ресурсів і капіталовкладень. Парткоми постійно дбають про забезпечення високої організованості, правопорядку, державної та трудової дисципліни на всіх ділянках. Це сприяє зростанню матеріального добробуту і культурного рівня життя народу.

Партійні комітети виконують програмні завдання партії щодо дальшого зміцнення її зв'язків з народом, зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, непорушної братерської дружби народів нашої країни, широкого залучення трудящих до управління суспільними справами і виробництвом, розвитку соціалістичної демократії на основі принципів і норм Конституції СРСР, конституцій союзних і автономних республік. Вони пропагують марксистсько-ленінське вчення, соціалістичний спосіб життя, дбають про підвищення комуністичної свідомості трудящих, виховання їх у дусі радянського патріотизму, дружби народів СРСР, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

На ЦК Компартій союзних республік, крайкоми, обкоми, окружки, міськкоми, райкоми покладено відповідальність за дотримання в місцевих парторганізаціях ленінських норм партійного життя, принципів партійного керівництва, за підвищення активності комуністів. Значну роль у цьому відіграє вдосконалення стилю роботи місцевих партійних комітетів відповідно до ленінських вимог, зокрема про забезпечення її наукової обґрунтованості, поєднання революційного розмаху з певним підвищенням комуністичної діловитості. Тому нині особлива увага приділяється посиленню контролю і перевірки виконання ними директив партії й уряду, власних постанов. Саме на цьому наголошувалося в матеріалах листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, в яких особливо вказувалося на необхідність «зробити правилом, щоб кожне нове рішення з одного й того ж питання приймалося тільки тоді, коли виконано попередні рішення, або виникли які-небудь нові обставини»²³.

Рівень політичної та організаторської роботи партії в масах насамперед залежить від діяльності її основи — первинних організацій. Адже чим краще побудовані, чим активніше функціонують всі складові частини партійного організму, особливо низові, тим повніше проявляється закономірний процес зростання керівної ролі КПРС, тим вищий рівень партійного керівництва економічним, політичним і культурним розвитком країни.

Зростання ролі первинних партійних організацій в сучасних умовах зумовлюється й іншими процесами, що відбуваються в суспільстві зрілого соціалізму, зокрема піднесенням значення його основного осередку — трудового колективу. Як відомо, керівним політичним ядром останнього є первинна парторганізація. Під керівництвом парторганізацій, зазначається в Законі СРСР про трудові колективи, вони здійснюють свої економічні, соціальні і політичні функції²⁴. Саме низові організації партії об'єднують і згуртовують навколо неї всіх радянських людей, розгортають соціалістичне змагання за успішне виконання народногосподарських завдань і планів, формують у трудящих марксистсько-ленінський світогляд, дбають про розвиток їх трудової і політич-

²³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 22 листопада 1982 року, с. 8.

²⁴ Правда, 1983, 19 юнія.

ної активності. Партиїні організації піклуються про послідовне додержання демократичних принципів управління, здійснюють контроль діяльності адміністрації, керівництво профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями, спрямовують і координують роботу різних ланок громадської самодіяльності трудящих. Особливу увагу вони приділяють питанням соціального розвитку колективів, його органічному зв'язку з перспективами вдосконалення виробництва і підвищення добробуту та культури трудящих, поліпшення їх побутового обслуговування, громадського харчування й охорони здоров'я. Зростає роль партійних організацій у мобілізації трудових колективів на впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу, поєднання його результатів з перевагами соціалізму.

Посилення ролі низових підрозділів Комуністичної партії на сучасному етапі зумовлюється й підвищенням значення економічних підойм у розвитку народного господарства країни. Йдеться, зокрема, про певне зростання відносної господарської самостійності підприємств, будов, колгоспів і радгоспів, що зв'язане із удосконаленням господарського механізму, планування і економічного стимулювання в промисловості, аграрною політикою партії і характером власності колгоспів на засоби виробництва, як кооперативної. Цей процес має тенденцію до посилення в зв'язку з створенням виробничих і науково-виробничих об'єднань у промисловості, на транспорті, в будівництві, міжгосподарським кооперуванням і аграрно-промисловою інтеграцією в сільському господарстві. За таких умов значно зростає роль первинних партійних організацій як представників всенародної цементуючої сили радянського суспільства — Комуністичної партії — на підприємствах, будовах, транспорті, в колгоспах, радгоспах, виробничих і науково-виробничих об'єднаннях. Парторганізації значною мірою забезпечують функціонування останніх як невід'ємних складових частин єдиного народногосподарського комплексу, розвивають демократичні засади, ініціативу й активність трудящих в управлінні виробництвом, забезпечують оперативність і гнучкість у прийнятті рішень на основі суворого додержання загальнонародних інтересів, протидіють можливим проявам технократичного підходу, місництва.

Підвищення ролі первинних партійних організацій у умовах зрілого соціалізму пов'язане із зростанням їх можливостей у здійсненні політики КПРС, збільшенням їх кількості й розширенням функцій. Нині в країні палічується 426 тис. первинних, більш як мільйон цехових парторганізацій і партгруп. Вони діють майже в усіх трудових колективах. На Україні після XXVI з'їзду КПРС мережа первинних організацій розширилася на 2 тис. (нині їх працює 68 820), створено 3 тис. цехових парторганізацій і понад 6 тис. партгруп. Кількість останніх помітно зросла у виробничих бригадах²⁵. Поряд з цим використовуються й такі форми забезпечення партійного впливу, як створення партійно-комсомольських груп, затвердження в бригадах парторганізаторів. Діяльність первинних парторганізацій постійно перебуває в центрі уваги ЦК КПРС, місцевих партійних органів. Тільки після листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС проаналізував діяльність парторганізацій виробничого об'єднання «Дніпрошина» Дніпропетровської області, колгоспу «Шлях до комунізму» Кустанайської області, Білоруського державного академічного театру ім. Я. Купали²⁶. Прийняті по цих звітах постанови ЦК одержали загальнопартійне звучання, дали напрям роботі низових партійних ланок промислових підприємств, сільського господарства, закладів культури. Важливі питання дальшого піднесення активності первинних парторганізацій були обго-

²⁵ Рад. Україна, 1983, 29 квіт.; Партийная жизнь, 1983, № 9, с. 34.

²⁶ Партийная жизнь, 1982, № 24; Рад. Україна, 1983, 13 січ.; Литературная газета, 1983, 2 марта.

ворені на Всесоюзній науково-практичній конференції, що відбулася в Тбілісі в квітні 1983 р.²⁷

Первинні партійні організації, широка мережа цехових організацій і партійних груп відіграють в умовах розвинутого соціалізму вирішальну роль у втіленні в життя політики КПРС, вихованні комуністів, вони зв'язують партію з масами, діють саме там, де проходить безпосередній процес будівництва і творення. Партія підтримує і поширює все цінне, що народжується в первинних організаціях, і в той же час за їх допомогою вживає заходів для усунення недоліків, бореться з усім тим, що заважає нашому рухові вперед.

У постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» вказується, що партія «будує свою діяльність на основі демократичного централізму, безперервно зміцнює ідейну й організаційну єдність своїх рядів, свідому дисципліну, розвиває активність членів партії»²⁸. Втілення в життя принципу демократичного централізму дає можливість вільно обговорювати і вирішувати всі справи партії, забезпечувати єдність слова і діла. КПРС, її ЦК послідовно проводять курс на дальший розвиток внутріпартійної демократії у поєднанні із зміцненням дисципліни, здійсненням виборності й підзвітності керівних органів, обговоренням і розв'язанням на широкій демократичній основі питань партійно-політичної роботи. Виконання настанов XXII—XXVI з'їздів КПРС сприяє дальшому поглибленню внутріпартійної демократії, колективності керівництва, розвитку нових форм організації і методів діяльності партії.

Це особливо наочно виявляється насамперед у постійному підвищенні ролі партійних зборів, на яких комуністи відкрито і вільно обговорюють різні питання політики й діяльності всієї партії та її окремих організацій, використовують своє право обирати і бути обраними, критикують недоліки в роботі. Збори є найвищим органом первинної організації, школою виховання комуністів, де вони вчать принциповості й бойовитості, зростають як провідники політики КПРС в маси.

Партія постійно дбає про піднесення критики і самокритики, яка є випробуванням засобом виявлення та виправлення недоліків, відіграє профілактичну роль у запобіганні упуцень в роботі, сприяє правильному вихованню кадрів, підвищенню їх відповідальності за доручену справу. Про це свідчать, зокрема, звітно-виборні збори, що відбулися в парторганізаціях восени 1982 р. На них були присутні 95,8% комуністів, що перебувають на обліку, третина взяла участь у обговоренні звітних доповідей. Тільки в нашій республіці на цих зборах висловлено 700 тис. пропозицій і зауважень²⁹. Більшість з них уже реалізована.

Зростання керівної ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму перебуває в прямій залежності від рівня ідейно-виховної роботи, теоретичної підготовки комуністів, підвищення свідомості мас. Як зазначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, ідеологічна робота дедалі більше висувається на перший план при всій важливості інших питань, якими займаються парторганізації. Зазначимо, що лише на Україні системою партійного навчання охоплено 2 900 тис. чол., а політичного навчання комсомольців і молоді — 2,2 млн., близько 8 млн. чол. у минулому навчальному році відвідували заняття в економічних школах та семінарах, школах комуністичної праці, народних університетах³⁰. Удосконалюючи систему політичної й економічної освіти, використовуючи різні форми і методи ідеологічної роботи, партійні організації на основі комплексного підходу посилюють виховання комуністів, усіх трудящих у дусі ідей марксизму-ленінізму, непохитної ідейної переконаності, безмежної відданості справі Комуністичної пар-

²⁷ Правда, 1983, 8, 9, 10 апр.

²⁸ Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

²⁹ Партийная жизнь, 1983, № 4, с. 17.

³⁰ Рад. Україна, 1983, 11 трав.

тії, ідеям пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Партійні організації Української РСР, зокрема, дедалі ширше ознайомлюють трудящих УРСР з досягненнями передовиків з братніх республік з метою вивчення і впровадження їх досвіду, зміцнення зв'язків між виробничими колективами, роз'яснюють значення непорушної дружби народів СРСР як перевіреної часом гарантії нашого руху вперед по шляху комуністичного будівництва.

За своєю ідеологією, політикою, побудовою і складом Комуністична партія є послідовно інтернаціональною організацією. Всі комуністи — до якої б національності вони не належали — члени партії інтернаціоналістів-ленінців, яка має єдину Програму, єдиний Статут, єдиний партквиток. Об'єднуючи в своїх рядах передових представників більш як 100 націй і народностей нашої країни, вона є найяскравішим втіленням непорушної дружби народів СРСР.

Комуністична партія, діючи в багатонаціональній країні, об'єднує найбільш свідомих представників робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей незалежно від мови чи місця проживання не на національній, а на класовій основі, на ґрунті спільності переконань і дій. Підкреслюючи необхідність постійного зміцнення єдності революціонерів усіх національностей у боротьбі за соціалізм, В. І. Ленін давав рішучу відсіч бундівцям, українським та іншим буржуазним націоналістам, які намагалися роздробити робітничий рух, вказував на неприйнятність федерації в партійному будівництві, вимагав, щоб кожна партійна організація вела роботу «...на всю партію, а не на окремі її частини»³¹.

З моменту свого виникнення всі місцеві більшовицькі організації, зокрема й національних районів колишньої царської Росії, включаючи й Україну, були невід'ємною складовою частиною партії більшовиків. У ленінських працях, рішеннях II, III, IV, V з'їздів партії, V, VI, VII партійних конференцій та багатьох інших партійних документах було чітко визначено принципи побудови і основні функції місцевих парт-організацій. Згідно з ними партійні організації національних районів завжди розглядалися як територіальні загони єдиної всеросійської партії більшовиків.

На основі ленінських принципів діяли і більшовицькі організації України, що пройшли в рядах Російської соціал-демократичної робітничої партії велику школу класової боротьби проти царизму і капіталізму, організаційно зміцнювалися та ідейно загартовувалися в роки трьох революцій. На всіх етапах своєї героїчної історії більшовики України разом з усією партією, під керівництвом ЦК РКП(б), В. І. Леніна брали активну участь у класових битвах за повалення влади капіталу, вели непримиренну боротьбу проти російських, українських та інших поміщиків і капіталістів, буржуазних, дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, різного роду опортуністів і націонал-ухильників, за торжество великої справи робітничого класу, за соціалістичну революцію.

Перемога Великого Жовтня, яка докорінно змінила хід світової історії, знаменувала корінний поворот в історичному розвитку нашої країни, в тому числі українського народу. Водночас вона зумовила початок нового етапу в розвитку самої партії, яка, ставши правлячою, провела величезну роботу по зміцненню своїх організацій, удосконаленню їх будови на основі розроблених В. І. Леніном принципів, у відповідності з адміністративно-територіальним поділом, з урахуванням особливостей державного будівництва в багатонаціональній країні. Зокрема, виникнення радянських республік спричинило появу такого виду місцевих партійних організацій, як компартії республік. Проявом

³¹ Ленін В. І. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові. — Повне зібр. творів, т. 7, с. 115.

цього загальнопартійного процесу було і утворення Компартії України.

Підтримавши ініціативу з місць про організаційне об'єднання більшовицьких сил у республіканському масштабі, В. І. Ленін, Центральний Комітет постійно піклувалися про оптимальне розв'язання всіх організаційних і тактичних проблем, що виникали, подолання помилкових поглядів і тенденцій. Під керівництвом ЦК РКП(б), В. І. Леніна на I з'їзді КП(б)У, який відбувся 65 років тому—5—12 липня 1918 р., була створена Компартия України—бойовий загін ленінської партії.

Інтернаціональний характер КПРС ш більше посилюється в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва, особливо в умовах розвинутого соціалізму, дальшого піднесення провідної ролі робітничого класу в житті суспільства, створення нової історичної спільності людей—радянського народу. Це знаходить відображення в політиці та практичній діяльності партії, неухильному зміцненні ідейної й організаційної єдності багатонаціональної армії радянських комуністів. Компартия України завжди була, є і буде бойовим загоном КПРС, вірною опорою ленінського Центрального Комітету. «Комуністи, всі трудящі Радянської України,—зазначалося в резолюції зборів активу республіканської парторганізації (березень 1983 р.),—будуть і надалі берегти як зіницю ока і всемірно зміцнювати братерську дружбу народів СРСР, вносити гідний вклад у дальше зміцнення економічного і духовного потенціалу радянського суспільства, у здійснення завдань комуністичного будівництва»³².

Ленінське вчення про партію, яке є невід'ємною складовою частиною теорії наукового комунізму, ленінські принципи партійного будівництва мають велике значення для всіх комуністичних партій, які йдуть в авангарді антиімперіалістичної боротьби, а в соціалістичних країнах керують побудовою нового суспільства. Характерною рисою пролетарської партії нового типу є те, що вона, як зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», «послідовно здійснює принципи пролетарського інтернаціоналізму»³³.

Звичайно, кожна комуністична партія застосовує принципи партійного будівництва творчо, з урахуванням конкретних умов й національних особливостей своєї країни. В зв'язку з цим у статутах деяких комуністичних і робітничих партій по-різному визначаються правила поповнення їх рядів, тривалість стажу для комуністів, що дають рекомендації вступаючим до лав партії, строки проведення з'їздів, конференцій та пленумів партійних комітетів, а також питання про стаж виборних працівників, порядок обрання партійних комітетів, ведення обліку тощо. Однак, незважаючи на такі відмінності, в статутах комуністичних партій послідовно втілено ленінські принципи, відображено їх інтернаціональний характер. У непорушній вірності марксистсько-ленінському вченню про партію, творчому використанні досвіду КПРС—важлива запорука успішної політичної і організаторської діяльності компартій в масах.

Саме на основі творчого застосування марксистсько-ленінської теорії комуністичний рух зростає і розвивається, став найвпливовішою політичною силою сучасності. Якщо в 1957 р. на земній кулі було 75 компартій, що об'єднували в своїх рядах понад 33 млн. чол., то в 1982 р. вони діяли вже в 95 країнах і налічували більш як 77 млн. чол.³⁴ Головне, як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, полягає в тому, що «комуністи, озброєні вченням марксизму-ленінізму, глибше за всіх і правильніше за всіх бачать суть і перспективу процесів, які відбуваються у світі, роблять з цього правильні висновки для

³² Рад. Україна, 1983, 26 берез.

³³ Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

³⁴ Вопр. историн КПСС, 1982, № 11, с. 134.

своєї боротьби за інтереси робітничого класу, трудящих своїх країн, за демократію, мир і соціалізм»³⁵.

Досвід КПРС у справі підготовки і проведення переможної соціалістичної революції, захисту її завоювань, будівництва соціалізму і комунізму став надбанням світового комуністичного руху. Створена В. І. Леніним, вона свято зберігає вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму, рівноправності і незалежності братніх партій, зміцнення їх згуртованості на непорушній основі марксизму-ленінізму. Своім великим перевіреним історією досвідом, у тому числі в питаннях партійного будівництва, КПРС ділиться з усіма братніми марксистсько-ленінськими партіями і в той же час використовує все цінне з нагромадженого ними.

Таким чином, історичний досвід КПРС, радянського народу, братніх комуністичних партій свідчить про життєдайну силу ленінського вчення про партію, його неминуще значення. Втілення його на практиці, суворе дотримання ленінських принципів і норм партійного життя, принципів партійного керівництва, положень і висновків, які містяться в працях основоположників наукового комунізму, документах КПРС, дальший творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії є однією з найважливіших умов примноження зусиль партії і народу, які «концентруються на завданнях планомірного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму»³⁶. На цій основі розвивається і міцніє сама партія, розширюються її зв'язки з масами, посилюється вплив на всі сфери суспільного життя.

В. Ф. Шевченко

ЛЕНИНСКОЕ УЧЕНИЕ О РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Резюме

В статье раскрывается животворное, непреходящее значение ленинского учения о партии. Показано, что строгое соблюдение ленинских принципов и норм, неуклонное воплощение в жизнь решений съездов и других партийных документов являются в современных условиях залогом силы и сплоченности партийных рядов, дальнейшего возрастания руководящей роли Коммунистической партии, успешного решения задач совершенствования общества зрелого социализма.

До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні

Б. Г. СОЛОВЙОВ (Москва)

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КУРСЬКОЇ БИТВИ

Боротьба радянського народу з сильним і підступним ворогом — фашизмом вимагала не тільки виняткового напруження всіх матеріальних і духовних сил нашої країни, а й величезних людських жертв. Важливими віхами на важкому шляху до перемоги над гітлерівською Німеччиною стали Московська, Сталінградська і Курська битви.

³⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 21.

³⁶ Рад. Україна, 1983, 16 черв.

Курська битва відбулася через два роки після загарбницького нападу фашистських агресорів на першу в світі державу робітників і селян, коли ворог ще лютував на значній території СРСР. На цей час, після розгрому гітлерівських армій під Сталінградом, що знаменував собою корінний перелом у ході війни на користь Радянського Союзу, вже розпочалося масове вигнання німецько-фашистських загарбників з нашої землі. Проте гітлерівська Німеччина була ще дуже сильною. Фашистське командування виношувало плани взяття реваншу за поразку на берегах Волги, щоб повернути собі стратегічну ініціативу. Для цього воно не рахувалося з будь-якими жертвами і використовувало всі сили і ресурси. До того ж порушення урядами Великобританії та США союзницьких зобов'язань щодо відкриття в 1943 р. в Європі другого фронту дало можливість Гітлеру зосередити свої основні сили на радянсько-німецькому фронті, де вирішувалася доля другої світової війни.

Вагомий военний успіх на Сході був вкрай необхідний фашистським верховодам з ряду причин. Вони розраховували, що це ослабить могутність Червоної Армії, позбавить її стратегічної ініціативи, змінить хід війни, відновить престиж рейху, зупинить процес розпаду фашистського блоку, зміцнить моральний стан їх армії і народу.

Тому підготовка нового наступу здійснювалася противником особливо ретельно. Після тривалого обговорення фашистське командування прийняло рішення провести величезну наступальну операцію з метою оточення і розгрому могутнього угруповання радянських військ у районі Курського виступу¹. Там перебували війська двох наших фронтів — Центрального і Воронежського — загальною чисельністю 1336 тис. чол.² Передбачалося також знищення зосереджених на курському напрямі резервів Червоної Армії. Ця операція дістала назву «Цитадель». Вона мала сприяти розвитку нового наступу гітлерівських армій.

Одразу після Курської битви ворог розраховував провести операцію «Пантера», суть якої полягала в знищенні військ Південно-Західного фронту шляхом завдання удару в їх тил³. Успішне здійснення цих операцій мало б призвести до розгрому радянських армій, що захищали південне крило фронту. Крім того, за свідченням начальника штабу верховного головнокомандування збройних сил Німеччини генерал-фельдмаршала В. Кейтеля, в разі успіху «Цитаделі» фашисти планували розвивати наступ на північний схід, щоб захопити залізниці, які з'єднували Москву з півднем країни⁴. Це дало б можливість їм прорватися в тил центральному угрупованню радянських військ і створити реальну загрозу столиці СРСР.

Важливе місце в планах гітлерівського командування на осінь 1943 р. займала й підготовка наступу на Ленінград, який повинен був розпочатися після завершення операції «Цитадель» і перекидання частини сил з Курська на ленінградський напрям. Ворог розраховував вийти на берег річки Волхов, з'єднатися з фінськими військами, захопити колиску революції й знищити Балтійський флот⁵.

На думку верховодів Німеччини, «Цитадель» призвела б до корінної зміни військово-політичної обстановки на фронті, переходу стратегічної ініціативи в їх руки. Отже, в боях на Курській дузі влітку 1943 р. вирішувалися корінні питання війни на радянсько-німецькому фронті і в перспективі дальший хід другої світової війни.

¹ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) (далі — КТВ/ОКВ). Frankfurt a/M., 1963, Bd. III, S. 1426.

² История второй мировой войны 1939—1945. М., 1976, т. 7, с. 144.

³ Klink E. Das Gesetz des Handlous. Die Operation «Zitadelle» 1943. Stuttgart, 1966, S. 62—65; КТВ/ОКВ, Bd. III, S. 1427.

⁴ «Совершенно секретно! Только для командования!» М., 1967, с. 651.

⁵ Militärarchiv der Deutschen Demokratischen Republik II. 02.02. 10/87, Bl. 972, 973, 893, 895, 896.

Для досягнення своєї мети фашистські правителі оголосили чергову тотальну мобілізацію матеріальних і людських ресурсів Німеччини й загарбаних нею європейських країн. Вона проводилася з надзвичайною жорсткістю, великою наполегливістю і принесла значні результати. В 1943 р. порівняно з 1942 р. виробництво гармат усіх видів зросло майже на 190%, танків і штурмових гармат — на 172,6%, літаків — на 171,4%⁶.

Більшість ресурсів і бойової техніки, одержаних у результаті тотальної мобілізації, була направлена на радянсько-німецький фронт. В основі дуги, утвореної в районі Курська в результаті зимового наступу Червоної Армії, фашисти зосередили два могутні угруповання. В них налічувалося понад 900 тис. чол., близько 10 тис. гармат і мінометів, майже 2700 танків і штурмових гармат, більш як 2 тис. літаків⁷.

У зверненні до солдатів напередодні наступу на Курськ Гітлер писав: «Сьогодні ви починаєте велику наступальну битву, яка може справити вирішальний вплив на результат війни в цілому... Могутній удар, який настигне сьогоднішнім ранком радянські армії, повинен потрясти їх до основи. І ви повинні знати, що від результату цієї битви може залежати все»⁸.

Оскільки бойові дії літа 1943 р. на радянсько-німецькому фронті мали велике значення для обох сторін, вони відзначалися величезним напруженням, значним розмахом, рішучим і безкомпромісним характером.

Комуністична партія і Радянський уряд ясно усвідомлювали, яких гігантських зусиль ще необхідно докласти для завоювання остаточної перемоги, добре розуміли значення майбутніх боїв для дальшого ходу війни. В наказі Верховного Головнокомандуючого № 95 від 23 лютого 1943 р. була дана реальна оцінка воєнно-політичної обстановки, що склалася в результаті перемоги під Сталінградом і загального зимового наступу наших військ. У ньому, зокрема, зазначалося: «Німецько-фашистська армія переживає кризу внаслідок завданих Червоною Армією ударів, однак це ще не означає, що вона не може оправитися. Боротьба з німецькими загарбниками ще не закінчена, вона тільки розгортається. Безглуздя було б вважати, що німці залишать без бою хоча б кілометр нашої землі. Червону Армію чекає суворі боротьба проти підступного, жорстокого і поки ще сильного ворога. Ця боротьба вимагатиме часу, жертв, напруження наших сил і мобілізації всіх наших можливостей»⁹.

Щоб добитися переваги над таким сильним противником, як фашистська Німеччина, необхідно було досягти швидкого зростання воєнної економіки. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії блискуче справився з цим завданням. В цьому знайшли вияв насамперед переваги соціалістичного народного господарства, зокрема чітке планування, ефективне використання робочої сили, впровадження у виробництво прогресивної технології і більш досконала організація праці.

В 1943 р. у Радянському Союзі порівняно з 1942 р. загальний обсяг промислового виробництва збільшився на 17%, а у фашистській Німеччині — на 12%. У СРСР було випущено близько 35 тис. літаків, тобто майже на 10 тис. більше, ніж у Німеччині, в два з лишком рази більше танків і самохідно-артилерійських установок, артилерійських гармат і мінометів¹⁰. Маючи слабкішу промислову базу, соціалістична

⁶ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, с. 84.

⁷ Там же, с. 144.

⁸ Дашинцев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. М., 1973, т. 2, с. 422.

⁹ Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. М., 1950, с. 94.

¹⁰ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, с. 94, 512.

держава, однак, випередила Німеччину, яка використовувала ресурси загарбаної Європи, за обсягом випуску та якістю бойової техніки і озброєння, що значною мірою вплинуло на результат Курської битви. Завдяки цьому радянському командуванню вдалося не лише зірвати наступ ворога, а й розгорнути широкі наступальні дії.

Велике значення мала й та обставина, що радянським воєначальникам удалося своєчасно розгадати наміри ворога, напрямні його ударів, дізнатися про склад його ударних угруповань і навіть час початку наступу противника на Курськ. Це дало можливість створити сильну, нездоланну для ворога оборону.

На початок липня 1943 р. обидві сторони були готові до вирішальної битви. В районі Курського виступу було зосереджено понад 2336 тис. чол., більш як 20 тис. гармат, понад 6 тис. танків і самохідних гармат, більш як 4200 літаків¹¹. Такої концентрації бойових сил і засобів на порівняно обмеженій території ще не знала історія воєн. Крім того, в тилу Курського виступу перебували війська Степового воєнного округу — могутній стратегічний резерв Верховного Головнокомандування. В разі необхідності вони могли бути використані для відсічі наступу ворога, однак головне їх завдання полягало в парощуванні сили ударів при переході в контрнаступ. При цьому просування фашистів з боку Орла мали зупинити армії Центрального фронту, якими командував генерал К. К. Рокоссовський, а з району Белгорода — армії Воронежського фронту (командуючий генерал М. Ф. Ватутін).

Як відомо, наступ вермахту на Курськ закінчився цілковитим крахом. Радянські війська протягом тижня вимотали й обезкровили могутні танкові угруповання ворога і створили сприятливі умови для переходу в контрнаступ. Це було новим явищем у розвитку війни. Адже наступ фашистських армій влітку і восени 1941 р. продовжувався 5,5 місяців, через рік — 4,5, проте їх результати не йдуть ні в яке порівняння з підсумками аналогічних дій влітку 1943 р. Гітлерівці змогли вклинитися в оборону радянських військ на північному фасі Курської дуги лише на 10—12 км і до 35 км — на південному. Жодне завдання, поставлене вищим воєнно-політичним керівництвом рейху перед своїми військами, не було виконане.

Провал наступу гітлерівців на Курськ означав остаточний крах стратегії вермахту. Німецько-фашистське командування перейшло до стратегічної оборони на всіх театрах другої світової війни, оскільки збройні сили фашистського блоку були вже неспроможні проводити великі наступальні операції. Спроба вирвати стратегічну ініціативу з рук радянських військ закінчилася безрезультатно.

Вимотавши та обезкровивши ударні угруповання німецько-фашистських військ, Червона Армія створила сприятливі можливості для переходу в контрнаступ, який розпочався 12 липня 1943 р. В цей день Курська битва вступила в нову фазу. Масштаби і напруженість боїв усе більше зростали. У зв'язку з цим вже в ході контрнаступу, здійснюваного військами Західного і Брянського фронтів, лише з 12 липня до 23 серпня Радянське Верховне Головнокомандування направило під Курськ понад 1 млн. солдатів та офіцерів, 25,5 тис. гармат і мінометів, 3,2 тис. танків й самохідно-артилерійських установок, близько 4 тис. літаків, а німецько-фашистське, відповідно, — 564 тис., 5,8 тис., 2 тис. і 2 тис.¹²

У процесі контрнаступу радянські війська успішно провели дві стратегічні операції: Орловську (з 12 липня по 18 серпня) під кодовою назвою «Кутузов», у якій взяли участь частини Західного (командуючий генерал В. Д. Соколовський), Брянського (командуючий генерал М. М. Попов) і правого крила Центрального фронту (команду-

¹¹ Там же, с. 114.

¹² Курская битва. М., 1970, с. 502.

ючий генерал К. К. Рокоссовський), а також Белгородсько-Харківську (з 3 по 23 серпня) під кодовою назвою «Полководець Румянцев» з участю військ Воронезького (командуючий генерал М. Ф. Ватутін) і Степового фронтів (командуючий генерал І. С. Конєв)*.

Могутні угруповання військ вермахту, що зосереджувалися на південь і північ від Курська, були розгромлені. На орловському і харківському напрямках радянські армії прорвали ворожу оборону, противник втратив важливі стратегічні плацдарми. Визволено промислові центри країни — Харків, Орел, Белгород і відновлено комунікації, що зв'язували Москву з півднем країни.

Величезне значення для наслідків боротьби на радянсько-німецькому фронті влітку і восени 1943 р. мав той факт, що в ході контрнаступу Радянське Верховне Головнокомандування здійснило ряд заходів для його переростання в загальний стратегічний наступ на фронті довжиною 2 тис. км. 17 липня перейшли в наступ війська Південно-Західного і Південного фронтів у Донбасі, 22 липня — Ленінградського і Волховського, 7 серпня — правого крила Західного, а 13 серпня — Калінінського фронту. Загалом у липні — серпні наступали вісім радянських фронтів.

Курська битва переможно завершилася визволенням Харкова 23 серпня 1943 р. Одним з найважливіших її підсумків було те, що виникли сприятливі умови для визволення від фашистського іга території України. 26 серпня «Правда» в передовій статті писала: «Рідний Харків повернувся в сім'ю радянських міст. Червоний прапор знову замайорів над другою столицею України. Блискучою перемогою радянської зброї завершилася гігантська битва... Під Харковом розгромлено відбірні німецькі дивізії, зазнав краху гітлерівський план використання всієї України як бази для постачання розбійницької німецької армії. Зоря визволення яскраво розгоряється над Дніпром. Чутливо прислуховуються змучені, вистраждані радянські люди і на лівому і на правому його березі до радісних звісток, що надходять зі Сходу».

Перемога Червоної Армії в битві під Курськом потрясла всю воєнну машину рейху. «Якщо битва під Сталінградом передвіщала загрозу німецько-фашистській армії, то битва під Курськом поставила її перед катастрофою»¹³, — зазначав Верховний Головнокомандуючий Збройних Сил СРСР.

У Курській битві з обох сторін взяли участь більш як 4 млн. чол., використано понад 69 тис. гармат і мінометів, більш як 13 тис. танків і самохідних гармат, близько 12 тис. літаків. Гітлер кинув сюди понад 100 дивізій, тобто більш як 43% всіх дивізій, що воювали на радянсько-німецькому фронті¹⁴. Під Курськом і Белгородом було розгромлено 30 ворожих дивізій, вбито і взято в полон близько 500 тис. солдатів і офіцерів, знищено 1,5 тис. танків, 3 тис. гармат і понад 3,7 тис. літаків¹⁵. Особливо значних втрат було завдано танковим з'єднанням противника. Генеральний інспектор бронетанкових військ Німеччини генерал Гудеріан писав: «Внаслідок провалу наступу «Цитадель» ми зазнали вирішальної поразки. Бронетанкові війська, що поповнювалися з такими величезними зусиллями, через великі втрати в людях і техніці на тривалий час були виведені з ладу..., і вже більше на східному фронті не було спокійних днів. Ініціатива повністю перейшла до противника...»¹⁶ Курська битва з усією очевидністю показала переваги радянської бойової техніки над ворожою. До того ж поповнення втрат, завданих на радянсько-німецькому фронті, лягло непосильним тягарем на економіку Німеччини.

* 9 липня 1943 р. Степовий воєнний округ перейменовано на Степовий фронт.

¹³ Сталін І. В. О Великій Оте́чественній війні Со́ветского Сою́за, с. 114.

¹⁴ Історія второй мирово́й войны 1939—1945, т. 7, с. 178.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Guderian H. Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg, 1951, S. 296.

В боях під Курськом і Белгородом з винятковою силою проявився високий моральний дух радянських воїнів, які показали зразки масового героїзму. Патріотизм і непорушна дружба народів СРСР були важливими джерелами перемоги. В єдиному строю, з палкою любов'ю до соціалістичної Вітчизни, лєнінської партії йшли сини багатонаціональної Батьківщини в бій і, розгромивши ворога, яскраво продемонстрували переваги нашого суспільного і державного ладу, життєву силу Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили ратні подвиги воїнів. Багато з'єднань і частин було нагороджено орденами, 132—присвоєно гвардійське звання, а 26—почесне найменування Орловських, Белгородських, Харківських і Карачевських. Понад 100 тис. солдатів, сержантів, офіцерів і генералів нагороджені орденами і медалями, більш як 180 чол. удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу¹⁷⁻¹⁸.

Перемога в Курській битві привела до дальшої зміни співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті на користь СРСР і в масштабі всієї другої світової війни—на користь антигітлерівської коаліції. Вона створила сприятливі умови для визволення мільйонів радянських людей, а також ряду важливих економічних центрів країни з-під гніту фашистської окупації.

Велике значення Курської битви добре усвідомлювали мільйони людей ще у ті дні, коли розгорталися події на вогненній дузі. Навіть багато провідних діячів антигітлерівської коаліції визнавали цей факт. Зокрема, президент США Ф. Рузвельт у спеціальному посланні Й. В. Сталіну 6 серпня 1943 р. писав: «Протягом місяця гігантських боїв Ваші збройні сили своєю майстерністю, своєю мужністю, своєю самовідданістю і своєю впевненістю не тільки зупинили давно задуманий німецький наступ, а й почали успішний контрнаступ, що має далекосяжні наслідки... Радянський Союз може справедливо пишатися своїми героїчними перемогами»¹⁹.

Величезні втрати на Сході, що зумовили критичне становище, в якому тут опинилися армії вермахту, змусили німецько-фашистське командування здійснити новий перерозподіл сил між театрами воєнних дій. З квітня по грудень 1943 р. на радянсько-німецький фронт із заходу було перекинуто 40 дивізій²⁰. Це істотно ослабило сили фашистського блоку в Західній Європі й значною мірою полегшило дії англо-американських військ в Італії. Перемога Червоної Армії остаточно підірвала віру союзників Німеччини, а також так званих «нейтралів» у її воєнну перевагу. В результаті цього Японія й Туреччина відмовилися вступити у війну проти Радянського Союзу.

Той факт, що значення Курської битви вийшло далеко за межі радянсько-німецького фронту, визнавали й наші союзники по антигітлерівській коаліції. У Черчілль, виступаючи по радіо в Квебеку в серпні 1943 р., наприклад, заявив: «Росіяни воюють так блискуче і завдали воєнній машині Німеччини таких величезних збитків, що ніякі приватні критичні висловлювання з їх боку з приводу нашої стратегії або нашої участі у війні не будуть пропущені нами без уваги і не зменшать нашого захоплення їх воєнною доблестю і перемогами... Я з готовністю визнаю, що більшість їх (воєнних операцій англо-американських сил.—Б. С.) неможливо було б здійснити в тій формі і в той час, коли вони здійснені, якби не героїчні, чудові подвиги і перемоги російської армії, яка захищає свою рідну землю, що зазнала підлого

¹⁷⁻¹⁸ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, с. 185.

¹⁹ Переписка Председателя Совета Министров СССР И. В. Сталина с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1976, т. 2, с. 77.

²⁰ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, с. 278.

неспровокованого нападу, з безпрецедентною енергією, мистецтвом і відданістю, захищає страшною ціною — ціною російської крові»²¹.

Поразка під Курськом справила деморалізуючий вплив на німецький народ, солдатів і офіцерів гітлерівської армії, підірвавши їх моральний дух, віру в непереможність вермахту і його остаточну перемогу. Криза довіря до політичних і воєнних керівників стала серйозною проблемою внутріполітичного життя фашистської Німеччини. Це були змушені визнати навіть прибічники Гітлера. Начальник штабу оперативного керівництва генерал Йодль 7 листопада 1943 р. у доповіді «Стратегічне становище на початок п'ятого року війни», прочитаній перед рейхслейтерами і гаулейтерами, зазначав: «З кінця в кінець по країні ступає примара розкладу. Всі малодушні шукають виходу або, як вони називають, політичного розв'язання. Вони говорять, що потрібно розпочати переговори, поки не все втрачене»²².

Перемога Червоної Армії в Курській битві стала могутнім стимулом для дальшого піднесення боротьби народів Європи проти фашистської агресії, розширення масштабів антифашистського і національно-визвольного руху. 1943 р. ознаменувався піднесенням боротьби народів континенту, яка охопила всі окуповані гітлерівцями країни. Визвольний рух проти іноземних завойовників зливався з боротьбою трудящих проти експлуататорських класів. У поневоленій Європі дедалі більше людей розуміло, що крах фашистської Німеччини неминучий. На чолі національно-визвольної боротьби стояли комуністичні партії. Зростанню їх впливу в масах сприяли й перемоги Червоної Армії.

Посилився антифашистський рух і в самій Німеччині. Важкі поразки на фронті, величезні втрати вермахту привели до зростання антивоєнних й антифашистських настроїв серед трудящих. Загострення внутріполітичної обстановки в Німеччині та країнах — її союзниках сприяло зростанню активності комуністичних партій. Вцілілі від розгрому і знову створені партійні організації у винятково складних умовах вели самовіддану боротьбу проти фашизму і війни.

Розгром німецько-фашистських військ у битві під Курськом сприяв консолідації й зміцненню антигітлерівської коаліції, успішному розв'язанню питання про відкриття другого фронту. Політика реакційних кіл США і Великобританії, спрямована на затягування другої світової війни і взаємне виснажування СРСР і Німеччини, зайшла в тупик. Волелюбні народи світу побачили, що, незважаючи на відсутність другого фронту в Європі, фашистська Німеччина стоїть на грані катастрофи. Авторитет Радянського Союзу як вирішальної сили в боротьбі з нею ще більше зріс. Все це сприяло скликанню наприкінці 1943 р. в Тегерані першої за роки війни конференції голів урядів трьох великих держав — СРСР, США й Англії. Вона відіграла важливу роль у згуртуванні сил і мобілізації людських та матеріальних ресурсів для перемоги антигітлерівської коаліції. На ній було прийнято рішення про відкриття другого фронту в Європі в 1944 р.

Курська битва залишила глибокий слід у світовій історії. Тому, безумовно, проблеми, пов'язані з цією битвою, привертають увагу, навколо них тривалий час точаться гострі дискусії між прихильниками різних точок зору. Вивчення ходу боїв під Курськом розпочалося ще в роки війни. Уже в 1943 р. працівники Воєнно-історичного відділу Генерального штабу приступили до написання монографії, присвяченої цій події. Книга була видана невдовзі після закінчення війни²³. В наступний період дослідження даного питання проводилося дедалі ак-

²¹ За рубежом, 1970, № 19, с. 7.

²² «Совершенно секретно! Только для командования!», с. 530.

²³ Замятин Н. М., Пароткин И. В., Воробьев Ф. Д. и др. Битва под Курском. М., 1946, кн. 1; М., 1947, кн. 2.

тивніше²⁴. Важливим етапом у вивченні Курської битви стали наукові конференції, присвячені її 25-ти і 30-річчю, що проходили, відповідно, в 1968 і 1973 рр. З доповідями на них виступали видатні воєначальники, воєнні історики, викладачі військово-навчальних закладів²⁵. Деякі аспекти боїв під Курськом, пов'язані пасамперед з розкриттям творчої діяльності командних кадрів, військових рад фронтів і армій, що недостатньо відображені в документах, яскраво описані в мемуарах безпосередніх учасників подій²⁶.

Характеризуючи радянську післявоєнну літературу про Курську битву, необхідно відзначити такі її особливості, як значне розширення кола досліджуваних проблем, більш поглиблені, науково обгрунтовані висновки і узагальнення досвіду битви, введення до наукового обігу документальних джерел та архівних матеріалів, послідовна боротьба проти буржуазних фальсифікаторів.

Пайівною тенденцією в буржуазній історіографії даної проблеми є намагання її представників всіляко принизити значення цієї історичної події або взагалі обійти її мовчанкою, натомість штучно звеличити роль США та Англії в розгромі фашистської Німеччини. Ця тенденція чітко проявилася в поширюваних на Заході концепціях «поворотних пунктів» і «вирішальних битв» другої світової війни. Їх автори вважають, що США і Великобританія були «головною силою», що визначила результат другої світової війни, і тим самим принижують роль Радянського Союзу в розгромі фашистської Німеччини та її союзників.

Найчастіше до числа «поворотних пунктів» і «вирішальних битв» відносять битву поблизу Ель-Аламейна, морський бій біля острова Мідусей, бої за Гуадалканал, за атол Тарава, висадку американських та англійських військ у Нормандії, розгром італо-німецьких армій у Тунісі та ін. Кількість таких «вирішальних битв» і «поворотних пунктів» у працях буржуазних істориків іноді досягає двох десятків. Щоправда, серед цих подій у ряді випадків називаються й окремі битви на радянсько-німецькому фронті. Однак, як правило, до «вирішальних битв» відносять лише Сталінградську, рідше — Московську, а ще рідше — на Курській дузі. Так, у книзі Г. Моля «Великі битви другої світової війни» названо 13 великих битв — Дюнкерк, битва за Британію, Керен, Киренаїка, Москва, Мідусей, Гуадалканал, Ель-Аламейн, Сталінград, Анціо, Імпхал, Нормандія, Рангун²⁷.

Досить характерним прикладом підходу представників буржуазної історіографії до розв'язання питання про «вирішальні битви» може служити книга Х. Болдуїна «Битви програні і виграні. Великі кампанії другої світової війни»²⁸. В ній містяться твердження, ніби 11 битв

²⁴ Пайістотнішим і важливим аспектам битви на Курській дузі дається принципова оцінка в таких узагальнюючих фундаментальних працях: Історія Великої Оте́чественної війни Советского Союза. 1941—1945. М., 1961, т. 3; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968; Історія Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970, т. 5, кн. I; Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1970; Історія СССР с древнейших времен до наших дней. М., 1973, т. X; Історія второй мировой войны 1939—1945. М., 1976, т. 7 та ін. Курській битві присвячено ряд спеціальних праць: Маркин И. Курская битва. М., 1958; Колтунов Г. А., Соловьев Б. Г. Курская битва. М., 1970; Соловьев Б. Г. Вермахт на пути к гибели. Крушение планов немецко-фашистского командования летом и осенью 1943 г. М., 1980 та ін.

²⁵ Курская битва. М., 1970; Битва на Курской дуге. М., 1975.

²⁶ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1974; Василевский А. М. Дело всей жизни. М., 1973; Рокоссовский К. К. Солдатский долг. М., 1968; Конев И. С. Записки командующего фронтом 1943—1944 гг. М., 1972; Захаров М. В. О советском военном искусстве в битве под Курском. — Военно-исторический журнал, 1963, № 6—7; Баграмян И. Х. Так шли мы к победе. М., 1977; Москаленко К. С. На юго-западном направлении. М., 1972; Катков М. Е. На острие главного удара. М., 1976 та ін.

²⁷ Maule H. The Great Battles of World War II. London, 1975.

²⁸ Baldwin H. Battles Lost and Great Campaigns of World War II. New York, 1966.

визначали обличчя другої світової війни — бої в Польщі 1939 р., битва за Англію, висадка десанту на острів Крит, Коррехідор, Тарава. Сталінград, Сіцилія, Нормандія, морський бій у затоці Лейте, Арденни, Окінава.

Проте до числа «вирішальних битв» автор не включив битву під Москвою, Курську битву та інші грандіозні операції на радянсько-німецькому фронті. Разом з тим Х. Болдуїн намагається переконати читачів в епохальному значенні бою за атол Тарава — крихітний клептик суші в Тихому океані, що відбувся також у 1943 р., і присвячує описанню цього епізоду цілу главу. Американці висадили на Тараву десант чисельністю 15,5 тис. чол. Японський гарнізон острова налічував 4,7 тис. чол.

Щоправда, в пізнішій праці²⁹ Х. Болдуїн уже включив до числа «вирішальних битв», крім Сталінградської, Московської і Курської. Незважаючи на це, його колеги, інші буржуазні історики продовжують фальсифікувати події під Москвою, Сталінградом і Курськом, применшують їх історичне значення, велич подвигів, здійснених радянськими воїнами, намагаються перекреслити внесок нашого народу у розгром фашизму.

Що ж до подій літа та осені 1943 р. концепції «поворотних пунктів» і «вирішальних битв» знаходять відображення головним чином у роздуванні значення збройної боротьби в Північній Африці, Сіцилії, на Апеннінському півострові, басейні Тихого океану, на морських комунікаціях, бомбардувань Німеччини і водночас у замовчуванні подій на радянсько-німецькому фронті. Так, англійський історик А. Клерк у праці «Барбаросса». Російсько-німецький конфлікт 1941—1945» твердить, що, незважаючи на успішні контрудари фашистських військ навесні 1943 р., Гітлер уже втратив свою звичайну впевненість. Він уже не розголошував про «велику стратегію» і не ставив перед своєю армією грандіозних завдань, прагнучи зберегти завойоване³⁰.

Реакційні буржуазні історики США, ФРН і Великобританії намагаються реабілітувати генералітет й армію гітлерівської держави, прославляти воєнне мистецтво вермахту, всіляко применшити роль Радянських Збройних Сил у перемозі. Вони сплукуються показати Курську битву як другорядну подію, а її результат — як збіг випадкових обставин. Ці антинаукові концепції пронизують й мемуари колишніх гітлерівських генералів.

Проте спроби звести значення Курської битви до рядового епізоду війни є непереконливими і абсурдними. Тому останнім часом на Заході стали дедалі частіше з'являтися праці, в яких більш об'єктивно оцінюється роль Курської битви в досягненні корінного перелому у війні та її остаточному результаті. До них можна віднести книги А. Мішеля «Друга світова війна», Дж. Джукса «Курськ: броня проти броні» і М. Кейдіна «Тигри» горять» та інші публікації³¹.

Однак часто буржуазні ідеологи лише міняють тактику, а, по суті, як і раніше, протягують у своїх творах старі концепції «випадковості перемоги» Червоної Армії, возвеличують воєнне мистецтво фашистських генералів. Так, той же М. Кейдін твердить, нібито існувала можливість перемоги вермахту під Курськом (ця битва «могла закінчитися інакше, якби не несподіваний радянський артилерійський наступ»). Він мусирує явно неспроможну версію одноособової відповідальності Гітлера за поразку німецько-фашистської армії на Курській дузі, оскільки «всі інші були виконавцями його бажань і мети»³².

²⁹ Baldwin H. The Crucial Years. New York, 1976.

³⁰ Clark A. «Barbarossa». The Russian-German Conflict 1941—1945. London, 1966, p. 276.

³¹ Michel H. La seconde guerre mondiale. Paris, 1968—1969; Jukes G. Kursk: The Clash of Armour. New York, 1969; Caidin M. The Tigers Are Burning. New York, 1974.

³² Caidin M. The Tigers Are Burning, p. 5, 172.

Отже, знову робиться марна спроба заперечити закономірний характер перемог радянських військ. Проте безуспішними є спроби заперечити той факт, що саме радянський народ випіс на своїх плечах основний тягар війни, зазнав найбільших втрат і відіграв вирішальну роль у завоюванні перемоги над фашистськими агресорами.

Битва під Курськом знаменувала собою значний етап у розвитку радянського воєнного мистецтва. Наше командування продемонструвало творчий, новаторський підхід до розв'язання пайважливіших завдань стратегії, оперативного мистецтва і тактики. Це знайшло вияв у переході до навмисної оборони, а згодом у контрнаступ. Оборона радянських військ під Курськом блискуче витримала суворі випробування. Вона була активною, глибоко ешелонованою. В ній широко використовувався маневр стратегічними й оперативними резервами, який здійснювався з глибини і по фронту. Вперше в ході війни загальна глибина оперативної побудови фронту в обороні досягла 50—70 км. Протитанкова оборона мала глибину близько 35 км.

Радянське командування також успішно розв'язало проблеми підготовки і ведення контрнаступу. Було вдало обрано час для переходу в контрнаступ, який розпочався після жорстоких оборонних боїв, що вимотали фашистів. Однією з його особливостей була організація стратегічної взаємодії між групами фронтів, що наступали на різних напрямках. У ході контрнаступу успішно здійснений прорив могутньої, задалегідь підготовленої оборони противника, вміло організовано удари на кількох напрямках, втілено в життя принцип масованого і координованого використання бронетанкових військ, авіації та артилерії.

Курська битва залишиться в історії як символ могутності першої у світі соціалістичної держави та її Збройних Сил, величі й мужності радянського народу, очолюваного Комуністичною партією.

Б. Г. Соловьев

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КУРСКОЙ БИТВЫ

Резюме

В статье на основе обобщения новейших достижений советской историографии Великой Отечественной войны раскрыто эпохальное значение Курской битвы, показана несостоятельность утверждений буржуазных фальсификаторов, стремящихся всячески преуменьшить роль Советского Союза и его Вооруженных Сил в разгроме фашистских агрессоров.

Методологія та методика історичних досліджень

А. В. ЛУБСЬКИЙ (Ростов-на-Дону),
О. П. ПРОНШТЕЙН (Ростов-на-Дону)

ПРО ПОНЯТТЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДУ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

У постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві»¹, рішеннях XXV і XXVI з'їздів нашої партії вказується на необхідність про-

¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1972, т. 9, с. 348.

довження творчої розробки на основі матеріалістичної діалектики теоретико-методологічних проблем, що стоять перед сучасною наукою і спрямованих на прискорення її прогресу.

Велика увага приділяється в наш час, зокрема, й питанням методології історичної науки. Актуальність їх вивчення визначається насамперед великою роллю марксистсько-ленінської методології у пізнанні закономірностей суспільного розвитку, забезпеченні належного теоретичного рівня історичної науки, посиленні її дослідного потенціалу, підвищенні практичного значення та ефективності наукових досліджень. Перед історичною наукою, зазначав академік Є. М. Жуков, стоїть завдання остаточно подолати деяке переважаюче описовості і взяти курс на те, щоб історичні праці обов'язково містили необхідні узагальнення, допомагали розкривати об'єктивні закономірності суспільного розвитку².

Розробка методологічних питань невіддільна від ідеологічної боротьби в історичній науці. Сучасна буржуазна філософія історії виявляє значний інтерес до проблем історичного пізнання, намагається створити нові методологічні концепції, що претендують на «наукову доскопалість». У цілому всі вони, у тому числі й ті, що іноді визнають окремі марксистські положення, спрямовані проти матеріалістичного розуміння історії, насамперед його основної тези про об'єктивну основу історичного пізнання³. У зв'язку з цим завдання істориків-марксистів полягає не тільки в тому, щоб викривати ті чи інші фальсифікації історії, а й у тому, як справедливо зазначає М. М. Маслов, щоб показувати «механіку» спотворення буржуазною наукою історичної істини⁴.

На сучасному етапі великий інтерес до активного і комплексного вивчення методологічних питань історії виявляють представники різних суспільних наук. Так, ще в 1964 р. Секція суспільних наук Президії АН СРСР провела розширене засідання, на якому обговорювалося питання про розробку проблем методології історії⁵. У січні 1977 р. в Москві відбулася Всесоюзна теоретична конференція на тему «Актуальні проблеми методології суспільних наук», організована цією ж секцією та Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР⁶. Того ж року в Києві Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філія Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС провів наукову конференцію з методологічних проблем історико-партійної науки⁷. У 1976 — 1977 рр. на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» пройшла методологічна дискусія, початок якій поклала стаття М. Я. Варшавчика «Питання методології історико-партійної науки»⁸.

В останні роки з'явилася значна, порівняно з минулим, кількість монографічних досліджень, присвячених різним проблемам методології історії⁹. Велика увага приділяється також розробці методологічних пи-

² Жуков Е. М., Барг М. А., Черняк Е. Б., Павлов В. И. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. — М., 1979, с. 5.

³ Див.: Ойзерман Т. И. Главные философские направления. — М., 1971, с. 109—110; Лооне Э. Н. Современная философия истории. — Таллин, 1980, с. 26; Жуков Е. М. Очерки методологии истории. — М., 1980, с. 3.

⁴ Маслов И. Н. Вопросы методологии истории КПСС в произведениях В. И. Ленина. — Л., 1980, с. 5.

⁵ Див.: История и социология. — М., 1964.

⁶ Методологические проблемы общественных наук: (По материалам Всесоюзной конференции «Актуальные проблемы методологии общественных наук»). — М., 1979.

⁷ Див.: Вопросы методологии историко-партийной науки. — К., 1980.

⁸ Вопрос истории КПСС, 1976, № 4, 6—12; 1977, № 1—7; 1978, № 12.

⁹ Ерофеев Н. А. Что такое история. — М., 1976; Петряев К. Д. Вопросы методологии исторической науки. — К., 1976; Косолапов В. В. Методология и логика исторического исследования. — К., 1977; Могильницкий Б. Г. О природе исторического познания. — Томск, 1978; Жуков Е. М. Очерки методологии истории. — М., 1980; Козин Н. Г. Историческая наука и историческое познание. — Саратов, 1980; Иванов Г. М., Коршунов А. М., Петров Ю. В. Методологические проблемы исторического познания. — М., 1981.

тань окремих галузей історичної науки, таких як історія КПРС¹⁰, воєнна історія¹¹, археологія¹², джерелознавство¹³, історіографія¹⁴.

Все це дало можливість поставити і вивчити цілий ряд актуальних проблем методології історичної науки. Однак багато з них ще чекають своєї дальшої розробки. Це, зокрема, стосується визначення поняття, а також структури методології історії та ін.¹⁵ Недостатньо вивченим залишається й питання про співвідношення методології та методики історичних досліджень.

Автори даної статті ставили своєю метою простежити деякі тенденції у вивченні цих проблем і висловити свої міркування про шляхи їх розв'язання.

Велике значення в сучасній науці надається вдосконаленню пізнаттєвого апарату. Адже чіткість і визначеність основних наукових понять, їх універсальність і диференційованість, логічна точність і внутрішня несуперечливість, як справедливо зазначає Б. Г. Могильницький, є необхідною передумовою поступального розвитку історії як науки, що претендує на теоретичне осмислення свого матеріалу¹⁶.

У зв'язку з цим спинимось насамперед на вживанні самого поняття «методологія історії». Всі вчені-марксисти одностайні в тому, що загальною методологією соціального пізнання є діалектичний та історичний матеріалізм. Таким чином, світоглядна сторона методології історії безпосередньо пов'язана з історичним матеріалізмом, який виступає як методологія соціального пізнання взагалі, оскільки матеріалістичне розуміння історії є єдино науковим методом пізнання соціальної дійсності*. В. І. Ленін писав, що матеріалістичне розуміння історії претендує зовсім не на те, щоб усе пояснити, а тільки на те, щоб вказати єдино науковий спосіб пояснення історичних явищ¹⁷. Тим часом у спеціальній літературі можна зустріти твердження, що історична наука покликана, керуючись законами історичного матеріалізму, вивчати специфіку виявлення загальних законів соціального розвитку в історії¹⁸. Безумовно, завдання історичної науки полягає зовсім не в ілюструванні фактичним матеріалом дії загальносоціологічних законів, а у вивченні специфічних закономірностей, притаманних розвитку конкретних соціальних систем і явищ. І тут «істориків доводиться стикатися з рядом ґносеологічних, логічних, навіть естетичних завдань, які перед ним по-

¹⁰ Методологические проблемы историко-партийной науки.— К., 1976; Некоторые вопросы методологии историко-партийной науки.— Л., 1978; Варшавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения истории: (Введение в историко-партийную науку).— М., 1978.

¹¹ Методология военно-научного познания.— М., 1977; Философия и военная история.— М., 1979; Логин В. Т. Диалектика военно-исторического исследования.— М., 1979.

¹² Вопросы теории и методологии археологической науки.— М., 1978; Клейн С. Л. Археологические источники.— Л., 1978.

¹³ Источниковедение отечественной истории. 1976.— М., 1977; Источниковедение отечественной истории. 1979.— М., 1980; Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения.— М., 1977. Актуальные проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах.— М., 1979, ч. 1—2.

¹⁴ Вопросы методологии и истории исторической науки.— М., 1977; Методологические проблемы истории философской и общественной мысли.— М., 1977.

¹⁵ Див.: Варшавчик М. А., Спирин Л. М. Указ. соч., с. 41.

¹⁶ Могильницький Б. Г. О содержании понятия «методология истории».— В кн.: Методологические и историографические вопросы исторической науки. Томск, 1976, вып. XI, с. 3.

* Слід зауважити, що методологічні функції щодо суспільних наук, у тому числі історичній, виконує не тільки історичний матеріалізм, а й матеріалістична діалектика.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів).—Повне зібр. творів, т. 1, с. 134.

¹⁸ Рожин В. П. Введение в марксистскую социологию.— Л., 1962, с. 36.

стають не так, як перед іншими вченими»¹⁹. Тому в практиці історичного пізнання важливого значення набувають як знання загальних законів суспільного розвитку, так і теоретичні питання самої історичної науки, що відображають конкретно-історичні форми дії цих законів і способи їх пізнання²⁰. У сучасній літературі правильно відзначається також, що методологія історичної науки є органічною частиною самої історичної науки²¹.

Отже, методологію історичної науки не можна відривати як від марксистсько-ленінського методу соціального пізнання, так і від предмета самої науки. При цьому, на нашу думку, доцільно йти шляхом більш чіткого розмежування понять «методологія» і «метод». Включення в структуру методології історії дослідницьких методів ґрунтується, очевидно, на ототожненні цих понять²². Якщо за змістом вони справді схожі, то їх функції в історичному пізнанні різні.

Метод дослідження — це система регулятивних принципів і дій, що веде до одержання нових емпіричних і теоретичних знань. В історичній науці метод виявляється під час пізнання об'єктивних історичних закономірностей. Як писав П. В. Копнін, у методі пізнання об'єктивні закономірності перетворюються в правила, за якими діє дослідник²³.

Методом соціального пізнання є матеріалістичне розуміння історії. Однак це пізнання здійснюється всім комплексом гуманітарних наук, кожна з яких має свій власний предмет дослідження. Марксизм-ленізм виходить з органічного зв'язку між методом і предметом. Метод історичної науки безпосередньо впливає з діалектико-матеріалістичного методу пізнання, але водночас він відбиває зміст і логіку розвитку самої науки, загальні закономірності специфічних явищ суспільного життя, що їх вивчає історія. Конкретно в діяльності історика метод історичної науки реалізується в процесі дослідження, яке здійснюється шляхом власне наукового аналізу величезного фактичного матеріалу.

Якщо історики мають єдиний науковий метод, то дослідницьких методів у них багато: одні застосовуються в різних науках, інші — тільки в історичній. Останні, очевидно, слід називати прийомами дослідження. В ході конкретного вивчення певної теми історик застосовує ті чи інші прийоми і методи, які диктуються її специфікою. Система прийомів і методів, що використовується в конкретно-історичному дослідженні, є змістом методики історичного дослідження. За формою методика — це досвід конкретно-історичного дослідження.

Від методу та методики необхідно відрізнити методологію. В історичній науці метод — це сукупність правил і пізнавальних процедур, що регулюють процес історичного пізнання, методологія пояснює застосування дослідницьких методів, визначає їх можливості й межі. Головним завданням методології історичного дослідження є побудова його теорії, яка могла б тлумачити будь-які дослідницькі дії.

У зв'язку з питанням про сутність методології та методу важливо-го значення набуває проблема взаємодії методології і методики історичного дослідження. Методологія завжди детермінує методику історичного дослідження, визначає і пояснює її структуру і зміст, а також межі застосування кожного методу. Наприклад, структурний метод в історичному дослідженні передбачає проведення ряду операцій: виділення структуроутворюючих елементів, установлення зв'язків між ними

¹⁹ Гулыга А. В. История как наука.— В кн.: Философские проблемы исторической науки. М., 1969, с. 9.

²⁰ Див.: Петряев К. Д. Указ. соч., с. 16; Косолапов В. В. Указ. соч., с. 50—51.

²¹ Спирип Л. М. О некоторых вопросах методологии истории КПСС.— Вопр. истории КПСС, 1976, № 8, с. 111.

²² См.: Варшавчик М. А. Указ. соч., с. 92; Иванов В. В. Соотношение истории и современности как методологическая проблема.— М., 1973, с. 86—98.

²³ Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания.— М., 1973, с. 80—81.

та системою в цілому, виділення типів структур. Залежно від методологічних позицій дослідника ці операції наповнюються якісно відмінним змістом. Так, виділяючи типи структур, учені-марксисти встановлюють певну їх ієрархію — економічну, технічну, соціальну, політичну, духовну. Буржуазні вчені, як правило, не визнають взаємозв'язку між структурами або як на визначальну ознаку вказують пасамперед на духовне життя людей. Таким чином, методи історичного дослідження не можуть бути незалежними від методології. Це положення здається нам важливим у підході до питання про використання в історичних дослідженнях методів, застосовуваних у буржуазній науці.

Викладене тут уявлення про співвідношення методології і методу в науковому пізнанні дає можливість визначити методологію історичної науки як систему теоретичних знань, що детермінує і пояснює метод історичної науки в цілому.

У зв'язку з таким визначенням методології важливого значення набуває питання про співвідношення теорії та методології. У нашій науковій літературі ці поняття розмежовуються не досить чітко. Однак розрізнати їх необхідно, оскільки теорія — це узагальнене знання про об'єктивні закономірності історичного розвитку, а методологія — знання про закономірності пізнання в історичній науці. Слід також підкреслити нерозривний зв'язок між теорією і методологією. Наукова методологія формується лише на основі теорії, коли теоретичні знання в процесі наукового дослідження стають керівництвом до пізнавальних дій дослідника. Діалектика співвідношення між теорією і методологією така, що результатом процесу історичного дослідження, проведеного на основі певної методології, є одержання нового знання у теоретичній формі, яке уточнює чи змінює колишню теорію.

Важливо підкреслити, що в центрі уваги вченого, який працює над розробкою методологічних проблем, повинна перебувати конкретна практика історичних досліджень. Про позитивні зрушення, що відбуваються в цьому напрямі, свідчить дедалі більша практична спрямованість сучасних досліджень у галузі методології історії, ширша участь у них істориків, тимчасом як раніше цією справою переважно займалися філософи.

Таким чином, розробка проблем методології історії є нині одним з актуальних напрямів розвитку радянської історичної науки. Вони мають велике практичне значення, оскільки від успішного їх розв'язання значною мірою залежить ефективність історичних досліджень, підвищення їх теоретичного рівня.

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ —
ШКОЛА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Н. І. ШАРАЄВА (Миколаїв)

Комуністична партія і Радянська держава постійно піклуються про дальший розвиток соціалістичної демократії, про те, щоб кожний трудівник відчував себе господарем на своєму підприємстві, повноправним представником всієї країни. Про це переконливо свідчило всенароднє обговорення проекту Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями. В Законі узагальнено практику трудових колективів у вирішенні всіх суспільно важливих справ, вихованні особистої відповідальності кожного за виконання планів та зобов'язань, примноження матеріальних і духовних багатств країни.

Соціалістичні трудові колективи являють собою те безпосереднє середовище, через яке кожний вступає у суспільні відносини і набуває певного морального досвіду. Саме в трудових колективах у людей формується ставлення до життя, до суспільства. В статті 17 Закону, зокрема, говориться, що трудові колективи «вживають заходів до виховання членів колективу в дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, дружби і братерства народів...»¹.

Виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму зумовлено інтернаціональним характером завдань комуністичного будівництва. У Програмі КПРС відзначається: **«Партія розглядає комуністичне будівництво в СРСР як велике інтернаціональне завдання радянського народу, яке відповідає інтересам усієї світової соціалістичної системи, інтересам міжнародного пролетаріату, всього людства»**².

Інтернаціональне виховання — це процес цілеспрямованого впливу на свідомість і почуття людей з метою перетворення принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму в ідейні переконання й моральні норми поведінки.

Розглядаючи об'єктивні основи пролетарського інтернаціоналізму, класики марксизму-ленінізму звертали увагу на значення взаємозв'язків робітників у спільній праці для виховання почуття колективізму і солідарності в їх середовищі. «...Спільна робота сотень і тисяч робітників сама собою привчає робітників до спільного обговорювання своїх потреб, до спільних дій, наочно показуючи, що становище і інтереси усієї маси робітників однакові», — підкреслював В. І. Ленін³. Тим більше це стосується соціалістичної праці, яка є важливим джерелом високих моральних якостей особи.

¹ Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями. — Рад. Україна, 1983, 19 черв.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 5.

³ Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії. — Повне збір. творів, т. 2, с. 89.

Абсолютна більшість виробничих колективів нашої країни багатонаціональна за складом. Вони стали визнаними центрами інтернаціоналістського і патріотичного виховання. У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» відзначається, що багатонаціональні виробничі й творчі колективи — це «примітне соціальне і суспільно-політичне явище наших днів»⁴. Саме там рівноправна, спільна праця породжує непорушний зв'язок людини з усією багатонаціональною соціалістичною Вітчизною.

Трудовий колектив — це важливе поле боротьби за підвищення трудової і громадської активності людей, база ідейно-виховної роботи, формування інтернаціоналістської свідомості, відносин дружби і товариської взаємодопомоги.

Багатонаціональні колективи — закономірний результат інтернаціоналізації всього суспільного життя, яка проявляється у розвитку радянської економіки, багатонаціональної держави, становленні радянського народу. В СРСР створено нові інтернаціоналістські форми життєдіяльності людей. Це Радянська багатонаціональна держава, єдиний народногосподарський комплекс, нова історична спільність — радянський народ, соціалістичні багатонаціональні трудові колективи.

Життєдіяльність такого колективу характеризується:

— інтернаціональною згуртованістю, що є результатом спільної праці людей різних національностей в ім'я побудови соціалізму і комунізму;

— впливом марксистсько-ленінських ідей, які визначають єдність національних інтересів людини із загальнодержавними інтернаціоналістськими;

— високою трудовою і суспільно-політичною активністю людей, яка забезпечується послідовним розгортанням соціалістичного демократизму й органічним поєднанням національного та інтернаціонального виробничого досвіду;

— обстановкою непримиренності до будь-яких проявів національної відособленості та шовінізму, атмосферою інтернаціоналізму в сімейно-побутових і міжособових відносинах.

Соціалістичний лад створює найсприятливіші можливості для всебічної інтеграції матеріального і духовного виробництва в процесі добровільного співробітництва людей різних національностей та їх невпинного зближення.

Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов відзначав: «Багатонаціональні трудові і насамперед робітничі колективи — це саме те середовище, де найкраще виховується інтернаціоналістський дух, зміцнюються братерство і дружба народів СРСР»⁵. Зростання багатонаціональності трудових колективів є закономірністю суспільного розвитку. Саме в багатонаціональних колективах національні особливості органічно поєднуються з інтернаціональними, соціалістичними, загальнорадянськими рисами і традиціями. Там формується світогляд трудящого-інтернаціоналіста, утверджуються нові форми спілкування людей різних національностей, скоріше відмирають націоналістичні пережитки.

Справжньою школою інтернаціонального загартування радянських людей стало спорудження Миколаївського глиноземного заводу, який будувався на компенсаційних засадах за участю зарубіжних фірм. Будову було оголошено Всесоюзною ударною комсомольською. У найбільш відповідальні періоди кількість працюючих на ній перевищувала 12 тис. чол. — представників 20 національностей.

Багатонаціональні трудові колективи є осередками інтернаціонального виховання трудящих. У колгоспі «Дружба» Веселиновського райо-

⁴ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. — К., 1982, с. 7.

⁵ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1982, с. 14.

ну Миколаївської області, наприклад, працюють представники 14 національностей, на Первомайському заводі «Фрегат» ім. 60-річчя СРСР — 18 національностей. Бригадир суднозбиральників корпусно-стапельного цеху заводу ім. 61 комунара, Герой Соціалістичної Праці В. Д. Дідок, розповідаючи про організацію соцзмагання на честь 60-річчя СРСР, підкреслив: «В цеху працюють люди 20 національностей, і всі ми навіть не помічаємо цього — живемо і працюємо як одна сім'я».

Досвід свідчить, що, чим міцніше інтернаціональна згуртованість у трудових колективах, тим вищі їх виробничі показники, і навпаки—високі трудові результати надихають людей, сприяють посиленню їх патріотичних почуттів та інтернаціональної згуртованості. В багатонаціональних колективах значно швидше відбувається процес наповнення національної самосвідомості інтернаціональним змістом, утвердження загальнорадянської гордості. В них народжуються і швидко утверджуються нові соціалістичні звичаї та обряди, що поєднують у собі здорові національні традиції з потребами радянського способу життя.

Із зростанням багатонаціональності колективів ускладнюється і виховна робота в них, підвищується відповідальність тих, хто безпосередньо виконує загальнопартійну справу інтернаціонально-патріотичного виховання, яке виступає в тісній єдності з трудовим, ідейно-політичним, моральним й атеїстичним. Зумовлено це тим, що існує тісний зв'язок між націоналізмом та іншими пережитками минулого у свідомості і поведінці людей. У доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 60-річчю СРСР, товариш Ю. В. Андропов підкреслив, що «успіхи в розв'язанні національного питання аж ніяк не означають, що зникли всі проблеми, які породжує сам факт життя і праці в рамках єдиної держави великої кількості націй і народностей»⁶⁻⁹. Ось чому вдосконалення розвинутого соціалізму включає науково обгрунтовану національну політику.

Основою соціалістичної інтернаціоналізації в усіх сферах суспільного життя є інтернаціоналізація економіки. Нині всі великі об'єкти будують представники багатьох національностей, а устаткування, матеріали постачають підприємства і організації всіх союзних республік. Будівництво потужних тепло-гідро-атомних електростанцій, великих іригаційних споруд, прокладка нафто- і газопроводів, нових залізничних колій здійснюється спільними зусиллями всього радянського народу. Багато будов країни: Дніпрогес ім. В. І. Леніна, ХТЗ, Турксиб, КамАЗ, БАМ, Південно-Українська атомна електростанція — стали символами дружби народів.

Виступаючи на Всесоюзній науково-практичній конференції з інтернаціонального виховання, перший секретар Тюменського обкому партії Г. П. Богомяков на прикладі освоєння нафто-газового комплексу Західного Сибіру проаналізував формування багатонаціональних трудових колективів. Він відзначив, що спільна напружена праця в суворих умовах, величезні масштаби і темпи виконання завдань виховують у трудівників почуття відповідальності за доручену справу, сприяють формуванню в них активної громадської позиції, яка притаманна рівною мірою геологу-азербайджанцю, буровику-башкиру, будівельнику-росіянину, оператору-українцю, льотчику-молдаванину¹⁰.

На XXVI з'їзді КПРС відзначалося, що «КПРС боролась і завжди буде рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм...»¹¹ У нашій країні поважаються національні почуття, національна гідність кожної людини. Дуже важливо, щоб кожний працівник відчував себе рівноправним членом трудового колективу, щоб було створено широкі можливості для розкриття кож-

⁶⁻⁹ Там же, с. 10—11.

¹⁰ Воспитывать убежденных патриотов-интернационалистов. М., 1982, с. 148.

¹¹ Материали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 68.

ним його членом творчих можливостей у виробничій і громадській діяльності.

Високою політичною і трудовою активністю, тісною згуртованістю відзначається, наприклад, колектив суднобудівного заводу «Океан» у м. Миколаєві, де працюють представники 37 національностей. Партійна організація підприємства сприяла створенню в колективі такої ідейно-моральної атмосфери, в якій встановилося довір'я між трудівниками різних національностей, дружні, дійсно колективістські стосунки між ними. Не останню роль у згуртуванні колективу відіграє те, що адміністрація, партком, громадські організації глибоко враховують у специфічні потреби, що мають трудівники різних національностей в галузі мови, культури, побуту.

Справжньою школою інтернаціоналізму є соціалістичне змагання, а також обмін виробничим і технологічним досвідом між спорідненими і суміжними підприємствами країни. Соціалістичне змагання набуває різноманітних форм, здійснюється різними методами, але при цьому досягається загальна мета: зміцнюється економіка країни, зростає добробут людей, підвищується інтернаціональна відповідальність трудових колективів за доручену справу. Наприклад, тільки Чорноморський суднобудівний завод кооперується з сотнями підприємств всіх союзних республік. Водночас його продукція поступає в усі кінці Радянського Союзу. Таким чином, безпосередні виробничі зв'язки зміцнюють «почуття сім'ї єдиної», почуття загальнодержавної, загальнонаціональної гордості, в якому органічно поєднуються радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм.

Великі можливості для інтернаціонального виховання трудящих відкриває міжнародний соціалістичний поділ праці і кооперування виробництва з країнами соціалістичної співдружності. Продукція миколаївських підприємств, наприклад, постачається в 47 країн світу. Її виготовлення підвищує відповідальність кожного трудівника за результати своєї праці.

Залучення членів колективу до боротьби за своєчасне і якісне виконання експортних замовлень соціалістичних країн, до змагання між підприємствами-партнерами стає активною формою інтернаціонального виховання трудящих. У ході цієї роботи партійні організації добиваються того, щоб «робітники різних країн не тільки *почували*, але й *діяли* як брати і товариші...»¹². Саме єдність слова і дії є критерієм дієвості інтернаціонального виховання.

Постійне розширення міжнаціонального особистого спілкування в процесі праці найбільш яскраво виявляється в колективах, де активно впроваджуються бригадні форми організації й оплати праці. Вони демократичні за своїм характером, оскільки дають можливість залучити всіх трудящих до активної участі в управлінні виробництвом. Колектив бригади, вдосконалюючи організацію і умови праці, займається вихованням кожного робітника, бореться за зміцнення дисципліни праці й скорочення плішності кадрів, створення сприятливого морального психологічного клімату. Високі почуття товариства і колективізму, готовність прийти на допомогу один одному характеризують відому в Миколаєві комплексну бригаду І. А. Груші з об'єднання мастильного обладнання, яка визнана кращою в галузі. В ній працюють 37 чол., які представляють 9 національностей.

Листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС поставив завдання перед трудовими колективами — підвищити рівень управління, поліпшити організованість, діловитість, планову, державну і трудову дисципліну. Смісл зусиль партії полягає «не тільки в тому, щоб позбутися певних недоліків і труднощів, що само по собі має величезне значення, а й

¹² Маркс К. Інструкція делегатам тимчасової центральної ради з окремих питань. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 190.

в тому, щоб у кінцевому підсумку ще більше зміцнити ті основи, на яких ґрунтується соціалістичний спосіб життя»¹³.

На формування інтернаціоналістської свідомості особи в багатонаціональних трудових колективах впливає не тільки ідейно-політична робота, яка проводиться в них, а й різнобічна діяльність людини в колективі: виробнича, громадсько-політична, культурно-масова. Постійне спілкування людей різних національностей в процесі цієї діяльності створює сприятливий соціально-психологічний клімат для обміну духовними цінностями, вироблення спільних рис культури, для зближення людей різних національностей і зміцнення інтернаціональної згуртованості.

Інтернаціональне виховання в трудовому колективі пронизує всю систему комуністичного виховання.

Важливе значення в міжнаціональному особистому спілкуванні в трудових колективах має всемірне поширення російської мови. Вона створює умови для розширення спільної сфери інтересів членів колективу, відкриває великі можливості для зміцнення їх інтернаціоналістської психології.

Інтернаціональне виховання дедалі більше виступає як частина цілеспрямованої роботи партійних організацій по вихованню нової людини. «Саме партія, — відзначав товариш Ю. В. Андронов, — була і залишається тією могутньою творчою, мобілізуючою силою, яка забезпечує безперервний рух уперед на всіх напрямках суспільного прогресу»¹⁴.

Комуністична партія в своїй роботі по інтернаціональному вихованню трудящих враховує, що націоналістичні пережитки живучі, вони підігріваються зарубіжними антикомуністичними центрами. Тому необхідно постійно підвищувати політичну пильність трудящих, давати рішучу відсіч будь-яким проявам національної обмеженості.

Справжньою школою інтернаціонального виховання під керівництвом партійних організацій є трудові колективи. В міру просування нашого суспільства по шляху до комунізму роль їх дедалі зростатиме.

¹³ Андронов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 16—17.

¹⁴ Андронов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 27.

ЗДІЙСНЕННЯ ПЕРВИННИМИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЯМИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ КОНТРОЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАЦІЇ (1966—1975 рр.)

П. А. РУДИК (Чернівці)

В умовах розвинутого соціалізму роль первинних парторганізацій як основи партії, політичного ядра трудового колективу неухильно зростає. У розв'язанні великих і різноманітних завдань комуністичного будівництва їм належить першорядна роль. У сучасних умовах їх завдання чітко сформульовані в рішеннях XXIII, XXIV, XXV і XXVI з'їздів КПРС¹, які в сукупності становлять розгорнуту програму діяльності парторганізацій на етапі зрілого соціалізму.

Важливою ділянкою роботи первинних парторганізацій є контроль діяльності адміністрації. Він здійснюється знизу, широкими партійни-

¹ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС.—К., 1966, с. 67—68; Матеріали XXIV з'їзду КПРС.—К., 1971, с. 110—111; Матеріали XXV з'їзду КПРС.—К., 1976, с. 75—76; Матеріали XXVI з'їзду КПРС.—К., 1981, с. 85.

ми масами, передовою частиною трудящих. На його необхідність вказував ще В. І. Ленін².

Положення про право контролю діяльності адміністрації вперше було записано у Статуті партії, прийнятому на XVIII з'їзді ВКП(б). «Для підвищення ролі первинних партійних організацій виробничих підприємств, у тому числі радгоспів, колгоспів і МТС та їх відповідальності за стан роботи підприємств, — записано в Статуті, — цим організаціям надається право контролю діяльності адміністрації підприємства»³. Пізніше це право поширилося на первинні парторганізації торгівлі⁴. XXIV з'їзд партії внісши часткові зміни до Статуту КПРС, поширив положення про право контролю діяльності адміністрації на первинні парторганізації всіх проектних організацій, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів, учбових закладів, культурно-освітніх, лікувальних та інших установ і організацій, функції адміністрації яких не виходять за рамки своїх колективів. Щодо партійних організацій міністерств, державних комітетів та інших центральних й місцевих радянських, господарських установ і відомств з'їзд визначив, що вони здійснюють контроль за роботою апарату по виконанню директив партії та уряду, додержанню радянських законів⁵. Поширення права контролю діяльності адміністрації на вище зазначені первинні парторганізації було зумовлене дальшим зростанням їх зрілості, нагромадженням ними досвіду організаційно-політичного забезпечення виконання поставлених перед колективами завдань, піднесенням активності комуністів.

Суть і призначення такого контролю полягає в тому, як відзначається в постанові ЦК КПРС від 21 серпня 1981 р. «Про роботу первинних парторганізацій промислових підприємств м. Воронежа по здійсненню контролю діяльності адміністрації», щоб не втручаючись в оперативнорозпорядчі функції і не підміняючи господарських керівників, підвищувати їх відповідальність за доручену справу, своєчасно викривати та ліквідовувати недоліки, завжди й у всьому стояти на охороні загальнопартійних, загальнодержавних інтересів⁶.

Організація контролю і перевірки виконання в первинних парторганізаціях, як відомо, значною мірою залежить від рівня роботи партійних органів, від стилю і методів їх діяльності взагалі. У досліджуваний період Компартія України — бойовий загін КПРС — питанням посилення контролю і перевірки виконання рішень приділяла значну увагу. Вони аналізувалися на XXIII, XXIV, XXV з'їздах Компартії України, більш як на десяти пленумах Центрального Комітету, на засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України⁷.

Питання організації та вдосконалення контролю широко обговорювалися на пленумах обкомів, міськкомів і райкомів партії, засіданнях бюро партійних комітетів. З цією метою здійснювалися комплексні перевірки діяльності первинних парторганізацій, до яких залучалися широкі партійні маси, поліпшувалася партійна інформація. Все це позитивно впливало на вдосконалення контролю в низових ланках партії.

В період між XXIII і XXV з'їздами КПРС первинні партійні орга-

² Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 193—194; Доповідь про суботники на Московській загальноміській конференції РКП(б) 20 грудня 1919 р. — Там же, т. 40, с. 32.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях...). — К., 1980. Т. 5, с. 386.

⁴ Див.: КПРС в резолюціях... — К., 1980. Т. 6, с. 378.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 238—239.

⁶ Див.: Вопросы организационно-партийной работы КПСС: Сб. докум. — М., 1981, с. 324—336.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1977. Т. 2, с. 807, 816, 821, 829, 836, 854, 893, 896, 913, 923, 934, 951, 957, 967, 972, 1009; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1971, с. 62—63; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1976, с. 51—52.

пізації промислових підприємств України, як і всієї країни, широко використовували надане їм право контролю і перевірки виконання. В організації контролю господарської діяльності адміністрації їх увага концентрувалася насамперед на виконанні рішень партії та уряду, розстановці і вихованні кадрів у колективі, підвищенні їх дисципліни й відповідальності за доручену ділянку. Беручи до уваги специфіку промислових підприємств, парторганізації дбали про підвищення ефективності виробництва, продуктивності праці, якості продукції, прискорення науково-технічного прогресу.

Важливу роль у роботі первинних парторганізацій по здійсненню права контролю діяльності адміністрації відіграють постійні комісії, утворювані згідно з відповідною постановою ЦК КПРС від 26 червня 1959 р.⁸ Вони не являють собою якихось особливих контрольних органів, а є однією із організаційних форм, через які первинні партійні організації здійснюють надане їм Статутом КПРС право контролю за діяльністю адміністрації. Їх чисельність з року в рік зростала. Якщо у 1968 р. у парторганізаціях України налічувалося близько 17 тис., то в 1975 р. — майже 38 тис. комісій. Значно розширилось і коло первинних парторганізацій, в яких вони створювалися. Так, у 1968 р. таких партійних організацій на підприємствах промисловості, транспорту, зв'язку та будівництві республіки налічувалося 8853, а в 1975 р. — 13 420⁹.

Виходячи з конкретних умов і характеру роботи, важливості практичних завдань, що вирішувалися тим чи іншим підприємством, цехом, парторганізації самі визначали, які саме комісії їм доцільно створювати. В партійних організаціях промислових підприємств виправдало себе створення комісій по контролю за виконанням планів впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки і технології, передового досвіду; за виконанням державних замовлень і кооперативних поставок; забезпеченням технічного переозброєння виробництва, використанням внутрігосподарських резервів; за якістю продукції; виконанням особливих, спеціальних і експортних поставок тощо. Наприклад, на початку десятиї п'ятирічки в усіх парторганізаціях України діяло 15 тис. комісій по контролю за якістю продукції, 6 тис. — за впровадженням нової техніки, 7,5 тис. — за дотриманням режиму економії та ін.¹⁰

Значно активізували роботу по спрямуванню діяльності комісій міськкоми і райкоми партії. Багато в цьому напрямі було зроблено в Києві, Донецьку, Запорозжі, Харкові, Одесі, Кривому Розі, Львові, Чернівцях та інших містах республіки. Наприклад, Чернівецький міськком партії у грудні 1974 р. обговорив на пленумі роботу первинних парторганізацій по здійсненню права контролю за діяльністю адміністрації і затвердив конкретні заходи щодо її поліпшення у світлі вимог XXIV з'їзду КПРС¹¹. Міськком і райкоми партії міста дбали про вдосконалення навчання голів комісій по контролю за діяльністю адміністрації. З цією метою використовувалися семінари, паради, науково-практичні конференції, обмін передовим досвідом роботи тощо. Вдосконалювалося керівництво роботою комісій з боку первинних парторганізацій. Контролювали і спрямовували діяльність комісій парткоми і партбюро. Вони виносили питання, що безпосередньо торкалися їх функцій на збори комуністів, засідання парткомів і партбюро, підтримували пропозиції комісій, враховували їх зауваження.

Парторганізації виявляли постійне піклування про якісний склад комісій. В 1975 р. в парторганізаціях України до складу комісій було

⁸ КПРС в резолюціях...— К., 1981. Т. 8, с. 11—17.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 9, арк. 10; Боевой отряд ленинской партии. Компартия Украины в цифрах.— К., 1981, с. 75.

¹⁰ Разумов Е. З. Партийные комитеты—органы политического руководства.— М., 1978, с. 172.

¹¹ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 2, оп. 8, спр. 5, арк. 73.

обрано майже 151 тис. комуністів, причому половину з них — робітників і колгоспників¹². Більшість з них з вищою і незакінченою вищою освітою, спеціалісти народного господарства. В парторганізаціях промислових підприємств поліпшення якісного складу комісій відбувалося за рахунок передових робітників, майстрів та інженерно-технічних працівників. У деяких з них робітники в комісіях становили 50—70%, а спеціалісти — 20—30%¹³.

Відповідно до якісних змін, що відбулися в промисловому виробництві, вдосконалювалася і робота комісій. Так, у роки восьмої п'ятирічки у зв'язку з переходом підприємств на нову систему планування і економічного стимулювання в деяких первинних парторганізаціях промислових підприємств республіки були створені комісії по здійсненню контролю за реалізацією продукції, що випускалася, використанням основних фондів, фінансово-господарською діяльністю адміністрації, по економічному аналізу тощо¹⁴.

У роботі комісій по контролю діяльності адміністрації з'явилося багато нового, поглибився її зміст. Цьому сприяла їх чітка спеціалізація, що надавала контролю кваліфікованішого і предметнішого характеру. Увага комуністів, які входили до них, концентрувалася на питаннях підвищення якості продукції, виконання планів впровадження нової техніки, механізації і автоматизації виробничих процесів, капітального будівництва, державних замовлень і кооперативних поставок, ефективного використання обладнання і виробничих площ, підвищення продуктивності праці тощо.

Комісії працювали відповідно до затверджених парторганізаціями планів. Вони проводили перевірки, вивчали стан справ на довірених ділянках, готували питання на засідання партбюро і парткоми, здійснювали контроль за виконанням прийнятих рішень. Так, комісія по контролю за якістю продукції парткому Херсонського консервного комбінату регулярно перевіряла якість сировини, що поступала, і готової продукції, дотримання технологічного режиму та санітарних норм на виробництві. За її матеріалами партком комбінату приймав рішення. Така робота комісії сприяла збільшенню випуску продукції із Знаком якості, уникненню рекламацій¹⁵.

В досліджуваний період у більшості партійних організацій республіки робота комісій по контролю діяльності адміністрації стала більш дійовою. Вдосконалювалася вона і в наступні роки. В постанові ЦК КПРС «Про комісії первинних партійних організацій по здійсненню контролю діяльності адміністрації і за роботою апарату» (16 лютого 1982 р.) відзначається, що вони допомагають парткомам, партбюро оперативно виявляти недоліки, добиватись їх усунення, розвивати ініціативу і принципівість комуністів, критику і самокритику, правильно виховувати кадри¹⁶.

Враховуючи набутий досвід та специфіку роботи первинних парторганізацій, ЦК КПРС у новому Положенні про комісії уточнив їх завдання, права і обов'язки відповідно до сучасного етапу розвитку нашого суспільства. В ньому підкреслюється, що комісії разом з усіма комуністами, які стоять на обліку в даній первинній парторганізації, покликані

¹² Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. — К., 1976, с. 71; Устименко В. Е. Комиссии по контролю деятельности администрации. — Коммунист Украины, 1976, № 5, с. 75.

¹³ Омельчук В. Ю. Партійний контроль діяльності адміністрації в сучасних умовах. — К., 1976, с. 24.

¹⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 214, арк. 9.

¹⁵ Там же, арк. 57.

¹⁶ Про комісії первинних партійних організацій по здійсненню контролю діяльності адміністрації і за роботою апарату: Постанова ЦК КПРС від 16 лютого 1982 року; Положення про комісії первинних партійних організацій по здійсненню контролю діяльності адміністрації і за роботою апарату. — К., 1982, с. 3.

всесірно сприяти втіленню в життя дуже важливої настанови партії на підвищення ефективності народного господарства, його інтенсифікацію, добиватися максимального використання резервів і можливостей для прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, збільшення випуску і підвищення якості продукції, забезпечення економного витрачання матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, удосконалення планування та управління економікою, поліпшення стилю й методів господарського керівництва¹⁷.

Згідно з Положенням комісії обираються з комуністів. Водночас до їх роботи парторганізації залучали і залучають профспілковий та комсомольський актив, кращих безпартійних робітників і спеціалістів. Досвід переконує у плідності їх діяльності за умов тісного зв'язку з групами і постами народного контролю, постійно діючими виробничими нарадами, комісіями профспілкових комітетів, постами «Комсомольського прожектора». Уникненню дублювання і паралелізму в роботі сприяли погодженість і координація різних форм партійного й громадського контролю.

Ось один з прикладів. Партійна організація Харківського електро-механічного заводу допомагала профспілковій і комсомольській організаціям, групам народного контролю спланувати свою діяльність так, щоб уникнути дублювання і паралелізму. Комісії по контролю діяльності адміністрації сконцентрували свою увагу на підвищенні ефективності виробництва та якості продукції, прискоренні технічного прогресу, груп народного контролю — на збереженні соціалістичної власності, економії і бережливості, виробничих комісій профспілкової організації — на організації соціалістичного змагання, виконанні зобов'язань, «Комсомольський прожектор» — на дотриманні трудової і виробничої дисципліни, вихованні й навчанні молоді. Результати перевірок доводилися до відома парткому і цехових парторганізацій, які вживали конкретних заходів щодо поліпшення справи¹⁸.

В залежності від характеру діяльності та чисельного складу партійних організацій у даному напрямі їх роботи були певні особливості. Так, постійні комісії створювалися у великих парторганізаціях, а в нечисленних контроль здійснювався всіма комуністами. У деяких випадках для вивчення важливих питань створювалися тимчасові комісії, використовувалися інші форми контролю.

Набутий досвід роботи в цьому аспекті в нечисленних за своїм складом парторганізаціях ЦК КПРС врахував в новому Положенні про комісії. Якщо в Положенні 1959 р. у нечисленних парторганізаціях комісії створювалися на розсуд загальних партійних зборів¹⁹, то в новому Положенні контроль діяльності адміністрації у них здійснюється, як правило, під керівництвом секретаря всіма комуністами парторганізації²⁰.

Широко використовувалися партійними організаціями промислових підприємств й інші форми партійного контролю діяльності адміністрації. Серед них — звіти та інформації господарських керівників з корінних питань роботи і життя трудових колективів на засіданнях парткомів, партбюро, на зборах первинних і цехових парторганізацій, партгруп. Так, у парторганізації заводу «Азовсталь» лише за 1974—1975 рр. на засіданнях парткому було заслухано звіти 22 господарських керівників заводу, цехів і служб²¹.

¹⁷ Там же, с. 7—8.

¹⁸ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 2, спр. 361, арк. 11—16.

¹⁹ КПРС в резолюціях...— К., 1981. Т. 8, с. 16.

²⁰ Про комісії первинних партійних організацій...; Положення про комісії..., с. 12.

²¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 693, оп. 24, спр. 1, арк. 24.

З впровадженням перспективного планування партійної роботи, соціального і економічного розвитку трудових колективів звіти та інформації керівників проводилися не довільно-вибірково, а обґрунтовувалися доцільністю і актуальністю даного питання. При підготовці рішення по звіту керівника враховувалися думки, зауваження, пропозиції і рекомендації комуністів, членів парткомів, бюро, спеціалістів і передових робітників. У деяких випадках напередодні звітів керівників обговорювалися відповідні питання життя і діяльності трудового колективу в цехах, на дільницях, робітничих зборах, семінарах, науково-практичних конференціях, що сприяло глибшому вивченню стану справ.

Серед різноманітних форм партійного контролю діяльності адміністрації чільне місце займали всебічне обговорення і аналіз важливих питань виробничої діяльності трудових колективів на зборах комуністів, партійно-господарського активу, засіданнях парткомів і партбюро та вжиття конкретних заходів щодо її поліпшення. У більшості парторганізацій республіки при обговоренні питань виробничої діяльності давався об'єктивний аналіз стану справ, висловлювалися пропозиції, пропонувалися дійові заходи по усуненню недоліків.

Обговоренню вузлових питань виробничої діяльності підприємств, об'єднань та їх підрозділів на засіданнях парткомів, партбюро цехових парторганізацій, на зборах комуністів і партійно-господарського активу передувало всебічне вивчення стану справ на тій чи іншій ділянці, уважний розгляд пропозицій і зауважень, що надходили від робітників і спеціалістів, вироблення конкретних заходів щодо подолання недоліків.

Вдосконалюючи контроль діяльності адміністрації, парторганізації знаходили нові його форми. Такими були пости партійного контролю, що створювалися на вирішальних ділянках виробництва. Їх члени інформували парторганізації, їх органи про хід виконання планових завдань. Зокрема, такі пости діяли в цехах і відділах Запорізького трансформаторного заводу в період восьмої п'ятирічки, коли освоювався випуск продукції для Асуанського гідровузла в Єгипті²². На Калуському хіміко-металургійному комбінаті Івано-Франківської області вони діяли на початку дев'ятої п'ятирічки на ділянках, пов'язаних з роботою комплексу «Аеросил». Члени постів партійного контролю сліdkували за виконанням замовлень для комплексу іншими підрозділами комбінату, вели індивідуальну роботу з людьми, які безпосередньо виконували виробничі завдання. Це сприяло плідній роботі комплексу²³.

Велику роль на підприємствах відіграють цехові парторганізації та партгрупи. Їх члени мають змогу краще вивчати і поширювати передовий досвід, оперативно викривати недоліки і прорахунки, знаходити дійові шляхи їх подолання, а також успішно проводити роботу по посиленню контролю за діяльністю адміністрації. Форми роботи партійних груп у цьому напрямі досить різноманітні. В них постійні комісії контролю діяльності адміністрації не створюються, партгрупорги доручають окремим комуністам проаналізувати роботу на дільниці, виявити зауваження та пропозиції трудящих і на цій основі виробити необхідні рекомендації.

Заслуговує на увагу досвід роботи партійних груп по контролю діяльності адміністрації на Чорноморському суднобудівному заводі (м. Миколаїв). У 1975 р. їх налічувалося там 254. Використовуючи різні форми діяльності у сфері контролю, вони впливали на всі найважливіші ділянки виробництва. Цього вдалося досягти завдяки правильній розстановці комуністів: 86% їх працювало в сфері матеріального виробництва. Кожний третій із них був раціоналізатором, кожний со-

²² ІА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 113, арк. 5—6.

²³ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 60, спр. 118, арк. 65—67.

мий — виконав завдання дев'ятої п'ятирічки за 3—4,5 роки. Не було жодного комуніста, який би не виконував норми виробітку. Активна участь партгруп у здійсненні контролю діяльності адміністрації поряд з іншими формами роботи парторганізації заводу дала позитивні результати. Його колектив неодноразово виступав ініціатором патріотичних починів, достроково виконав планові завдання та соціалістичні зобов'язання дев'ятої п'ятирічки²⁴.

Результативність партійного контролю діяльності адміністрації значною мірою залежить від його гласності. Парторганізації дбали про те, щоб про наслідки контролю краще знали комуністи, партійний і господарський актив, трудові колективи. Для цього широко використовувались партійні, профспілкові і комсомольські збори, виробничі наради, багатотиражні газети, стінна преса, радіо, телебачення, стенди, фотовітрини, плакати тощо.

Поряд з цим частина партійних організацій, як відзначалося у ряді постанов Компартії України, ще слабо здійснювала надане Статутом КПРС право контролю діяльності адміністрації, недостатньо впливала на стан справ у трудових колективах, неглибоко займалась питаннями підвищення ефективності виробництва, прискоренням науково-технічного прогресу, зростанням продуктивності праці, поліпшенням організації виробництва, зміцненням трудової дисципліни, узагальненням і впровадженням досвіду передовиків. Ще мали місце факти примиренського ставлення окремих парторганізацій до проявів недисциплінованості, благодушності, безгосподарності, вузьковідомчого підходу, місництва, бюрократизму і тяганини²⁵.

Отже, в період 1966—1975 рр. партійні організації промислових підприємств республіки, керуючись рішеннями XXIV і XXV з'їздів КПРС, XXIV і XXV з'їздів Компартії України, успішно здійснювали надане їм Статутом партії право контролю діяльності адміністрації. Вдосконалювались форми цієї роботи, підвищувалась її ефективність. А це в свою чергу позитивно позначалось на вдосконаленні стилю і методів роботи господарських працівників, на поліпшенні ефективності суспільного виробництва.

Здійснення партійними організаціями контролю за діяльністю адміністрації і сьогодні є актуальним завданням. Про це паголосив XXVI з'їзд КПРС.

²⁴ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 6, оп. 12, спр. 1, арк. 10, 34; ф. 81, спр. 1, арк. 21—23, 30; оп. 37, спр. 1, арк. 16, 17, 20, 21, 23, 84.

²⁵ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 2, с. 898, 980.

3 історії союзу робітничого класу і селянства

ШЕФСЬКА ДОПОМОГА КОЛЕКТИВІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ТРУДІВНИКАМ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В МЕХАНІЗАЦІЇ ТВАРИННИЦТВА (1966—1970 рр.)

М. П. НИКИФОРУК (Коломия)

Однією з важливих форм зміцнення союзу робітників і селян на всіх етапах соціалістичного будівництва була й залишається шефська допомога трудящих міста селу. В умовах розвинутого соціалізму ефективне використання промислового, науково-технічного й духовного по-

тенціалу міста в інтересах дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва набуває особливої актуальності.

Питання про завдання й основні напрями шефської допомоги вперше були теоретично обґрунтовані В. І. Леніним. Володимир Ілліч назвав її «гігантським всесвітньо-історичним завданням»¹. Він висловив упевненість, що така форма зв'язків може бути посилена, стане планомірною й систематичною, а згодом поширеною за умови підвищення свідомості пародних мас.

Питання шефської допомоги робітничого класу колгоспному селянству певною мірою вже висвітлювалися радянськими істориками². У їх працях розглянуто ряд важливих аспектів проблеми. В основному дослідники використовували матеріали всієї республіки і лише побіжно — окремих її районів.

У даному повідомленні автор зробив спробу проаналізувати основні напрями допомоги, яку колективи промислових підприємств західних областей Української РСР у роки восьмої й дев'ятої подали трудівникам села у впровадженні комплексної механізації на тваринницьких фермах.

Перед колгоспниками республіки партія поставила ряд важливих завдань по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, поліпшенню її якості. Продаж м'яса у 1970 р. необхідно було збільшити (проти 1965 р.) на 39%, молока — на 36%, яєць — на 49%³. Важлива роль у вирішенні цієї проблеми належала комплексній механізації трудомістких процесів у тваринництві. «Прогрес техніки, — вказував В. І. Ленін, — в тому і полягає, що людська праця все більше й більше відступає на задній план перед працею машин»⁴.

Комплексна механізація та автоматизація були головною умовою підвищення ефективності сільського господарства. Так, запровадження її на великих фермах дало можливість довести кількість безприв'язного утримання тварин — з розрахунку на одного працівника — до 100 голів⁵. Проте у західних областях УРСР процент механізації процесів у тваринництві був ще досить низьким. Якщо в цілому по республіці, наприклад, у 1965 р. в деяких господарствах рівень механізованої роздачі кормів становив 3,4%, очистки приміщень від гною — 14%, доїння корів — 22,9%, то в регіоні — відповідно тільки 1,5, 12,5 і 11,3%. В окремих районах цей рівень був ще нижчим. Так, у Львівській області роздачу кормів було механізовано лише на 0,6%, доїння корів — на 5,7%⁶.

Тому перед колгоспами й радгоспами західних областей республіки було поставлене завдання впровадити комплексну механізацію трудомістких процесів у тваринництві, здійснити перехід до більш досконалих технологій виробництва молока, м'яса, а також зміцнити кормову базу, підвищити рентабельність виробництва. Розв'язати такі склад-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 350.

² Ковалевський Б. П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959—1970 гг. (На материалах Украинской ССР). К., 1972; Малько О. О. Робітничий клас — трудівникам села. К., 1978; Дмитренко Т. А., Кузакова В. И. Роль рабочего класса в развитии колхозной деревни. М., 1973; Квасовцев И. Т., Марчук Л. И. Могутний і непорушний союз. К., 1974; Поночовний І. І. Союз Серпа і Молота. К., 1976; Куз'єв В. А. Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству (1966—1970 рр.). — УІЖ, 1974, № 10; Плисюк В. П., Семків О. І. Розвиток КПСР лєнінських ідей шефства міста над селом. — УІЖ, 1979, № 12.

³ Матеріали ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії України. К., 1966, с. 103.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 1, с. 73.

⁵ Мельников А. Ф. Индустриализация сельского хозяйства — определяющий фактор специализации и концентрации производства. Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе. М., 1975. Т. 1, с. 393.

⁶ Народне господарство УРСР в 1970 р. Статистичний щорічник. К., 1971, с. 263.

ні проблеми трудівники села могли тільки за допомогою робітників промислових підприємств.

Необхідність посилення шефської допомоги міста селу була викликана ще й іншими причинами. По-перше, в зв'язку з швидким розвитком промисловості постійно зростала кількість міських жителів, а, звідси, відповідно, й потреба у продуктах для їх харчування. По-друге, ці прискорені темпи зумовили міграцію сільського населення. Тому вже в роки восьмої п'ятирічки деякі господарства відчували певний дефіцит робочої сили. У 1970 р., наприклад, середньорічна чисельність колгоспників у західних областях зменшилася (порівняно з 1965 р.) більш як на 80 тис. чол., а міське населення зросло на 306 тис. чол.⁷

Усвідомлюючи важливість поставлених партією завдань, обласні парторганізації зосередили свою увагу на ідеологічному та матеріально-технічному забезпеченні діяльності промислових підприємств і установ. Так, у серпні 1966 р. бюро Львівського обкому Компартії України затвердило план шефської допомоги колгоспам і радгоспам по впровадженню комплексної механізації на тваринницьких фермах, який було заздалегідь узгоджено з райкомами і міськкомми партії, керівниками промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій. Згідно з ним виробничі колективи розробили свої конкретні пропозиції та заходи. На фабриках і заводах було створено комітети, штаби, комісії шефської допомоги селу.

Трудящі Львова, Дрогобича, Самбора та інших міст внесли значний вклад у цю благодійну справу. В 1967 р. колективи заводів автопавантажувачів, телевізійного, «Львівсільмашу», кінескопів, паровозовогоноремонтного (Львів) за рахунок зекономленого металу виготовили й передали підшефним колгоспам 350 коренерізків, понад тисячу автопоїлок, 300 гпоетранспортерів⁸. Трудівники ремонтного й цукрового заводів (Самбір) у 1968 р. звернулися до всіх робітників, інженерно-технічних працівників міста із закликом допомогти колгоспам у механізації усіх ферм району. Ремонтники зобов'язалися змонтувати кормоцех на 1000 голів у колгоспі ім. XXIII з'їзду КПРС. За 20 днів вони виконали роботи, вартість яких становила 5,5 тис. крб.⁹

Ініціатива знайшла широку підтримку серед трудящих області. Так, робітники м. Червонограда механізували у підшефних колгоспах 10 тваринницьких ферм, встановили гпоетранспортери, механізми для подачі води та роздачі кормів, обладнали кормоцехи й кормокухні. Шефи із Залізничного району м. Львова повністю оснастили 29 тваринницьких приміщень, відремонтували 20 кормоцехів і кормокухонь¹⁰. З новим почином на початку 1970 р. виступили виробничники Дрогобича. Вони зобов'язалися реконструювати у підшефних господарствах усі тваринницькі приміщення, встановивши там 76 стаціонарних транспортерів ТКВ-80, 7 РКС-300 М для роздачі кормів, 47 машин для прибирання гною, 2 тис. автопоїлок, 6 доїльних агрегатів¹¹. Дрогобичани закликали колективи всіх промислових підприємств Львівщини підтримати їх ініціативу.

Свої зобов'язання робітники Дрогобича успішно виконали. Вже у першому півріччі 1970 р. вони допомогли своїм підшефним повністю механізувати 11 тваринницьких приміщень. Активно працювали, зокре-

⁷ Підрахунки зроблені автором на основі: Народне господарство УРСР в 1964 р. Статистичний щорічник. К., 1965, с. 11; Народне господарство УРСР в 1969 р. Статистичний щорічник. К., 1970, с. 20.

⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1870, арк. 45, 89.

⁹ Червоний прапор (орган Самбірського міськкому Компартії України, міської і районної Рад народних депутатів Львівської області), 1968, 3 груд.

¹⁰ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 16, спр. 116, арк. 53, 54; ф. 8, оп. 28, спр. 2, арк. 56.

¹¹ Радянське слово (орган Дрогобицького міськкому і райкому Компартії України, міської і районної Рад народних депутатів Львівської області), 1970, 7 квіт.

ма, трудівники Дрогобицького автокранового заводу, управління «Стебникпромбуд», заводу газової апаратури. У колгоспі «Маяк», наприклад, на фермах не було необхідних автомеханізмів. А звідси — низькі надії молока, плінність кадрів. Шефи — представники автокранового заводу — спільно з правлінням колгоспу визначили обсяг необхідних робіт. Згодом на підприємстві було виготовлено агрегати для транспортування кормів, прибирання гною, автопоїлки, інше обладнання. Завдяки їм вдалося повністю механізувати 2 великі ферми¹².

Робітники ряду заводів і фабрик Шевченківського району Львова впровадили комплексну механізацію на тваринницьких фермах у Городоцькому, Сколевському, Нестерівському й Мостиському районах. Трудящі Червоноармійського району механізували 28 ферм у колгоспах Кам'янсько-Бузького району¹³. За роки п'ятирічки промислові підприємства Львова допомогли трудівникам села обладнати 245 тваринницьких ферм, 320 кормоцехів і кормокухонь, вдосконалити 32 технологічні лінії, виготовити 151 пароутворювач¹⁴.

Творча співдружність трудящих міст і сіл дала можливість вирішити чимало складних завдань, що стосувалися ліквідації ручної праці на фермах, підвищення рентабельності господарств, а також взагалі переведення галузі на промислову основу.

Виконали свої шефські зобов'язання й робітники заводів, фабрик, транспортних організацій Івано-Франківської області. Вже в першому році восьмої п'ятирічки вони обладнали необхідними механізмами 160 тваринницьких приміщень, 152 кормоцехи, забезпечили системами водопостачання 26 ферм¹⁵. Так, колектив Івано-Франківського паровозоремонтного заводу виготовив і встановив на фермі у колгоспі імені Леніна паровий котел, кормозапарник і 2 гноетранспортери. У колгоспі «Ленінська правда» приладобудівники механізували кормокухню, змонтували 2 парових котли й 2 кормозапарники, провели водопровід¹⁶. Шефи обладнали також 29 пунктів технічного обслуговування для того, щоб тваринники могли ефективно використовувати у своїх господарствах машини та механізми¹⁷.

Значний досвід у створенні на фермах пунктів техобслуговування, павчапні кваліфікованих місцевих кадрів та організації культурного відпочинку трудівників села нагромадили виробничники Тернопільської області. Зокрема, робітники Тернополя за роки восьмої п'ятирічки створили у підшефних господарствах 104 пункти техобслуговування, підготували понад 530 механізаторів, електриків тощо. Переважно за рахунок заводів та фабрик на фермах організовано червоні кутки, кімнати відпочинку та душеві, а також 87 профілакторіїв для оздоровлення трудящих. Завдяки цьому вдалося зменшити плінність кадрів у колгоспах. Продуктивність праці у тваринництві на Тернопільщині за п'ятирічку зросла на 60%¹⁸.

Діяльність партійних організацій західних областей республіки спрямовувалась не тільки на посилення шефської допомоги, яку колективи промислових підприємств подавали колгоспам і радгоспам, а й на безпосереднє трудове спілкування робітників заводів, фабрик, будівельних і транспортних організацій з працівниками різних галузей сільськогосподарського виробництва. Зокрема в багатьох районах регіону

¹² Радянське слово, 1970, 19 серп., 6 жовт.

¹³ Вільна Україна (орган Львівського обласного і міського комітетів Компартії України, обласної і міської Рад народних депутатів), 1970, 11, 12 серп.

¹⁴ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1929, арк. 71; Архів Львівської облпрофради, ф. 1519, оп. 1, спр. 1660, арк. 22.

¹⁵ ПЛ ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 24, спр. 5, арк. 39.

¹⁶ Робітнича газета, 1967, 18 лют.

¹⁷ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 12, арк. 4.

¹⁸ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 5972, арк. 43.

створювались спеціальні шефські ремонтні бригади заводських робітників, які тривалий час працювали у селах, допомагали трудівникам ферм реконструювати приміщення, встановлювати необхідне обладнання. Наприклад, такі бригади з авторемонтного, механічного й фурнітурного заводів м. Ужгорода у 1967 р. відремонтували в підшефних колективних господарствах 16 кормозапарників, перобладнали 1 кормоцех, змонтували 120 автопоїлок. За роки п'ятирічки загалом було комплексно механізовано 286 кормоцехів і кормокухонь¹⁹. На підприємствах м. Чернівці діяли 15 спеціалізованих бригад. Завдяки їм у колгоспах області було переоснащено 34 ферми й 6 кормоцехів. З особливою відповідальністю поставилися до своїх обов'язків шефи з Чернівецького машинобудівного заводу, ім. Дзержинського, механізованої колони № 23 тресту «Львівенергобуд», заводу «Індустрія». Вони механізували у підшефних господарствах трудомісткі процеси в 4-х приміщеннях, побудували й обладнали 5 кормоцехів, виготовили 8 кормозапарників і більш як 320 одиниць іншого обладнання. Проведена ними робота дала реальні результати. Якщо до цього у колгоспі імені ХХІ з'їзду КПРС, наприклад, працювали 22 доярки, за кожною з яких було закріплено 12—14 корів, то після проведення комплексної механізації на фермі 8 чол. обслуговували по 30—37 корів. Собівартість продукції (з розрахунку на один центнер молока) зменшилася на 2 крб. 15 коп. Було запроваджено двозмінну роботу, а також 7-годинний робочий день²⁰.

Шефи приділяли значну увагу й будівництву силосних споруд і гноєсховищ, що дало можливість ширше застосовувати різноманітні механізми й устаткування для транспортування та роздачі кормів. Завдяки цьому було поліпшено родючість ґрунтів і підвищено продуктивність праці у тваринництві. Ініціаторами будівництва гноєсховищ на Ровенщині виступили колективи будівельних управлінь № 3 і № 24 м. Ровно. Вони вирішили побудувати із зкопомлених матеріалів гноєсховища у підшефних колгоспах «Зоря комунізму» та «Маяк». Почин був підхоплений багатьма промисловими підприємствами міста. В результаті, до кінця 1970 р. було споруджено 26 таких приміщень²¹.

Отже, шефська допомога міста селу по впровадженню систем комплексної механізації ферм у західних областях республіки в досліджуваний період набрала широкого розмаху. Кожен з колективів промислових підприємств не стояв осторонь цієї важливої загальнодержавної справи. Їх цілеспрямована діяльність сприяла тому, що протягом 1966—1970 рр. у колгоспах регіону було механізовано понад 900 тваринницьких ферм, 1100 кормоцехів і кормокухонь, створено й обладнано понад 300 пунктів технічного обслуговування машин і механізмів, майже 350 дріжджувальних пристроїв, побудовано 800 км шляхів з твердим покриттям²².

Наведені вище приклади дають можливість зробити висновок про те, що виробничники республіки зробили вагомий вклад у прискорення інтенсифікації тваринництва, переведення його на індустріальну основу.

¹⁹ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 13, оп. 15, спр. 5, арк. 8.

²⁰ Радянська Буковина (орган Чернівецького обласного і міського комітетів Компартії України, обласної і міської Рад народних депутатів), 1970, 5 лют., 5 квіт., 25 серп.

²¹ Червоний прапор (орган Ровенського обкому Компартії України і обласної Ради народних депутатів), 1970, 18 груд.

²² Підрахунки зроблені автором на основі: Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1115, арк. 59, 60; Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 13, оп. 15, спр. 5, арк. 8; Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 55, спр. 162, арк. 15, 16; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1929, арк. 71; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 96, спр. 38, арк. 3; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 6123, арк. 118; оп. 6, спр. 1, арк. 31; Чернівецький обласний державний архів, ф. р. 2331, оп. 1, спр. 938, арк. 69; Архів Львівської облпрофради, ф. 1519, оп. 1, спр. 1660, арк. 22.

Крім того, розширення масштабів шефської допомоги стало однією з головних умов підвищення рівня механізації у галузі в цілому, вдосконалення організації та оплати праці колгоспників, зростання її продуктивності. Якщо в 1965 р. у західних областях Української РСР механічне доїння корів (у процентах до поголів'я тварин даного виду) було впроваджене в 11,3% господарств, то в 1970 р. уже — в 44,1%. Це стосувалося й процесу роздачі кормів на фермах великої рогатої худоби, прибирання й транспортування гною. Було також збільшено виробництво м'яса — на 122,9 тис. т, молока — на 582 тис. т, яєць — на 207,8 млн. штук. Надої молока на фуражну корову підвищилися на 207,8 кг²³.

Впровадження систем комплексної механізації у тваринництві позитивно вплинуло не лише на стап економіки колективних господарств, а й на піднесення культурно-технічного рівня їх працівників. З'явилися й нові професії — наприклад, оператор машинного доїння, лаборант, електромонтер, слюсар по ремонту спеціального обладнання тощо.

Автоматизація трудовітких процесів сприяла також посиленню трудової активності колгоспників, підвищенню їх професійної майстерності. Насиченість ферм машинами й механізмами, вдосконалення останніх дали можливість перевести працівників галузі на роботу у дві зміни, а згодом — на 5-денний тиждень з двома вихідними.

Шефська допомога робітничого класу колгоспам і радгоспам західних областей УРСР, впровадження комплексної механізації у тваринництві мали також політичне значення, оскільки вони справили вплив на зближення матеріальних і культурно-побутових умов життя трудящих міста і села.

²³ Народне господарство УРСР в 1970 р. К., 1971, с. 248—252 (підррахунки автора).

РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ У ЗМІЦНЕННІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ МТС (1945—1958 рр.)

В. В. ВАСИЛЬЄВ (Сімферополь)

Перетворюючи в життя лєнінські заповіді, Комуністична партія та Радянський уряд надають великого значення участі робітничого класу в розвитку сільськогосподарського виробництва. Важливим у цій справі є шефство робітників промислових підприємств над селом¹, яке, зокрема, набуло значного розмаху в період відродження і дальшого розвитку сільського господарства після Великої Вітчизняної війни.

Питання шефської допомоги робітничого класу України колгоспному селянству, що стосуються зазначеного періоду, певною мірою вже знайшли своє відображення в радянській історіографії, насамперед в працях істориків Української РСР². Разом з тим дальшого досліджен-

¹ Див.: Лєнін В. І. Сторінки з щоденника.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 349—350.

² Історія Української РСР.— У 8-ми т., 10-и кн.— К., 1979, т. 8, кн. 1; Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967, т. 2; Історія селянства Української РСР.— К., 1967, т. 2; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.— К., 1974, т. 2; Дмитренко Т. А., Кузакова В. Й. Шефская помощь рабочего класса труженикам села (1946—1967 гг.).— В кн.: Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы. 1946—1970 гг. М., 1972; Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939—1975.— Львів, 1980; Нєлп І. П. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в развитии материально-технической базы сельского

ня потребують окремі аспекти даної проблеми. Автор ставить за мету розкрити зміст і ефективність шефської допомоги робітничого класу України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС республіки у 1945—1958 рр.

У здійсненні післявоєнного відродження сільського господарства Комуністична партія одним з невідкладних завдань вважала пайшвидшу відбудову його матеріально-технічної бази, насамперед МТС. Вони, як відомо, відігравали також важливу політичну та організаторську роль у зміцненні колгоспного ладу, підготовці кадрів механізаторів для села, а також у зміцненні союзу робітничого класу і селянства.

В 1945—1946 рр. у ряді постанов партії та уряду були визначені основні форми шефської допомоги МТС з боку робітників міст³. Так, постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про державний план розвитку сільського господарства на 1946 рік» промислові підприємства країни зобов'язувалися подавати допомогу МТС, колгоспам і радгоспам у здійсненні ремонту тракторів, сільськогосподарських машин і знарядь праці; постачати село з фондів підприємств запасними частинами, металом, паливом, інструментами та обладнанням; направляти в МТС ремонтні бригади та допомагати там у будівництві виробничих та житлових приміщень тощо⁴.

У перні післявоєнні роки по всій країні, у тому числі й в УРСР, широко розгорнувся рух за відродження МТС методом народної будови—силами колгоспників та робітників підприємств, що знаходилися поблизу тієї чи іншої машинно-тракторної станції. Цим методом в Українській РСР було відбудовано близько 45% усіх виробничих приміщень і житлових будинків МТС⁵. У 1945 р. тільки в Київській, Ворошиловградській, Полтавській і Житомирській областях таким чином було відновлено діяльність 121 машинно-тракторної станції⁶. Активну участь у відродженні МТС і поліпшенні їх роботи брали шефи—колективи промислових підприємств багатьох міст республіки. Так, робітники Київського мотоциклетного заводу допомагали робочою силою та технікою Телешівській машинно-тракторній станції, заводів «Ленінська кузня» і «Більшовик», відповідно --- Володарській та Богуславській МТС. З 1944 р. були встановлені шефські зв'язки колективу Дніпропетровського заводу ім. В. І. Леніна з Підгородньою та Сурсько-Литовською машинно-тракторними станціями. Робітники цього підприємства відремонтували для них верстати, виготовили різні пристрої, забезпечили трактористів інструментами, металом тощо. Кращі виробничники виїжджали на село і на місцях ділилися передовим досвідом ремонту техніки. Усе це дало змогу Сурсько-Литовській МТС на 1 січня 1946 р. першою у Дніпропетровській області завершити підготовку тракторного парку до весняно-польових робіт⁷.

Важливе значення для ефективної діяльності МТС мало виготовлення підприємствами-шефами запасних частин до сільськогосподарської техніки за рахунок зекономлених матеріалів і не на шкоду виконанню основної виробничої програми. За рік—з жовтня 1945 р. по ве-

хозяйства в период его крутого подъема: на материалах Украинской ССР.— В кн.: Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период крутого подъема сельского хозяйства (1953—1958 гг.). М., 1961; Снитко П. Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.).— К., 1966; Талан Е. П. Колгоспи Украинской РСР в период завершения строительства социализма (1951—1958 гг.).— К., 1966; Шепета М. Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951—1958 рр.).— Чернівці, 1970 та ін.

³ Правда, 1945, 13 лютого; 1946, 9 марта; Правда Украины, 1945, 12 июня.

⁴ Правда, 1946, 9 марта.

⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— В 3-х т.— К., 1975, т. 3, с. 218.

⁶ Выльцан М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945—1958).— М., 1976, с. 31.

⁷ Історія Української РСР, т. 8, кн. 1, с. 55; Правда 1945, 17 дек.; 1946, 17 янв.

ресень 1946 р.—промислові підприємства УРСР виготовили запасні деталі до тракторів на суму понад 15 млн. крб. і на більш як 10,7 млн. крб.—до іншої сільськогосподарської техніки. Планові завдання були набагато перевиконані. Трудовими колективами фабрик і заводів лише Харківської, Дніпропетровської, Запорізької і Ворошиловградської областей було виготовлено тоді запчастин на суму, що становила понад половину від загального показника по республіці в цілому. Ця дієва допомога робітничого класу дала змогу успішно провести ремонт сільськогосподарської техніки і підготувати її до польових робіт⁸.

Важливі завдання щодо поліпшення допомоги сільському господарству з боку промислових підприємств висунули в своїх рішеннях лютий (1947 р.) Пленум ЦК ВКП(б) і березневий (1947 р.) Пленум ЦК КП(б)У. Зокрема, у постанові згаданого Пленуму ЦК КП(б)У вказувалося на те, що необхідно «ширше розгорнути соціалістичне змагання на підприємствах промисловості за посилення допомоги робітничого класу справі найшвидшого відновлення і дальшого піднесення сільського господарства»⁹.

Питання шефської допомоги міста селу обговорювалися у лютому—березні 1947 р. на зборах партійно-господарського активу областей і міст республіки, а також в першочергових партійних організаціях. На промислових підприємствах відбулися виробничі наради, які всебічно обговорили і ухвалили зобов'язання по шефству, що стали складовою частиною соціалістичних зобов'язань колективів робітників і службовців¹⁰.

Сприймаючи завдання партії як свою кровну справу, робітничий клас подавав значну допомогу трудівникам полів у ремонті сільськогосподарської техніки, постачанні МТС дефіцитними матеріалами, реставрації та збиранні верстатів і обладнання, виготовленні інструментів та запчастин, обладнанні пересувних ремонтних майстерень. Значна кількість заводських спеціалістів направлялася на місця для подання необхідної допомоги. Так, лише підприємства Києва у першому півріччі 1947 р. виготовили запасних деталей для потреб МТС на суму понад 110 тис. крб. В районі області вони відправили десятки металообробних верстатів, зварювальних агрегатів, автомобілів тощо. Виготовили 35 добре обладнаних пересувних ремонтних майстерень. В ремонті сільськогосподарської техніки брали участь понад 400 робітників промислових підприємств столиці Радянської України¹¹.

В умовах перших післявоєнних років, коли централізоване постачання не могло повністю задовольнити потреби сільського господарства, шефська допомога міста селу нерідко була одним з основних засобів будування і технічного забезпечення МТС. Так, у 1947 р. за ініціативою обкому партії та міських партійних організацій промислові підприємства Запорізької області виготовили для підшефних машинно-тракторних станцій 50 житлових вагончиків для механізаторів, 25 пересувних майстерень, передали 31 верстат, 9018 комплектів різальних інструментів, 7 т різних матеріалів, понад 25 тис. штук запасних частин, 13 т металу, 51 т вугілля. Загальна сума поданої матеріальної допомоги становила понад 0,5 млн. крб. Крім того, підприємства цієї області направили до МТС 55 чол. робітників-ремонтників. Завдяки такій значній шефській допомозі всі 61 машино-тракторна станція Запорізької області значно перевиконали план обробітку полів тракторами. У 1947 р. його обсяг збільшився на 829,1 тис. гектарів у порівнянні з попереднім

⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 446, арк. 8, 10, 61, 63, 195, 197; спр. 449, арк. 12, 14 (підрахунки автора); Спитко П. Г. Указ соч., с. 85.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1977, т. 2, с. 171.

¹⁰ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 3058, арк. 7; Дмитренко Т. А., Кузакова В. Й. Указ. соч., с. 206.

¹¹ Київська правда, 1947, 20 лип.

роком, виробіток на 15-сильний трактор за той же період зріс на 132 га¹². Такі ж приклади є характерними і для інших областей України, насамперед з розвинутою індустріальною базою. Таким чином, шефська допомога була важливим фактором, що сприяв поліпшенню діяльності МТС республіки. На кінець четвертої п'ятирічки вони перевищили показники роботи, характерні для машинно-тракторних станцій довоєнних років¹³.

Важливу роль відіграла допомога робітничого класу у здійсненні соціально-економічних перетворень в сільському господарстві західно-українських земель. У 1948—1950 рр., коли там розгорнувся масовий рух селян за створення колгоспів, партійні організації промислових підприємств значно активізували шефську роботу. Велику допомогу у зміцненні МТС і колективних господарств у Західній Україні подали робітники Львова, Золочева, Рави-Руської, Станіслава, Коломиї, Луцька, Тернополя та інших міст. Тільки в 1950 р. у період збирання врожаю з підприємств Львова виїхали в села близько 2 тис. бригад, до складу яких входили понад 8 тис. чол. Це дало змогу забезпечити безперебійну роботу техніки в усіх МТС і колгоспах області. Важливим було й те, що члени цих робітничих бригад роз'яснювали трудівникам села політику Комуністичної партії і Радянського уряду, практично допомагали селянам організовувати і зміцнювати колгоспи¹⁴. Після завершення колективізації на західноукраїнських землях партійні організації направили зусилля робітничого класу на успішне вирішення завдань організаційно-господарського зміцнення МТС та колгоспів.

Основні форми шефської допомоги міста селу в зміцненні матеріально-технічної бази МТС, що визначилися в роки четвертої п'ятирічки, одержали свій дальший розвиток у наступний період. Разом з тим у діяльності шефських колективів у другій половині 40-х—на початку 50-х років мали місце й певні недоліки. Так, в організації шефства планомірна, постійна допомога нерідко підмінялася сезонною, коли робітничі колективи подавали її МТС тільки в ході найважливіших сільськогосподарських кампаній. Частина керівників промислових підприємств не вважала обов'язковим активно брати участь в шефській роботі. Недостатньо залучалися до неї, особливо по впровадженню в машинно-тракторних станціях методів індустріальної праці, кращі робітники та інженерно-технічні працівники підприємств.

Дальшому розвитку і вдосконаленню шефства міста над селом сприяли рішення вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. На ньому було висунуте, як всенародне, завдання піднесення сільського господарства. Важливе значення у його розв'язанні мало зміцнення МТС, що, як відзначалося у постанові Пленуму, продовжували залишатися «...вирішальною силою в розвитку колгоспного виробництва, найважливішими опорними пунктами в керівництві колгоспами з боку соціалістичної держави»¹⁵.

Після вересневого (1953 р.) та наступних пленумів ЦК КПРС шефський рух набув планомірного, організованого і справді масового характеру, посилилася виробнича та організаційно-технічна допомога міста селу, багато уваги почало приділятися впровадженню індустріальної культури в роботу МТС. Жовтневий (1953 р.) Пленум ЦК Компартії України схвалив ініціативу колективів Новокраматорського машинобудівного, Жданівського металургійного заводів і заводу гірничого

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 2318, арк. 7, 11.

¹³ Снитко П. Г. Указ. соч., с. 190—193; Народне господарство Української РСР: Статистич. зб.— К., 1957, с. 317.

¹⁴ Костик П. С. Назв. праця, с. 59; Столяренко В. П. Роль партійних організацій західних областей України у розвитку шефства міста над селом.— УІЖ, 1962, № 1, с. 47.

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980, т. 6, с. 410—411.

обладнання Сталінської області, які за прикладом московських підприємств взяли на себе зобов'язання допомогти підшефним машинно-тракторним станціям і колгоспам подолати відставання. Пленум зобов'язав партійні організації республіки організувати шефство промислових підприємств над МТС, подавати їм всебічну допомогу на договірних засадах, однак не на шкоду виконанню своєї виробничої програми¹⁶.

Значну роботу було проведено партійними організаціями по розподілу і закріпленню підприємств-шефів за машинно-тракторними станціями. У 1954 р. тільки робітничі колективи підприємств Київської області подавали допомогу 59 МТС, Харківської — 71, Кіровоградської — 46, Львівської — 34, міста Дніпропетровська — 38 МТС¹⁷.

З метою підвищення ролі машинно-тракторних станцій у справі нарощування механізації сільського господарства необхідно було значно зміцнити їх ремонтно-технічну базу. Щодо цього одним з важливих напрямів шефської роботи колективів промислових підприємств і будівельних організацій була всемірна допомога у здійсненні господарського будівництва в МТС. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР своєю постановою від 21 вересня 1953 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи машинно-тракторних станцій» зобов'язали будівельні та промислові міністерства і відомства виконати майже половину запланованих на 1954—1956 рр. робіт по спорудженню приміщень МТС¹⁸.

Охоплений патріотичним піднесенням, робітничий клас України розгорнув активну боротьбу за дострокове виконання програми будівельних робіт на селі. У Дніпропетровській області ініціатором змагання за завершення річних планів таких робіт і введення в експлуатацію об'єктів МТС до 15 серпня 1954 р. виступив колектив Дніпропетровського будівельно-монтажного тресту. Він організував будівництво потоково-швидкісними методами, широко застосовуючи при цьому збірні конструкції, високопродуктивні механізми, використовуючи передовий досвід ведення робіт комплексними бригадами. Усі будівельні організації області наслідували приклад передового трудового колективу¹⁹.

Беручи участь у спорудженні об'єктів МТС, підприємства-шефи допомагали кваліфікованою робочою силою, постачали будови різними матеріалами і механізмами. Тільки за період з жовтня 1953 р. по травень 1954 р. промисловими підприємствами Запорізької області було відпущено підшефним машинно-тракторним станціям і колгоспам понад 350 тис. штук шлакоблоків, близько 390 тис. штук цегли, 750 т металу. Для подання допомоги у проведенні будівельно-монтажних та інших робіт ними направлялися на місця робітники та різні механізми, які відпрацювали відповідно близько 112 тис. людино-днів та 1500 машино-днів²⁰.

Завдяки допомозі робітничого класу в МТС республіки протягом кількох років було виконано значний обсяг будівельних робіт. Так, в Харківській області у 1954—1955 рр. споруджено 12 нових машинно-тракторних станцій. Виробничі і службові приміщення, житлові будинки зводилися переважно колективами шефських підприємств і організацій. Всього в області було збудовано 785 об'єктів, у той час як в 1953 р. — лише 25. Обсяг будівельних робіт в МТС за 1954—1955 рр. був у 2 рази більшим, ніж за попереднє десятиріччя²¹. В цілому по Українській РСР у 1954—1955 рр. промислові підприємства і будівельні організації

¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 2, с. 487.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 887, арк. 5, 6; спр. 888, арк. 81, 125; Костик П. С. Назв. праця, с. 60.

¹⁸ Партія — організатор крутого под'єма сільського господарства СРСР: Сб. документів (1953—1958).— М., 1958, с. 130.

¹⁹ Целий И. П. Указ. соч., с. 44—45.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 888, арк. 99.

²¹ Окладной Г. М. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства.— Харьков, 1958, с. 79.

допомогли спорудити і ввести в експлуатацію 195 добре обладнаних типових майстерень МТС. Всього за 4 роки після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС кількість таких майстерень в республіці збільшилася з 458 до 720. За той же час було побудовано понад 1 тис. навісів, гаражів та інших приміщень МТС, введено в експлуатацію 150 тис. м² житлової площі²².

Поряд з спорудженням нових виробничих об'єктів важливе значення для зміцнення ремонтно-технічної бази машинно-тракторних станцій мала діяльність колективів шефських підприємств, спрямована на реконструкцію діючих майстерень, механізацію і електрифікацію процесів виробництва, оснащення МТС сучасним індустриальним обладнанням, інструментами, запасними частинами і матеріалами. Робітники та інженерно-технічні працівники заводів і фабрик провели у той час велику роботу по виявленню всередині свого виробництва резервних верстатів, пристроїв та інструментів, відновленню і модернізації верстатного обладнання, що було у користуванні, та передачі його в МТС. Так, за період з вересня 1953 р. по січень 1954 р. підприємства Київської області обладнали 14 майстерень машинно-тракторних станцій, у які передали понад 100 одиниць різних механізмів та інструментів²³. Бригада робітників підприємств Львівської області за той же час електрифікувала 18 майстерень МТС. Колектив Харківського тракторного заводу (ХТЗ) своїми силами і засобами провів до початку 1955 р. роботи по електрифікації 6 машинно-тракторних станцій області²⁴.

Наприкінці 1953 р. колективи підприємств України виступили з патріотичним починим організувати виробництво різного обладнання для підшефних МТС і колгоспів із зекономлених матеріалів. Ініціаторами цього руху стали робітники інструментального цеху ХТЗ, колективи одеських заводів ім. Жовтневої революції, ім. С. М. Кірова та радіально-свердильних верстатів, київського заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького. Центральний Комітет КПРС підтримав цей почин і рекомендував усім підприємствам країни посилити допомогу селу за рахунок понадпланової продукції, виготовленої із зекономлених матеріалів²⁵.

Робітничий клас республіки активно включився в соціалістичне змагання за подання допомоги МТС обладнанням, інструментами тощо і тим самим сприяв значному зміцненню ремонтно-технічної бази сільського господарства. Тільки за рік після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС механізаторам сіл УРСР було передано понад 5,3 тис. одиниць різного обладнання, у тому числі 776 металообробних верстатів та 1511 електродвигунів. На початок 1955 р. МТС і колгоспи республіки одержали від робітників міст понад 6,7 тис. одиниць обладнання, запасних частин на суму 21,1 млн. крб. та на 6 млн. крб. різних інструментів²⁶. Завдяки допомозі робітничого класу більшість майстерень МТС України перетворилися на великі ремонтні підприємства, обладнані досконалою технікою та інструментами.

Важливою ділянкою діяльності колективів промислових підприємств було впровадження в машинно-тракторних станціях заводської культури виробництва, озброєння сільських механізаторів технічними знаннями, передовими методами праці, зміцнення виробничої дисципліни і розвиток соціалістичного змагання. На фабриках і заводах з числа кращих робітників комплектувалися шефські ремонтні бригади, які

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 5065, оп. 1, спр. 196, арк. 40; спр. 323, арк. 31; Неллп І. П. Указ. соч., с. 48.

²³ Паргархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 4, спр. 78, арк. 419.

²⁴ Неллп І. П. Указ. соч., с. 47.

²⁵ Шульга І. В. Допомога робітничого класу колгоспному селу.— К., 1960, с. 50–51.

²⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 6917, арк. 73, 116.

внїжджали на село з метою подання допомоги механїзаторам. Так, менше, нїж за 6 мїсяцїв понад 1,5 тис. робїтників промислових пїдприємств Тернопїльської областї у 1954 р. вїдпрацювали на ремонтних роботах понад 7,7 тис. людино-днїв²⁷. Шефи не тїльки допомагали механїзаторам у прискореннї ремонту сїльськогосподарської технїки, а й передавали їм свїй досвїд, впроваджували прогресивнї методи працї і передову технологїю. Так, з Днїпродзержинського металургїйного заводу їм. Ф. Е. Дзержинського систематично вїїздила бригада висококвалїфікованих робїтників у Криничанську МТС для ознайомлення мїсцевих токарїв з методами швидкїсного рїзання металу, а також для перобладнання і вдосконалення верстатїв²⁸. У цїй кориснїй справї активну участь брав знатний токар Харкївського турбїнного заводу лауреат Державної премїї комунїст К. С. Кисляков. Вїдвїдуючи машинно-тракторнї станцїї областї, вїн дїлився з механїзаторами досвїдом органїзацїї соцїалїстичного змагання на заводї, демонстрував новї прийїми ремонту сїльськогосподарських машин²⁹.

З метою передачі механїзаторам сїл республїки досвїду індустрїальної працї значна кїлькїсть промислових пїдприємств УРСР органїзували у себе на виробництвї навчання по пїдвищенню квалїфїкацїї робїтників МТС. На ХТЗ з вересня 1953 р. по лютїй 1955 р. пройшли навчання 600 сїльських механїзаторїв, в тому числї працївники пїдшефних Коробчанської і Чугуївської машинно-тракторних станцїй. На Харкївському механїчному заводї 93 робїтники з Ков'язької МТС одержали спецїальнїсть токарїв-шлїфувальників, фрезерувальників, термообробників, слюсарїв³⁰.

Значного поширення на промислових пїдприємствах республїки набула така форма навчання сїльських механїзаторїв, як семїнари по передачі передових методїв індустрїальної працї. Так, у груднї 1954 р. на Одеському заводї радїально-свердлильних верстатїв вїдбувся такий семїнар, в якому взяли участь представники 48 МТС областї. Для них були прочитанї лекцїї вїдомим токарем-швидкїсником Г. С. Нежевенком та інженерно-технїчними працївниками заводїв про передовї методи обробки металїв, шляхи пїдвищення продуктивностї працї, органїзацїю ремонту тракторїв вузловим методом. Вїдбулися також практичнї заняття. Все це дало вагомї результати. Так, механїзатори Вїтрогїн з Татарбунарської, Вїнницький з Вїгодняпської МТС та деякї інші, застосовуючи метод Г. С. Нежевенка, почали виконувати змїннї норми на 200—300%. Подїбнї семїнарські заняття з механїзаторами проводилися також на пїдприємствах Києва, Харкова, Запорїжжя³¹.

Допомога колективїв промислових пїдприємств по впровадженню прогресивних форм органїзацїї виробництва і нової технологїї значно пїднесли рївень роботи майстерень машинно-тракторних станцїй. Протягом 1954—1955 рр. майже всї МТС республїки перейшли на вузловий метод ремонту сїльськогосподарської технїки, а багато з них уже в 1954 р. почали застосовувати цїлорїчний графїк таких робїт. Це сприяло пїдвищенню якостї ремонту та зменшенню рїзних витрат на пїго³². В свою чергу вдосконалення системи технїчного догляду за машинами стало важливим засобом пїднесення рївня експлуатацїї сїльськогосподарської технїки. Тїльки в 1957 р. в цїлому по республїцї со-

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 889, арк. 82.

²⁸ Кравченко Л. А. Шефская помощь металлургов Украины селу в годы пятой пятилетки (1951—1955).— В сб.: Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Днепропетровск, 1980, с. 38.

²⁹ Суспїльно-полїтичне життя трудящих Української РСР, т. 2, с. 144.

³⁰ Шенета М. Т. Назв. праця, с. 28.

³¹ Шульга І. В. Комунїстична партїя України — органїзатор шефства робїтничого класу над колгоспним селом республїки (вересень 1953—1955 рр.).— УІЖ, 1959, № 1, с. 46—47.

³² Нелїн І. П. Указ. соч., с. 51, 52.

бівартість 1 га тракторних робіт знизилася проти плану в середньому на 1 крб. 60 коп. (або на 7%), а по Сталінській, Запорізькій, Харківській, Ровенській і Волинській областях — на 2—3 крб.³³

Разом з тим розвиток виробничо-технічної бази машинно-тракторних станцій дав змогу посилити їх допомогу колгоспам у механізації трудомістких робіт на тваринницьких фермах, в електрифікації та експлуатації енергетичних установок, будівництві виробничих приміщень. З цією метою в МТС утворювалися комплексні та спеціалізовані бригади робітників, які за допомогою колективів промислових підприємств оснащувалися пересувними майстернями з різним обладнанням. Уже на початок 1958 р. технікою машинно-тракторних станцій виконувалося у колгоспах України понад 200 різних видів робіт, у той час як в 1953 р. — трохи більше 170, а у 1940 р. — 90³⁴.

Таким чином, шефська допомога колективів підприємств України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС у 1945—1958 рр. була одним з основних напрямів участі робітничого класу в післявоєнному відродженні та розвитку сільського господарства. Під керівництвом партійних організацій шефство міста над селом набрало широкого розмаху, збагатилося його форми і зміст. Допомога робітників стала значним вкладом у піднесення ролі машинно-тракторних станцій в механізації сільського господарства, сприяла розвитку продуктивних сил колгоспного села, зростанню культурно-технічного рівня сільських трудівників, дальшому зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 17, спр. 782, арк. 61.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5065, оп. 1, спр. 4, арк. 24; Механізація сільського господарства, 1957, № 12, с. 5.

* * *

ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКИХ ТРАДИЦІЙ У КЛАСОВІЙ БОРОТЬБІ ПРОЛЕТАРІАТУ УКРАЇНИ (70-і РОКИ ХІХ ст. — 1903 р.)

В. Г. САРБЕЙ (Київ), О. М. ПОЛУХІНА (Київ)

З часу зародження робітничого класу одна з найважливіших його рис — інтернаціоналізм — справляла могутній вплив на хід світової історії. Він і в наш час повністю зберігає своє велике значення. Як найважливіший принцип спілкування пролетарів різних країн або робітників різних національностей у багатонаціональній державі пролетарський інтернаціоналізм ґрунтується на усвідомленні ними спільності своїх соціально-економічних і політичних інтересів та необхідності солідарних революційних дій. Наголошуючи на його значенні в житті суспільства, В. І. Ленін вказував, що в цьому принципі знаходять відображення політика і світогляд усього міжнародного пролетаріату¹.

Однак лише після наукового обґрунтування і сформулювання принципу пролетарського інтернаціоналізму К. Марксом і Ф. Енгельсом, які показали його значення для боротьби трудящих проти капіталістичного ладу, за перемогу соціалізму, він завдяки наполегливій виховній роботі революційних марксистів став передаватися від покоління до покоління у формі інтернаціоналістських традицій. З'єднання стихійного

¹ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне зібр. творів, т. 24, с. 120.

робітничого руху з теорією наукового соціалізму — головний фактор становлення і зміцнення інтернаціоналістських традицій*.

У дожовтневий час вони вироблялися і розвивалися в ході класової боротьби багатонаціонального пролетаріату Російської імперії — цієї «тюрми народів», за висловом В. І. Леніна². Вождь всеросійського пролетаріату писав: «Тільки боротьба виховує експлуатований клас, тільки боротьба відкриває йому міру його сил, розширяє його кругозір, підносить його здібності, проявляє його розум, виховує його волю»³. Інтернаціоналістські традиції становлять невід'ємну складову частину пролетарської революційності. Відображаючи ідеологію робітничого класу, вони збагачуються його революційною практикою.

Отже, дослідження процесу зародження і зміцнення інтернаціоналістських традицій у нашій країні слід здійснювати в контексті вивчення класової боротьби пролетаріату. Масштаби цієї боротьби зростали з кожним роком, ускладнювалися та урізноманітнювалися її форми. Це знаходило відображення і в інтернаціоналістських традиціях. Вони виявлялися у дедалі міцніючих контактах робітників Росії з їх закордонними братами, в зміцненні класової солідарності пролетарів різних національностей Росії (зокрема, якщо йдеться про Україну, то насамперед мається на увазі інтернаціоналістське російсько-українське єднання), у поширенні інтернаціоналістських ідей, у страйках та демонстраціях на підтримку класових виступів пролетаріату, в святкуванні 1 Травня як Дня міжнародної пролетарської солідарності, у збройній боротьбі проти експлуататорів під гаслами міжнародного пролетаріату тощо.

За своєю природою робітничий клас Росії був інтернаціональним. Це яскраво виявилось вже в діяльності першої самостійної революційної пролетарської організації — «Південноросійського союзу робітників», що виник в Одесі у 1875 р. Уже в січні того року III відділення імператорської канцелярії надіслало з Петербурга в Одесу таємний циркуляр, у якому, зокрема, зазначалося: «Одержано відомості, що проповідувани Інтернаціоналом ідеї дуже успішно поширюються серед одеських робітників...»⁴

Дійсно, керівник «Південноросійського союзу робітників» Є. О. Заславський, який принаймні з 1873 р. вів активну нелегальну пропагандистську діяльність в Одесі, був добре обізнаний з історією робітничого руху за кордоном, керованого тоді І Інтернаціоналом. Тому не випадково в написаних ним прокламаціях містився заклик до страйкарів

* У третьому виданні «Большой Советской Энциклопедии» термін «традиція» (від лат. *traditio* — передача, переказ) пояснюється як елементи соціальної та культурної спадщини, що передаються від покоління до покоління і зберігаються у певних суспільствах, класах і соціальних групах протягом тривалого часу. В формі традицій виступають певні суспільні настанови, норми поведінки, ідеї, звичаї, обряди тощо. В класовому суспільстві традиції мають класовий характер, бо кожний клас має власні традиції (БСЭ, М., 1977, т. 26, с. 135). В найновішій філософсько-соціологічній літературі зроблено спробу класифікувати традиції за змістом і формою. Зокрема, підкреслювалося, що, відображаючи в концентрованому вигляді інтереси певних класів, вони виявляються в ідеологічній сфері як ідеали, принципи, світоглядні положення тощо. До політичних традицій, що виробляються в процесі класової боротьби, віднесені революційні традиції всеросійського пролетаріату, як прямого продовжувача справи «декабристів, народних демократів і народовольців» і законного спадкоємця революційних традицій західноєвропейського і всього світового пролетаріату, традицій революційної боротьби К. Маркса, Ф. Енгельса та їх соратників. Серед пролетарських традицій згадуються традиції рівності, колективізму та інтернаціоналізму (Плахов В. Д. Традиции и общество. Опыт философско-социологического исследования. М., 1982, с. 136, 139, 140, 160).

² Див.: Ленін В. І. До питання про національну політику. — Повне збір. творів, т. 25, с. 64.

³ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Повне збір. творів, т. 30, с. 296.

⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 385, оп. 1, спр. 75, арк. 17.

Одеси об'єднуватися для успішної боротьби проти експлуататорського ладу «у єдине ціле, як робітники інших країн»⁵.

Статут «Південноросійського союзу робітників» також складено з позицій пролетарського інтернаціоналізму на основі положень написаного К. Марксом Статуту I Інтернаціоналу і статутів його регіональних і національних секцій, зокрема російської⁶. Активний учасник «Союзу» М. П. Сквері свідчив, що при виробленні Статуту використувалися положення книги Бехера «Робітниче питання», з якої одеські робітники черпали відомості «про соціалізм і робітничий рух на Заході»⁷.

Члени «Союзу», до якого входили близько 250 чол., розгорнули пропагандистську роботу безпосередньо на підприємствах, зокрема розповсюджували там нелегальну літературу і навіть організували вивчення передовими робітниками твору Карла Маркса «Капітал». «Союз» був багатонаціональним за своїм складом та інтернаціональним за напрямом політичної діяльності. На одній із сходок його члени прийняли рішення відрядити добровольців для подання допомоги учасникам визвольної боротьби південнослов'янських народів проти султанської Туреччини. Для цього навіть збиралися кошти.

Вперше в історії загальноросійського робітничого руху члени «Союзу» протягом усього періоду його існування аж до розгрому в грудні 1875 р. керували страйковою боротьбою на заводах Одеси, розповсюджували прокламації в інших містах: Ростові, Харкові, Миколаєві, Херсоні, Керчі, Таганрозі та Орлі. Вони уважно вивчали історію Паризької комуні 1871 р., учасники якої, за словами відомого народника С. М. Степняка-Кравчинського, вмирали «за визволення робітника, за велику соціальну ідею нашої епохи»⁸.

Героїчні 72 дні Паризької комуні яскраво продемонстрували грандіозне значення діяльності I Інтернаціоналу для справи міжнародного пролетаріату. Великою популярністю серед передових робітників Петербурга, Москви, Харкова та інших міст користувалися праця К. Маркса «Громадянська війна у Франції», присвячена Паризькій комуні, а також рукопис твору невідомого автора «Міжнародне Товариство Робітників», де обґрунтовувалася необхідність утворення в Росії організації I Інтернаціоналу, яка б «проникла в російський робітничий світ»⁹. Передові російські пролетарі виявляли значний інтерес також до становища і боротьби братів по класу з інших країн, діяльності I Інтернаціоналу. Члени агітаційно-пропагандистських гуртків, організованих революційними народниками, знайомилися як з російською революційно-демократичною літературою (зокрема творами М. О. Некрасова і Г. І. Успенського), так і з працями К. Маркса і Ф. Енгельса.

Інтернаціоналістські традиції дуже строкатого за національним складом (українці, поляки, німці та ін.) пролетаріату Галичини також формувалися під безпосереднім впливом діячів керованого К. Марксом і Ф. Енгельсом Інтернаціоналу. Утвердженню інтернаціоналістських ідей у краї активно допомагав великий український революціонер-демократ І. Я. Франко. Він перекладав на українську мову праці основоположників марксизму (зокрема «Капітал» К. Маркса і «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса), популяризував їх у своїх творах. Наприклад, в історико-публіцистичному нарисі «Про соціалізм» він писав: «Ідея соціалізму простує зрештою до найшлішнього збратання (федерації) людей із людьми й народів із народами, як вільних із вільними й рівних із рівними, про-

⁵ Першина З. В. Очерки истории революционного движения на Юге Украины. К.—Одесса, 1975, с. 150—151.

⁶ Итенберг Б. С. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность. М., 1974, с. 66—68.

⁷ Там же, с. 232.

⁸ Парижская коммуна и марксизм (Очерки). М., 1973, с. 172.

⁹ Трофимов А. С. Пролетариат России и его борьба против царизма. 1861—1904 гг. М., 1979, с. 66—68.

стує тим самим до скасування всякої підлеглості, всякої політичної залежності, всякого поневолення народу народом і до скасування воєн, що протинні людській природі, нищать поступ і роблять людину дикою»¹⁰⁻¹².

Видатний письменник і вчений підтримував різносторонні зв'язки з учасниками загальноросійського визвольного руху другої половини XIX ст., справедливо вважаючи, «що головна сила, головне ядро нашого народу є в Росії»¹³.

Справді, саме там — на українських землях, воз'єднаних з Росією, — робітничий рух, розвиваючись на інтернаціоналістських засадах як невід'ємна складова частина визвольної боротьби багатонаціонального робітничого класу всієї країни, демонстрував зразки пролетарської солідарності. Так, 18 березня 1878 р. робітники Одеси на сході прийняли текст звернення до робітників Франції з нагоди дня пам'яті Паризької комуні. В ньому містилися такі, сповнені революційного пафосу, рядки: «Ми працюємо на своїй батьківщині для тієї ж великої мети, для досягнення якої загинули в 1871 році на барикадах Парижа стільки наших братів, сестер, батьків, синів, дочок та друзів. Ми трепетно чекаємо настання тієї історичної хвилини, коли й ми зможемо кинути в бій за права трудящих, проти експлуататорів, за торжество розумової, моральної і економічної свободи»¹⁴.

В програмі «Північного союзу російських робітників», організованого в 1878 р. у Петербурзі, думка про пролетарську солідарність пролунала з усією силою: «Велика соціальна боротьба вже розпочалася — і нам нічого чекати; наші західні брати вже підняли прапор визволення мільйонів — і нам залишається лише примкнути до них. Плеч-о-пліч з ними підемо ми вперед і в братерському єднанні зіллємося в одну грізну бойову силу...»¹⁵.

Учасники нової організації встановили тісні контакти з передовими робітниками інших міст країни. Зокрема, невдовзі жандармам стало відомо, що на одному із засідань таємного робітничого гуртка у Києві, яким керував колишній член «Південноросійського союзу робітників» С. Наддачип, «невідомий з бородою» розповідав про діяльність «Північного союзу російських робітників»¹⁶. Пролетарі України підтримували зв'язки з братами по класу з провідних центрів країни, зокрема Петербурга і Москви. Так, колишні члени «Південноросійського союзу робітників» М. Наддачип, М. Бубновський (Ф. Предтеченський) продовжували революційну діяльність у Петербурзі, Таганрозі, Ростові, Лібаві та Вільно¹⁷.

Славні інтернаціоналістські традиції робітників Одеси відігравали значну роль у консолідації революційних сил. 1880 р., наприклад, тут оселився Карл Іванайн, який раніше проводив активну пропагандистську діяльність серед робітничого класу Петербурга і Москви. В тому ж році в Одесу вперше приїжджав засновник «Північного союзу російських робітників» С. М. Халтурін. Він зустрівся з столяром Н. Ф. Биткіним, з яким працював у Сормові 1878 р. Останній ще в 1874 р. розповсюджував серед робітників Нижегородської губернії рукописні копії журналу «Народное дело» — друкованого органу Російської секції I Інтернаціоналу¹⁸⁻¹⁹. Обставини склалися так, що останнє своє завдання — вбивство прокурора Стрельникова — С. М. Халтурін виконав

¹⁰⁻¹² Франко І. Я. Твори в двадцяти томах. К., 1956, т. 19, с. 12.

¹³ Життя і слово, 1896, кн. III, с. 166.

¹⁴ Рабочее движение в России в XIX веке. Сб. документов и материалов. М., 1950, т. II, ч. 2, с. 234—235.

¹⁵ Там же, с. 241.

¹⁶ ЦДА УСРР у Києві, ф. 442, оп. 833, спр. 299а, арк. 15 зв.; ф. 1318, оп. 1, спр. 7, арк. 25.

¹⁷ Першина З. В. Указ. соч., с. 239.

¹⁸⁻¹⁹ Итенберг Б. С. Первый Интернационал и революционная Россия. М., 1964, с. 65.

1882 р. саме в Одесі. Під час допиту він заявив, що «приїхав в Одесу власне для влаштування організації між робітничим станом і лише, коли зустрів до цього в діяльності генерала Стрельникова непереборну перешкоду, доповів про це комітету і одержав від нього наказ усунути перешкоду шляхом вбивства»²⁰.

Проте не терористичні акти, активно використовувані пародниками, а масові страйки стали ефективним методом класової боротьби пролетаріату, сприяли розвитку пролетарської солідарності і на її основі інтернаціоналістських традицій. Відзначаючи цей виховний аспект страйкового руху пролетаріату, В. І. Ленін писав: «Всякий страйк наводить робітників із величезною силою на думку про соціалізм — про боротьбу всього робітничого класу за своє визволення від гніту капіталу»²¹.

Позитивний вплив на розвиток страйкового руху на Україні й утвердження там інтернаціоналістських традицій мали страйки в Центральному промисловому районі країни. В січні 1885 р. під червоним прапором як символ боротьби пролетаріату за свою свободу проходили страйк 11 тис. текстильників Орехово-Зуєва²². Він характеризувався не тільки масовістю, а й організованістю. Поряд з економічними вимогами страйкарі висунули й політичні — вироблення й прийняття державних законів про врегулювання виробничих відносин між робітниками і капіталістами. В історії всеросійського робітничого руху цей страйк, пізніше високо оцінений В. І. Леніним²³, знаменував собою початок його нового етапу, освітленого класовою інтернаціоналістською свідомістю пролетарських мас²⁴.

Ця традиція почала утверджуватися з середини 90-х років, після прийняття відповідної ухвали II Інтернаціоналу, коли загальноросійський революційний рух вступив у третій, вирішальний період свого розвитку, названий В. І. Леніним пролетарським.

В той час, коли за прикладом ленінського петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» значно активізувала свою діяльність революційна соціал-демократія на Україні, робітники залізничних майстерень та металургійних заводів Катеринослава, Харкова, Одеси, Києва, а також Дебальцевого в ході страйкової боротьби почали висувати й вимогу офіційного проголошення 1 Травня неробочим, святковим днем²⁵⁻²⁶. Соціал-демократи використовували першотравнєве свято для зміцнення й дальшого розвитку інтернаціоналістських ідей і традицій. У розповсюдженій 1899 р. катеринославськими соціал-демократами на заводах і шахтах Донбасу «Відозві до 1 Травня» зазначалося: «10 років тому представники від робітників усіх країн ухвалили створити своє робітниче свято — свято братерства всіх робітників без різниці віри і племені, і днем цього свята обрали свято весни — День Першого травня... Кидаючи роботу в цей урочистий для нас день, робітники підбивають підсумки вже пройденого ними важкого шляху і, підрахувавши свої сили, памічають свої найближчі цілі та вимоги»²⁷.

Утверджуючи інтернаціоналістські традиції, пролетарі України використовували революційний досвід західноєвропейського робітничого руху. Коли 1887 р. на шахтах Донбасу прокотилася хвиля страйків, власті констатували, що «між робітниками було особливо розвинуте

²⁰ Итенберг Б. С. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность, с. 198.

²¹ Ленин В. И. Про страйки.— Полн. собр. твор., т. 4, с. 281.

²² Шестернин С. П. Пережитое. Иваново, 1940, с. 220.

²³ Динь В. И. Пояснения закону про штрафы, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах.— Полн. собр. твор., т. 2, с. 22–23.

²⁴ Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 годы). М., 1962, с. 125.

²⁵⁻²⁶ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). К., 1963, с. 499–500, 502, 573.

²⁷ Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978, с. 26–27.

читання газет і саме тих номерів, у яких публікувалося про хід справ на страйку робітників Бельгії»²⁸. Яскравим свідченням міжнародної пролетарської солідарності був вітальний адрес, надісланий 1889 р. робітниками Харкова першому конгресові II Інтернаціоналу²⁹.

В 1890 р. робітники Львова вперше відзначили свято міжнародної пролетарської солідарності 1 Травня. На мітингу, що відбувся з цього приводу, його учасники (понад 4 тис. чол.) ухвалили резолюцію, яка містила ряд політичних вимог (надання загального виборчого права, встановлення 8-годинного робочого дня, заборона дитячої праці і обмеження тривалості робочого дня для молоді та жінок тощо)³⁰. В наступні роки першотравневі мітинги ставали ще масовішими. 1893 р., наприклад, 1 Травня в Галичині святкувало близько 20 тис. чол., з них — 6 тис. у Львові.

Правлячі кола Габсбурзької монархії швидко зрозуміли небезпеку святкування робітничим класом 1 Травня, що сприяло утвердженню та зміцненню пролетарських інтернаціоналістських традицій. Характерними щодо цього були розумування однієї з буржуазних віденських газет: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — цей заклик вперше кинув Маркс — і Перше травня є його відголоском. Кого може ввести в оману агітація на користь 8-годинного робочого дня? Йдеться про те, щоб довести солідарність всіх робітників, занести агітацію у найвіддаленіші села, посилити в кожному пролетарі неприємність проти джерела його прибутків і внести гіркоту в його відносини з підприємцем. Перше травня є перший натиск тієї соціалістичної партії, яка прагне зруйнувати основу сучасного суспільства, знищити приватний капітал і покінчити з системою найманої праці»³¹.

Ще рішучіше виступав проти святкування 1 Травня царизм. Найлютіший ворог інтернаціонального згуртування трудящих, утвердження інтернаціоналістських традицій, він обрушував жорстокі репресії проти учасників нелегальних маївок. Адже на них обговорювалися актуальні скопомічні й політичні питання, зачитувалися інтернаціоналістські заклики, співалися революційні пісні, серед яких на Україні популярністю користувалися «Марсельеза», «Варшав'янка», «Дубинушка», «Шалійте, шалійте...», «Выдь на Волгу» М. О. Некрасова, «Заповіт» Т. Г. Шевченка³².

Передовим представникам російського пролетаріату завжди було притаманне дбайливе ставлення до мови, глибокий інтерес до народної творчості, до досягнень прогресивної демократичної культури інших націй і народностей. Історичні джерела, що хронологічно стосуються як різночинського, так і пролетарського етапів всеросійського визвольного руху, переконливо підтверджують це. Наприклад, у середині 70-х років XIX ст. у Києві, Харкові та Полтаві проводив пропагандистську роботу московський робітник Іван Союзов. Він знайомив місцевих пролетарів з поемою М. О. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо» і в той же час широко використовував волелюбні українські народні пісні. Згідно з свідченням його слухачів, в одній з українських пісень, яку виконував І. Союзов, «все недобре говорилося про царську фамілію, про дворян»³³. Українські народні пісні користувалися популярністю і серед багатонаціонального пролетаріату Росії.

Спільність високих визвольних ідеалів, проголошених у творчості М. О. Некрасова і Т. Г. Шевченка, привертала до них увагу пролетар-

²⁸ Парасунько О. А. Указ. соч., с. 354.

²⁹ Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Харьков, 1980, с. 14.

³⁰ Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. К., 1978, т. 3, с. 465.

³¹ Кош Ф. Май под знаком Октября. М., 1930, с. 5.

³² Кувеньова О. Ф., Кравець О. М., Гірник Т. Д., Зіннич В. Т. Свята та обряди Радянської України. К., 1971, с. 49.

³³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 33, оп. 1, спр. 4, арк. 16 зв.— 17.

ського революціонера В. А. Шелгунова, діяльність якого тісно зв'язана з Україною^{34–36}. Він разом з іншими передовими російськими робітниками — вихованцями керованого В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», зокрема І. В. Бабушкіним, К. М. Норинським, І. І. Яковлевим, відіграв значну роль у поширенні ідей марксизму, утвердженні інтернаціоналістських традицій серед пролетарів України. За їх активною участю тут почав здійснюватися перехід від пропаганди марксизму у робітничих гуртках до політичної агітації серед широких мас трудящих.

Великих успіхів у цій справі досяг на Україні революціонер, робітник Ю. Д. Мельников, який також пройшов школу марксистського загартування в Петербурзі. У середині 90-х років він розгорнув пропагандистську роботу в Києві, де пролетаріат був дуже строкатим за національним складом. В гуртку Ю. Д. Мельникова оволодівали наукою пролетарської солідарності робітники—українці, росіяни, поляки та ін.³⁷ Внаслідок усвідомлення необхідності інтернаціонального єднання у боротьбі проти самодержавства і буржуазії на позиції марксизму перейшли члени київського гуртка залізничних робітників-поляків на чолі з Е. Ф. Плетатом³⁸. Останній разом з Б. Л. Ейдельманом, І. І. Чорбою та М. А. Вігдорчиком організував для керівництва робітничим рухом у Києві соціал-демократичну групу «Рабочее дело». Навіть сама її назва свідчила про інтернаціоналістську солідарність з петербурзьким «Союзом боротьби», який тоді готував видання газети «Рабочее дело»³⁹. На цьому ж наголошувалося у виданій 1897 р. вже від імені новоствореного київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» (до керівного ядра якого ввійшли члени групи «Рабочее дело») першотравневій листівці, що закінчувалася закликами: «Хай живе наша робітнича справа! Хай живе Перше травня!»⁴⁰.

Створена в Києві за зразком петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» аналогічна за напрямом діяльності та назвою пролетарська організація розгорнула широку пропаганду інтернаціоналістських ідей. Між обома організаціями встановилися тісні ділові контакти. Зокрема, за дорученням петербурзького «Союзу боротьби» в 1896 р. на Україну приїздила Н. К. Крупська, щоб домовитися з київськими марксистами «про видання нелегальної газети і підготовку з'їзду партії»⁴¹.

В серпні 1897 р. у Києві вийшов перший номер «Рабочей газеты». В одній з статей, надрукованих у ньому, зокрема, підкреслювалося: «Найважливіша подія, якою ми можемо поділитися з робітниками інших міст,—це святкування Першого травня... На кількох заводах у нас з'явилися листівки, в яких роз'яснюється значення травневого свята»⁴². Далі газета закликала робітників усіх промислових центрів країни широко використати досвід революційної боротьби пролетарів Петербурга, зокрема в справі організації страйків, викладала зміст листівок, у тому числі першотравневих, які випустив петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». «Петербургські робітники зі своїм славним «Союзом» становлять могутній передовий загін російської робіт-

^{34–36} Куценков Д. Г. Деятели петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». Краткие биографические очерки. М., 1962, с. 143.

³⁷ Варварцев М. М. Про перші кроки революційної діяльності Ю. Д. Мельникова в Києві.— УІЖ, 1968, № 10, с. 117.

³⁸ Мирошников И., Рюмшин Н. Ювеналий Мельников. Историко-биографический очерк. Харьков, 1963, с. 58; Мишко Д. І., Шморгун П. М. Ю. Д. Мельников. К., 1970, с. 94–95.

³⁹ Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981, с. 35.

⁴⁰ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896–1904. К., 1963, с. 38.

⁴¹ Первый съезд РСДРП. Документы и материалы. М., 1958, с. 130.

⁴² Рабочая газета, 1897, авг., № 1.

ничої армії,— зазначалося в передовій першого номера «Рабочей газеты».— Їх героїчна боротьба...— приклад для робітників всієї решти Росії»⁴³.

У списку видаць петербурзького «Союзу боротьби», рекомендованих для підвищення політичного рівня робітників, який був опублікований у другому номері «Рабочей газеты», містилася й згадка про популярну брошуру В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах». В передовій статті під назвою «Найближчі завдання російського робітничого руху» читаємо: «Який же прапор буде майоріти над російським робітничим рухом? Звичайно, той самий прапор, на якому великі вчителі трудящих Маркс і Енгельс накреслили слова: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», той прапор, під яким борються передові робітники всіх країн земної кулі...»⁴⁴ В іншій статті цієї ж газети містився полум'яний заклик протиставити союзу царя і капіталістів братерський союз пролетарів усіх народностей Російської держави як надійну запоруку переможного завершення революційної боротьби. Всі матеріали «Рабочей газеты» пройняті ідеями пролетарського інтернаціоналізму. Газета також висвітлювала досвід соціал-демократичного руху за кордоном, розповідала про його керівників, відомих пролетарських революціонерів Августа Бебеля і Клару Цеткін, діяльність яких високо оцінював В. І. Ленін.

У хронікально-інформаційних матеріалах «Рабочей газеты» розповідалося про страйкову боротьбу пролетаріату Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Катеринослава, Риги. Вже будучи на заслання, В. І. Ленін, ознайомившись із змістом другого номера «Рабочей газеты», позитивно оцінив пропаганду нею ідей створення загальноросійської пролетарської партії. Володимир Ілліч, зокрема, писав, що «...величезна більшість російських соціал-демократів поділяла цілком саме ці переконання «Рабочей Газеты»...»⁴⁵.

В. І. Ленін, очоливши з середини 90-х років XIX ст. загальноросійський робітничий рух, уважно стежив за розвитком інтернаціоналістських традицій і переконань пролетаріату країни. Зокрема, він приділив велику увагу грандіозній першотравневій демонстрації харківських робітників, яка відбулася в 1900 р. У передмові до брошури «Травневі дні у Харкові», виданої редакцією першої загальноросійської марксистської робітничої газети «Искра», Володимир Ілліч писав: «Що надало травневим дням у Харкові характеру визначної події? Масова участь робітників у страйку, величезні тисячні збори на вулицях, що розгортають червоні прапори, проголошують вимоги, зазначені у прокламаціях, революційний характер цих вимог: 8-годинний робочий день і політична свобода»^{46–49}.

Відтоді висуnutі харківськими робітниками вимоги стали головними лозунгами революційної боротьби всього пролетаріату Росії. До того ж вимога встановлення 8-годинного робочого дня була яскравим виявом міжнародної пролетарської солідарності, оскільки її висували й робітники інших країн. Свідченням інтернаціоналізму пролетаріату України було й те, що, відзначаючи 1 Травня 1900 р., харківські робітники дружно співали «Марсельезу» (у вільному російському перекладі), російську народну пісню «Дубинушка» і покладений на музику «Заповіт» великого українського революціонера-демократа Т. Г. Шевченка⁵⁰.

На рубежі XIX і XX ст. пролетарі України, як і робітники європейських країн, проводили демонстрації та мітинги під червоними прапо-

⁴³ Там же.

⁴⁴ Рабочая газета, 1897, нояб., № 2.

⁴⁵ Ленін, В. І. Протест російських соціал-демократів.— Повне збір. творів, т. 4, с. 166.

^{46–49} Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 347—348.

⁵⁰ Матросов В. Первомайская демонстрация 1900 г. (из воспоминаний).— Летопись революции, 1925, № 3, с. 176.

рами. Зокрема, червоні прапори несли учасники політичних демонстрацій, що відбулися в Катеринославі та Миколаєві в 1901—1902 рр.⁵¹

Виховання місцевого пролетаріату в дусі класової солідарності з боротьбою всього російського робітничого класу і робітників західно-європейських країн було найважливішим напрямом діяльності соціал-демократичних організацій України. У розповсюджуваних ними листівках і прокламаціях розповідалося про революційний рух зарубіжного пролетаріату, розвінчувалася шовіністична політика царизму і його посіпак — буржуазних націоналістів, роз'яснювалася необхідність об'єднання робітників усіх національностей для боротьби проти економічного, політичного і національного гніту, містилася інформація про виступи пролетарів Петербурга, Москви, Закавказзя та інших центрів країни проти самодержавства. Коли, наприклад, у листопаді 1902 р. в Ростові-на-Дону царські війська придушили масовий робітничий страйк, в якому, за оцінкою В. І. Леніна, пролетаріат вперше протиставив себе, як клас, усім іншим класам і царському урядові⁵², Харківський комітет РСДРП випустив спеціальну листівку «До всіх робітників і робітниць м. Харкова з приводу бойні над ростовськими робітниками». Вона закінчувалася заклик: «Хай же над могилами загиблих героїв пролунають наші голоси із закликом до життя: «Хай живе політична свобода!», «Хай живе соціалізм!», «Геть самодержавство!» Наступного року про цей могутній виступ розповідав на першотравневому мітингу шахтарів Щербинівського та Нелівського рудників Г. І. Петровський⁵³.

Зважаючи на те, що Катеринославська губернія входила до визначеної царизмом так званої «смуги осілості» єврейського населення, місцевий комітет РСДРП докладав зусиль для роз'яснення шкідливості націоналістичної діяльності сіоністів. Зокрема, з позицій пролетарського інтернаціоналізму було написано видану в 1902 р. Катеринославським комітетом РСДРП прокламацію «До єврейських робітників м. Катеринослава». «Євреї-робітники!—зазначалося в ній.—Чи не праві соціалісти, коли вони сміються над сіоністською казкою про єдність інтересів єврейського народу? Чи не праві соціалісти, кажучи: немає єдиного єврейського народу, а є нібито два єврейські народи. З одного боку — «народ» євреїв-підприємців, експлуататорів чужої і здебільшого єврейської ж праці, а з іншого боку — робітничий єврейський народ. Інтереси ж єврейського робітничого народу, єврейських трудящих мас спільні з інтересами всіх неєврейських трудящих мас...»⁵⁴ На сторінках «Искры» В. І. Ленін високо оцінив цю листівку як таку, що «...чудово роз'яснює єврейським робітникам міста Катеринослава... соціал-демократичне ставлення до сіонізму і антисемітизму»⁵⁵.

Навесні 1903 р. деякі соціал-демократичні організації, що діяли на Україні, надрукували і розповсюджували листівки, в яких викривалася ганебна роль царизму як справжнього організатора жорстокого єврейського погрому, що стався 7 квітня у Кишиневі. Ці листівки також сприяли утвердженню в свідомості пролетарських мас інтернаціоналістських ідей, зміцненню інтернаціоналістських традицій робітничого класу. «Всі трудящі — брати, чи то росіянин, єврей, татарин чи грек—усі рівні»,—зазначалося в листівці Керченської організації РСДРП⁵⁶.

Найбільший вклад у справу інтернаціонального виховання і єднання пролетаріату Росії внесла на початку ХХ ст. ленінська «Искра». Га-

⁵¹ Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895—1904). К., 1970, с. 142—143, 145, 146, 147, 157.

⁵² Див.: Ленін В. І. Перші уроки.— Повне збір. творів, т. 9, с. 239.

⁵³ Очерки истории партийных организаций Дона. Ростов-на-Дону, 1973, ч. I, с. 86.

⁵⁴ Листовки социал-демократических организаций Украины, 1896—1904, с. 293.

⁵⁵ Ленін В. І. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові.— Повне збір. творів, т. 7, с. 114.

⁵⁶ Очерки истории Крымской областной партийной организации. Симферополь, 1981, с. 11.

зета активно пропагувала серед трудящих усіх національностей ідеї пролетарського інтернаціоналізму, утверджувала інтернаціоналістські традиції. На її сторінках багато уваги приділялося її революційній боротьбі пролетаріату України. Так, у п'ятдесят одному номері газети було опубліковано близько 500 кореспонденцій про події на Україні⁵⁷. «Искра» користувалася великою популярністю серед робітників України. Революційні соціал-демократи, що підтримували її інтернаціоналістський ідейний напрям, очолили й масовий загальний політичний страйк влітку 1903 р., що охопив Південь Росії, переважно Україну і Закавказзя.

Страйкарів Баку підтримали робітники Тифліса, Батумі, Поті, закавказькі залізничники і пролетарі Чіатурського гірничого округу. Майже одночасно оголосили про початок страйку робітники Києва, Одеси, Катеринослава, Миколаєва, Єлисаветграда та ряду інших міст України. Національний склад страйкуючих був дуже різноманітний. Наприклад, в Одесі поліція заарештувала росіян, поляків, литовців, євреїв, німців, греків, грузинів, турків, персів, татар та представників інших національностей⁵⁸. Активною участю в загальнополітичному страйку робітники багатьох міст України яскраво продемонстрували інтернаціональну єдність з усіма іншими національними загонами російського пролетаріату.

Загальний політичний страйк 1903 р. поклав початок новому етапу революційної боротьби багатонаціонального російського пролетаріату. За територією, кількістю учасників (близько 200 тис. чол.), рівнем їх інтернаціоналістської свідомості, організованістю та дисциплінованістю він набув величезного всеросійського і навіть міжнародного значення. Пролетаріат України в період страйку продемонстрував свою відданість інтернаціональному братерству трудящих.

У дні страйку за кордоном відбувся II з'їзд РСДРП. Серед підготовлених В. І. Леніним його резолюцій була й спеціальна, присвячена 1 Травня. В ній констатувалося, що на той час відзначення цього свята вже стало для робітників Росії традиційним, тому місцеві партійні організації мали вибирати, зважаючи на умови, найзручніші способи вшанування міжнародного свята визвольної боротьби пролетаріату⁵⁹.

II з'їзд РСДРП поклав початок історії більшовизму, який, за відомим визначенням В. І. Леніна, «...існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»⁶⁰. Утворення більшовицької партії — торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму у всеросійському робітничому русі. «Партія, — писав В. І. Ленін, — щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»⁶¹. Найактивнішу участь у боротьбі за утворення єдиної інтернаціональної РСДРП брали професійні революціонери — вихідці з робітничого класу України — К. Є. Ворошилов, А. К. Войцехович, І. Ю. Захаренко, Г. І. Кацевський, І. А. Кристаловський, Г. П. Матлахов, Г. І. Петровський, П. І. Пузанов, О. Г. Скороход, П. П. Татко, А. В. Трофимов, І. А. Чигрин, а також десятки інших передових пролетарів різних національностей⁶².

У постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» зазначається, що серед характерних рис та особливостей більшовицької

⁵⁷ Ктитарев С. О. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959, с. 14.

⁵⁸ Ушаков А. В. Борьба за единство рабочего класса России (Деятельность В. И. Ленина и большевиков по сплочению пролетариата). М., 1981, с. 162.

⁵⁹ Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы. М., 1959, с. 452.

⁶⁰ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 6.

⁶¹ Ленін В. І. До єврейських робітників. — Повне збір. творів, т. 10, с. 253.

⁶² Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелко-буржуазных партий на Украине. К., 1978, с. 31.

партії, властивих їй з моменту виникнення і викристалізованих у ході дальшого розвитку, є й послідовне здійснення принципів пролетарського інтернаціоналізму⁶³. Під керівництвом заснованої на інтернаціоналістських засадах партії всеросійського пролетаріату продовжували розвиватися й міцніти його інтернаціоналістські традиції.

Сьогодні в інтернаціоналістських традиціях радянського народу акумульовано багатющий досвід боротьби робітників різних національностей нашої країни під керівництвом Комуністичної партії за повалення влади самодержавства та експлуататорського ладу, за перемогу соціалізму. Ці традиції — могутній засіб виховання нових поколінь радянських людей у дусі взаємного поважання й дружби всіх націй і народностей країни, любові до Батьківщини, інтернаціоналізму, солідарності з трудящими інших країн, що є, за словами Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Ю. В. Андропова, постійним, неминущим за своїм значенням завданням⁶⁴.

⁶³ Радянська Україна, 1983, 5 квіт.

⁶⁴ Андропов Ю. В. Шістдесят років КПРС. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. К., 1982, с. 15.

ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК НА ПІВДНІ РОСІЇ В 1903 р. — ВАЖЛИВИЙ ЕТАП У ПІДГОТОВЦІ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

О. А. ПАРАСУНЬКО (Київ)

У постанові Центрального Комітету КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» говориться: «На рубежі XIX і XX століть капіталізм вступив в імперіалістичну стадію, яка надзвичайно загострила всі соціально-економічні суперечності. З винятковою силою ці суперечності проявилися в Росії, де вони загострювалися політичним, духовним і національним гнітом царизму. Сюди перемістився центр світового революційного руху. На боротьбу проти буржуазно-поміщицького ладу піднімався робітничий клас, посилювались виступи трудового селянства»¹.

Економічний розвиток Росії в пореформений період відбувався досить прискореними темпами. Його особливістю було неухильне зростання концентрації виробництва, що супроводжувалося збільшенням чисельності робітників і зосередженням їх на великих фабриках та заводах. На початку XX ст. на промислових підприємствах країни з кількістю трудівників понад 500 працювало 54% всього пролетаріату². Висока концентрація робітників у період імперіалізму сприяла більш швидкому визріванню їх революційної свідомості, посиленню боротьби проти царського самодержавства й жорстокої капіталістичної експлуатації. Пролетаріат Півдня Росії формувався і розвивався як один з бойових загонів всього робітничого класу країни. На посилення його класової боротьби значний вплив мали, зокрема, пролетарі великих промислових центрів — Петербурга та Москви.

Члени редколегії та колектив редакції щиро поздоровляють відомого науковця й активного автора «Українського історичного журналу» доктора історичних наук Онуфрія Арсеновича Парасунька з 70-річчям з дня його народження і бажають ювілярові міцного здоров'я і творчих успіхів на ниві радянської історичної науки.

¹ Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

² Ляшенко П. И. История народного хозяйства СССР. — М., 1950, т. 2, с. 222.

На початку ХХ ст. промисловість Росії охопила глибока економічна криза, наслідки якої надзвичайно тяжко відбилися на становищі робітників. «У Росії, — вказував В. І. Ленін, — взагалі вплив кризи незмірно дужчий, ніж в якій-небудь іншій країні. До застою в промисловості долучається у нас голодування селян»³.

В цілому у країні робочий день був значно довшим, умови праці й побуту робітників важчими, а заробітна плата нижчою, ніж у промислово розвинутих капіталістичних державах. Особливо важкими були умови життя і праці промислових робітників Півдня Росії — Закавказзя та України, оскільки політика царського самодержавства щодо неруських народів, які становили 57% всього населення, була спрямована на їх національне гноблення. «І все це величезне населення, — підкреслював В. І. Ленін, — поставлене в умови життя ще більш нелюдські, ніж умови життя росіянина»⁴.

Особливо жорстокої експлуатації зазнали трудящі у період кризи. Капіталісти намагалися перекласти її тягар на плечі робітників і з цією метою постійно збільшували робочий день, зменшували заробітну плату, знижували розцінки на відрядні роботи, відмовлялися поліпшувати умови праці на виробництві. Незважаючи на те, що робочий день у Росії був встановлений законом в 11,5 години, власники підприємств грубо порушували його. Зокрема, на нафтопромислах і заводах Баку він становив 14—16 годин на добу. На цих же підприємствах широко запроваджувалися нічні, а також обов'язкові щоденні двотригодинні понаднормові роботи. У Батумі на заводах Манташова навіть 7—8-річні діти щодня працювали по 15—17 годин. На Україні в ті роки на кожному третьому підприємстві робочий день становив 12 годин, на кожному п'ятому — 14, на кожному десятому — 15—16⁵. «Капітал, — вказував В. І. Ленін, — стаючи чимраз більшим, сильніше давив на робітників, перетворюючи їх у злидарів, примушуючи віддавати весь свій час фабриці, заганняючи на роботу жінок і дітей робітників»⁶.

На всіх промислових підприємствах Києва робочий день значно перевищував норму, встановлену законом. Так, на лісопилних заводах замість 10 годин робітники навіть у передсвяткові та суботні дні працювали по 11,5 години. На цукровому, шкіряних, механічних й інших підприємствах міста робочий день тривав з 5—6 години ранку до 7—8 години вечора. 56,5% робітників заводів і фабрик, що входили до Київського фабричного округу, замість дозволених законом 120 понаднормових годин на рік працювали по 208,4 години, а на деяких підприємствах — по 294,9 години⁷.

В найбільш промислово розвинутій на Україні Катеринославській губернії, де були зосереджені переважно металургійна та кам'яновугільна промисловість, робочий день тривав по 10—12 годин, а більшість гірників Криворізького басейну працювали по 13,5 години. Жахливі умови праці були й у працівників одеської конки, на якій бельгійські капіталісти встановили 18-годинний робочий день. Навіть директор департаменту поліції Лопухін визнавав, що вони «поставлені в умови, що вражають своєю ненормальністю»⁸.

Крім того, власники фабрик і заводів під час кризи різко знижували заробітну плату трудящим. У Києві на таких великих підприємствах, як Головні майстерні Південно-Західної залізниці, завод Грете-ра, Криванека й К° (нині «Більшовик»), Південноросійський машинобудівний завод (нині «Ленінська кузня»), висококваліфіковані робіт-

³ Ленін В. І. Уроки кризи. — Повне збір. творів, т. 5, с. 81.

⁴ Ленін В. І. Національна рівноправність. — Повне збір. творів, т. 25, с. 82.

⁵ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв. — К., 1954, с. 176.

⁶ Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії. — Повне збір. творів, т. 2, с. 87.

⁷ Микунин А. Нужды рабочих. — К., 1905, с. 69.

⁸ Ростов Н. Пролог першої революції. — М., 1927, с. 54.

ники одержували від 30 до 40 крб. на місяць. Переважна ж частина пролетарів одержувала не більше 60 коп. на день⁹.

В Одесі портові робітники-вантажники, які працювали від сходу до заходу сонця, одержували за свою надзвичайно важку працю по 78—80 коп., а на чайній фабриці Висоцького дорослих робітників було взагалі звільнено з роботи і замінено підлітками, яким платили по 5—7 крб. на місяць¹⁰.

На нафтопромислах фірми братів Нобель у Баку середній зарбіток робітників становив 70 коп. на день¹¹. Як розповідав один з нафтовиків, його заробітку вистачало «тільки на хліб і на воду, щоб не померти з голоду»¹².

В. І. Ленін підкреслював, що «низька плата і довгий робочий день завжди йдуть поряд і одно без одного неможливе»¹³. Це положення цілком можна віднести й до характеристики становища робітників Півдня Росії.

Великим лихом для пролетаріату були штрафи та обрахунки, які значно впливали на заробітки робітників. Їх нараховували за найменшу провину, а то й без будь-якої причини. Штрафи були надзвичайно великі, часто вони досягали 20—30% від зарплати і більше. В розрахункових книжках трудівників було написано понад 20 параграфів, у яких перелічувалися приводи для їх стягнення. Зокрема, на Київській тютюново-махорочній фабриці в таблиці стягнень з робітників передбачено було накладати штраф «за недодержання чистоти та охайності» в розмірі 50 коп., за «неслухняність» — 50 коп., «за порушення тиші й спокою» — 50 коп. і «за недотримання правил внутрішнього розпорядку» — 1 крб. Досить зазначити, що тільки в 1903 р. у Волинській, Катеринославській, Київській, Харківській та Херсонській губерніях зареєстровано 56 300 випадків стягнення штрафів¹⁴. Подібне становище мало місце і в інших районах Півдня Росії.

На погіршення економічного становища пролетаріату впливали також надзвичайно важкі умови праці на фабриках та заводах, незадовільні житлово-побутові умови й медичне обслуговування, цілковите політичне безправ'я. «...Ні російські робітники, ні весь російський народ, — писав В. І. Ленін, — не мають досі свободи розпоряджатися своїми загальнонародними справами. Народ весь, цілком, лишається таким же кріпаком у чиновників, як селяни були кріпаками у поміщиків»¹⁵.

Важкі умови життя і праці вели до посилення класової боротьби між пролетаріатом та буржуазією, яка особливо загострилася на початку XX ст., коли робітничий рух очолили революційні соціал-демократи. Аналізуючи наростання виступів робітників, В. І. Ленін у статті «Перші уроки» охарактеризував їх як початок демонстраційного руху. «Пролетаріат, — вказував Володимир Ілліч, — виносить на вулицю свій клич: геть самодержавство!... Участь організацій революційної соціал-демократії в демонстраціях стає все більш широкою, активною, прямою»¹⁶.

Саме невтомна діяльність РСДРП, спрямована на політичне виховання широких мас робітників, значною мірою позначилася на під-

⁹ Парасунько О. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. — К., 1953, с. 34, 35.

¹⁰ Бортников И. Июльские дни 1903 г. на Юге России. — Одесса, 1953, с. 19.

¹¹ Бортников И. Загальний страйк 1903 року на Півдні Росії. — К., 1948, с. 13.

¹² Батумская демонстрация 1902 г.: Сб. документов. — М., 1937, с. 23.

¹³ Ленін В. І. Новий фабричний закон. — Повне збір. творів, т. 2, с. 265—266.

¹⁴ Історія робітничого класу Української РСР. — К., 1967, т. 1, с. 238 (Підрахунки автора).

¹⁵ Ленін В. І. До сільської бідноти. — Повне збір. творів, т. 7, с. 130.

¹⁶ Там же, т. 9, с. 239.

несенні їх активності. Широкого розмаху набирали страйки і вуличні виступи пролетарів Одеси, Харкова, Катеринослава, Києва, Миколаєва та інших міст Півдня Росії.

Особливу роль в історії робітничого руху в країні мав величезний страйк, що відбувся у Ростові-на-Дону, в листопаді 1902 р. Розпочавшись на основі економічних вимог, він під керівництвом соціал-демократів через кілька днів переріс у загальнополітичний. В ньому взяли участь понад 30 тис. робітників. Високо оцінюючи героїчну боротьбу ростовських пролетарів, В. І. Ленін писав: «На таких подіях ми справді спостерігаємо наочно, як всенародне збройне повстання проти самодержавного уряду визріває не тільки як ідея в умах і програмах революціонерів, але також і як неминучий, практично-природний, *дальший* крок самого руху, як результат зростаючого обурення, зростаючого досвіду, зростаючої сміливості мас, що здобувають такі цінні уроки, таке чудове виховання від російської дійсності»¹⁷.

Таким «цінним уроком», «чудовим вихованням» був і загальний страйк на Півдні Росії в 1903 р. Провідну роль у його підготовці й проведенні відіграли революційні соціал-демократи, керовані В. І. Леніном.

Його розпочали робітники Баку. 1 липня застрайкували трудящі механічних підприємств Бібі-Ейбатського району. До них приєдналися залізничники, робітники нафтопромислів, заводів Нобеля і Лапіна, моряки, працівники конки, торгові службовці та ін.¹⁸ До 5 липня життя великого промислового району припинилося. Страйкувало близько 50 тис. робітників¹⁹. Крім економічних вимог — підвищення заробітної плати, усунення неадекватних управителів і майстрів, повернення на роботу всіх звільнених робітників, Бакинський соціал-демократичний комітет закликав трудящих боротися за здійснення в країні політичних свобод та встановлення 8-годинного робочого дня. У місті відбувалися збори й сходки робітників, вуличні демонстрації, на яких виступали промовці, обговорювалися вимоги страйкарів тощо.

Страйк вилився в могутню демонстрацію класової солідарності робітників різних національностей. Однак внаслідок жорстоких репресій з боку царського уряду бакинські пролетарі змушені були 14 липня відновити роботу. Страйк у Баку не привів до поліпшення економічного становища робітників, проте значно сприяв їх політичному зростанню, згуртованості й організованості.

Не встигла ще припинитися боротьба бакинських пролетарів, як хвиля страйку перекинулася в інше велике місто Закавказзя — Тифліс. 14 липня застрайкували робітники залізничних майстерень та заводів міста. Тифліський соціал-демократичний комітет у своїх листівках закликав робітників не погоджуватися на мізерні поступки капіталістів, відстоювати висунуті вимоги. До тифліських залізничників приєдналися робітники найближчих станцій. Проте в результаті жорстоких репресій царського уряду страйк 15 тис. тифліських пролетарів до 22 липня був припинений²⁰.

В липні загальні страйки відбулися також у Батумі і Порті. В них взяли участь 10 тис. робітників. На станціях Закавказької залізниці страйкували 5 тис., у Чіатурському гірничому окрузі — 20 тис. чол. Всього в Закавказзі у загальному страйку взяли участь близько 100 тис. трудящих²¹.

Одночасно з бакинськими робітниками на боротьбу піднялися пролетарі України. 1 липня оголосили страйк робітники котельного

¹⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 7, с. 58—59.

¹⁸ Всеобщая стачка на Юге России в 1903 году: Сб. документов.— М., 1938, с. 29.

¹⁹ Искра, 1903, № 45, с. 22—23.

²⁰ Всеобщая стачка на Юге России в 1903 году: Сб. документов, с. 57.

²¹ Искра, 1903, № 47, с. 80.

цеху Одеських залізничних майстерень, які вимагали поновити на роботі несправедливо звільненого товариша. Відмова адміністрації викликала загальний страйк на підприємстві. Близько 2 тис. залізничників припинили роботу. Вони вимагали звільнення ненависних майстрів і збільшення розцінок²². Слідом за ними в страйкову боротьбу включилися робітники порту. 4 липня там припинили роботу понад 4 тис. трудівників, які добивалися задоволення своїх економічних вимог²³.

Велику пропагандистську й роз'яснювальну роботу серед робітників міста проводив Одеський соціал-демократичний комітет. Він, зокрема, випускав листівки, в яких закликав трудящих до політичної боротьби проти царського самодержавства. В одній з них, наприклад, зазначалося: «Царський уряд ніколи не дає корисних для вас законів. Так геть же його! — Ми мусимо створити свій уряд, уряд з виборних від народу. Тільки народний уряд дасть можливість поліпшити своє становище». Закінчувалася вона закликом: «Хай живе політична свобода і соціалізм!»²⁴

Багатотисячні сходки, мітинги, демонстрації страйкарів проходили під лозунгами: «Геть самодержавство!», «Хай живе демократична республіка!», «Хай живе політична свобода!». Особливо великі мітинги й демонстрації відбулися в Одесі 16 та 17 липня. Останнього дня близько 10 тис. робітників зібралися у Дюковому саду і після промов членів комітету РСДРП, які закликали до політичної боротьби проти царського самодержавства, із співом «Марсельєзи» прийшли в порт та на Пересип. Кількість демонстрантів збільшилася до 45—50 тис. чол. Увечері відбувся мітинг страйкарів у Рубовому саду²⁵. За повідомленням газети «Искра», 18 липня в місті не працювали всі заводи та майстерні.

Директор департаменту поліції Лопухін у доповідній записці міністру внутрішніх справ констатував: «Можна без перебільшення сказати, і це визнається навіть самим одеським градоначальником, що протягом 16 і 17 липня все місто було під владою натовпу, який не буйствував лише тому, що в цьому не було необхідності»²⁶.

Проте, починаючи з 19 липня, коли у місто були стягнуті війська, які разом із загонами поліції почали жорстоко розправлятися з робітниками, страйк пішов на спад. До 23 липня його учасників змусили приступити до роботи.

Липневий загальний страйк в Одесі мав велике значення для політичного виховання пролетаріату, що, як писала газета «Искра», показав свою «громадянську зрілість». Страйк розпочався як економічний, але під впливом революційної агітації переріс у політичний. Це свідчило про бойовистість Одеського соціал-демократичного комітету, який керував цим рухом.

Високо оцінюючи загальний страйк у місті, ленінська «Искра» писала: «Грізним ураганом промісся по Одесі загальний страйк. Цей страйк показав всю величезну силу робітників. Він розрядив атмосферу й виявив настрій та світогляд робочої маси, він дав дуже мало щодо поліпшення економічного життя робітників і дуже багато для усвідомлення тих діючих сил у масі, які, якщо й не були приховані абсолютно, то дуже не ясно вимальовувалися.

Страйк зіткнув робочу масу з різними течіями: він розкрив перед нею карти «незалежних» (зубатовців), зірвав плани «економістів», показав самодержавний уряд в усій його огидній паготі і тим самим

²² Всеобщая стачка на Юге России в 1903 году: Сб. документов, с. 79.

²³ Там же, с. 81, 82.

²⁴ Там же, с. 80.

²⁵ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX в. — К., 1955, с. 251.

²⁶ Ростов Н. Назв. праця, с. 67.

наблизив її до розуміння своїх істинних потреб і завдань, примусив найбільш інертних подумати про становище робітників, як класу, у країні самодержавного гніту й насильства»²⁷.

Пролетарям Києва, які під керівництвом місцевого комітету РСДРП вели підготовку до страйку, події на Закавказзі й особливо в Одесі, з якою соціал-демократична організація міста підтримувала зв'язки, стали зразу ж відомі. Про це ж свідчило і донесення у департамент поліції начальника київського охоронного відділення від 20 липня. Він писав: «Іде агітація за загальний страйк у майстернях. Почнуть заводи. З'явився одеський делегат. Уночі заарештуємо верховодів»²⁸.

Готуючи страйк, комітет 17 липня пізно увечері провів своє засідання в густому сосновому лісі поблизу нинішньої станції Святошине. У ньому взяли участь представники від підприємств міста. Вони ухвалили план проведення страйку, який мав бути політичним²⁹.

У зв'язку з цим комітет РСДРП випустив кілька політичних прокламацій, які закінчувалися закликами: «Геть самодержавний уряд!», «Хай живе політична свобода і боротьба робітників за краще життя!». В листівці «До боротьби! До всіх залізничних робітників м. Києва», які мали першими розпочинати страйк, зазначалося: «Товариші! Кидайте негайно роботу. Наші одеські й бакинські товариші чекають нашої підтримки. Дружно приєднаємося до них і висунемо наші вимоги». Страйкарі Києва вимагали встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення розцінок на 40—50%, повної оплати табельних днів, увільнення ненависних службових осіб, видачі повної поденної плати за час хвороби та ін.³⁰

До залізничників, які розпочали страйк вранці 21 липня, приєдналися робітники Південноросійського заводу (нині «Ленінська кузня») та інших підприємств міста. У перший же день страйку в ньому взяли участь понад 3 тис. робітників. У листівці «До всіх робітників м. Києва», підготовленій комітетом, зазначалося: «Товариші! Грізно прокотилася по всьому Півдні Росії хвиля робітничого руху... Все вище й вище піднімаються хвилі страйкової боротьби... Піднявшись на Кавказі, хвилі ці через Баку, Тифліс, Батум та Чорне море пронеслися до Одеси і тепер докотилися до Києва... В усіх містах, де виникають останнім часом страйки, вони набирають загального характеру. Черга за нами, товариші!»³¹. Комітет закликав усіх пролетарів організовано приєднатися до страйку, який розпочався в місті.

Одними з перших припинили роботу робітники-металісти й машинобудівники. Про це свідчать також донесення київського охоронного відділу у департамент поліції, з якого видно, що 22 липня в страйк включилися робітники машинобудівних та чавуноливарних заводів товариства «Граф і К°», Гретьєра й Криванека, Млошевського і К°³² та ін. Того ж дня поліція і жандарми заарештували понад 70 працівників друкарень. Проте, незважаючи на це, 23 липня до страйку приєдналися пролетарі із заводів «Арсенал», ковкого чавуну Неедли й Унгермана та ін. «...Страйк почав набирати загального характеру»,³³ — писала газета «Искра».

Наполегливо вели боротьбу за свої вимоги залізничники. 23 липня, коли вони почали збиратися о 12-й годині дня біля майстерень, останні виявилися закритими й оточеними солдатами. Робітники по-

²⁷ Искра, 1903, № 46, с. 44.

²⁸ Всеобщая стачка на Юге России в 1903 году: Сб. документов, с. 126.

²⁹ Вакар В. (В. Правдин). Накануне 1905 г. в Киеве.— К., 1925, с. 24.

³⁰ Всеобщая стачка на Юге России в 1903 году: Сб. документов, с. 129—130.

³¹ Там же, с. 127.

³² Там же, с. 131.

³³ Искра, 1903, № 47, с. 73.

прямували до залізничних колій. По дорозі до них приєдналися їх дружини з дітьми та робітники Південноросійського заводу. Близько 3 тис. чол. розташувалися на рейках недалеко від станції й припинили рух поїздів. Для розгону страйкарів козаки і солдати застосували приклади, штики, шаблі, нагаї. Коли робітники почали розходитися, по них, за наказом віце-губернатора, було відкрито вогонь з гвинтівок. Кілька чоловік було вбито та багато поранено.

Звістка про розстріл залізничників облетіла все місто й викликала велике обурення серед трудящих. Комітет РСДРП у прокламації «До всіх робітників м. Києва» затаврував царських убивць. «Искра» з цього приводу писала: «Уряд розірвав завісу, закрив очі десяткам, він відкрив очі тисячам. Відібрав життя в одиниць, викликав до життя маси»³⁴.

Наступного дня страйк набрав загального характеру. До його учасників приєдналися робітники всіх заводів міста, трамвайного депо і ремісничих майстерень. Маса трудящих заповонила вулиці. Стихійні мітинги й демонстрації виникали на Хрещатику, Подолі, Сінному і Галицькому базарах та в інших місцях. Для розгону страйкарів за розпорядженням генерал-губернатора направлялися військові підрозділи, які разом з поліцією проводили арешти робітників, нерідко пускали у хід вогнепальну зброю, внаслідок чого серед демонстрантів були вбиті й поранені³⁵.

Враховуючи бойовий настрій пролетаріату міста, Київський комітет РСДРП вирішив провести 27 липня на Софіївській площі мирну демонстрацію. З цією метою 26 липня він звернувся з прокламацією «До всіх робітників м. Києва», в якій закликав протестувати проти злочинів царського самодержавства. Проте демонстрація не відбулася. Органи влади, знаючи про її час і місце проведення, завчасно зосередили війська для її розгону. Після цього страйк пішов на спад. Протягом 2 днів до роботи приступили робітники майже половини підприємств міста. Страйк, у якому брали участь близько 18 тис. робітників, закінчився 1 серпня³⁶.

Підбиваючи підсумки страйку, Київський комітет РСДРП підкреслив, що основне політичне значення його полягало в усвідомленні пролетарями необхідності боротьби проти царського самодержавства.

21 липня оголосили страйк робітники Французького і Чорноморського заводів Миколаєва. До них приєдналися працівники порту та ряду кустарно-ремісничих майстерень. Місцевий комітет РСДРП випустив кілька прокламацій, в яких сформулював вимоги трудящих. У політичній демонстрації, очолюваній членами комітету, взяли участь понад 10 тис. чол. Серед страйкарів лунали заклики: «Геть самодержавство!», «Хай живе солідарність робітників!» Як і в інших містах, страйк у Миколаєві був придушений силою зброї³⁷.

Слідом за пролетарями Миколаєва виступили робітники Донбасу, Єлисаветграда (нині Кіровоград), Житомира, Чернігова, Феодосії, залізничники Конотопа, портовики Севастополя. Одним з великих виступів робітників був страйк у Катеринославі, який охопив близько 30 тис. чол. Всього у загальному страйку на Півдні Росії взяли участь понад 200 тис. робітників³⁸.

Однак умови для організації страйків з кожним днем ставали дедалі важчими. Підприємства оточувалися поліцією і військами, які жорстоко розправлялися із страйкарями, розганяли їх, заарештовували й кидали у тюрми.

³⁴ Там же, с. 77.

³⁵ Искра, № 47, с. 73.

³⁶ Там же.

³⁷ Парасунько О. А. Указ. соч., с. 103.

³⁸ Історія Української РСР: Короткий нарис.— К., 1981, с. 221.

Загальний страйк 1903 р. на Півдні Росії став справжньою школою політичного виховання пролетаріату, сприяв зростанню революційної зрілості та інтернаціональної єдності робітничого класу. В ході страйку посилився вплив і авторитет революційної соціал-демократії серед трудящих. Підкреслюючи його значення, В. І. Ленін писав: «Знову страйки зливаються з політичною демонстрацією, але на ще ширшому базисі. Страйки охоплюють цілий район, у них беруть участь більше сотні тисяч робітників, масові політичні збори повторюються під час страйків у цілому ряді міст. Відчувається, що ми напередодні барикад...»³⁹.

Газета «Искра» відзначала: «Нічого подібного не знала ще Росія, і, здається, навіть світ. Грандіозне повстання робітників Півдня являє собою подію, що матиме величезне значення для всього дальшого визвольного руху»⁴⁰. Загальний страйк став новою формою політичної боротьби робітничого класу, яка відіграла важливу роль у революції 1905—1907 рр.

³⁹ Ленін В. І. Перші уроки.— Повне зібр. творів, т. 9, с. 239.

⁴⁰ Искра, 1903, № 45, с. 46.

В. М. ЗУБКОВСЬКИЙ (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗАЛУЧЕННЮ ВИРОБНИЧИХ КОЛЕКТИВІВ ДО ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ (1971—1975 рр.)

Комуністична партія завжди надавала великого значення вихованню радянських людей, насамперед підростаючого покоління, в дусі комуністичного ставлення до праці. Велику роль у здійсненні цього завдання відіграє радянська загальноосвітня школа як головна ланка системи народної освіти. На XXIV з'їзді КПРС вказувалося, зокрема, на необхідність активніше і цілеспрямованіше готувати школярів до суспільно корисної праці, посилити роботу щодо професійної орієнтації учнів з урахуванням нахилів молоді і потреб народного господарства у кваліфікованих кадрах¹.

Навчання і виховання підростаючого покоління в нашій країні — справа всенародна. Успіх у цій справі значною мірою залежить від того, наскільки тісно об'єднані зусилля школи і громадськості, насамперед трудових колективів, виховна роль яких в умовах розвинутого соціалізму значно зросла.

Класики марксизму-ленізму не раз підкреслювали важливість участі громадськості у вихованні дітей. Так, В. І. Ленін, говорячи про те, що школа повинна бути «знаряддям виховання людської особи», відзначав, що «це може зробити тільки школа соціалістична, яка стоїть у нерозривному зв'язку з усіма трудящими...»².

Особливо важлива участь громадськості у трудовому вихованні учнів. Саме в цій сфері представники робітничого класу і колгоспного селянства мають найбільші можливості для здійснення впливу на молодь. Вони показують юнакам і дівчатам велике суспільне значення праці, прищеплюють любов до неї і сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків, передають свій багатий трудовий досвід.

Партійні організації докладають багато зусиль для якнайширшого залучення громадськості до цієї надзвичайно важливої справи. Проблема партійного керівництва навчанням і вихованням учнів загальноосвітніх шкіл знайшла відображення в ряді праць дослідників нашої республіки³.

Однак більшість авторів розглядають питання партійного керівництва розвитком народної освіти в цілому, не спиняючись докладно на участі громадськості в трудовому вихованні школярів.

В даному повідомленні зроблено спробу висвітлити деякі аспекти діяльності партійних організацій республіки по залученню громадськості до участі у створенні навчально-матеріальної бази трудового навчання і виховання учнів загальноосвітніх шкіл, показати, як виробничі колективи, представники робітничого класу і колгоспного селян-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981, т. 10, с. 340, 389.

² Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 18 січня 1919 р.—Повне зібр. творів, т. 37, с. 412.

³ Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма. К., 1968; Кобзар Б. С. Громадськість і виховання. К., 1973; Моторнюк М. М. Виховання молодого покоління — справа партійна. К., 1974; его же. Ленинская забота партии о школе. К., 1978; Ткаченко І. Г. Богданівська середня школа ім. В. І. Леніна. К., 1975 та ін.

ства допомагали педагогічним колективам у трудовому вихованні учнівської молоді, у прищепленні їй любові до робітничих і хліборобських професій.

Для успішного проведення трудового навчання і виховання учнів як відомо, необхідно мати відповідну навчально-матеріальну базу: спеціально обладнані майстерні, інструменти, матеріали і т. п. Центральний Комітет партії і Радянський уряд у своїх постановах з питань народної освіти не раз вказували на важливість її зміцнення. Так, у постанові «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972 р.) було поставлено завдання: «Добиватися поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації школярів протягом всього періоду навчання. Спільно з промисловими і сільськогосподарськими підприємствами створювати і обладнувати навчальні цехи, шкільні й міжшкільні навчально-виробничі майстерні»⁴. Важливо відзначити, що постанови націлювала на активну участь у цій справі виробничих колективів. Керуючись цими вказівками, партійні організації шкіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів активно включилися в роботу по створенню сприятливих умов для трудового виховання підростаючого покоління.

Велику діяльність в цьому напрямі розгорнули партійні комітети і первинні партійні організації Києва. Наприклад, бюро Шевченківського райкому партії в 1971 р. спеціальною постановою зобов'язало директорів ряду підприємств відновити роботу цехів і поточних ліній для виробничого навчання школярів, подавати школам допомогу в зміцненні навчально-матеріальної бази, у здійсненні профорієнтації⁵.

На нарадах партійного активу, секретарів парторганізацій міста систематично обговорювалися питання зміцнення шефських зв'язків, розроблялися конкретні заходи з метою поліпшення підготовки шкільної молоді до трудового життя. В результаті підприємства стали подавати школам більш дійову допомогу. Так, виробниче об'єднання «Кристал» обладнало у середній школі № 63 автоклас. У восьми школах Шевченківського району було організовано навчання учнів професіям токаря, слюсаря, фрезерувальника. В більшості шкіл міста з'явилися навчальні майстерні. У 5 міжшкільних майстернях опановували різні робітничі професії учні 20 шкіл. У Залізничному районі силами підприємств-шефів було створено районний учнівський навчально-профорієнтаційний центр⁶.

Партійні комітети Дніпропетровської області також приділяли постійну увагу питанням допомоги школі. Вони постійно знаходились у полі зору Верхньодніпровського, Васильківського, Павлоградського, П'ятихатського райкомів, Дніпропетровського, Дніпродзержинського, Криворізького, Орджонікідзевського й інших міськкомів партії. Результатом цього була добре налагоджена шефська допомога школам. Приклад показували заводи ім. Леніна, ім. Петровського, Південний машинобудівний, ім. Лібкнехта. Так, завод ім. Петровського обладнав майстерні в трьох школах. Лише в 1973 р. підприємства області виділили для потреб народної освіти більш як 1 млн. крб.⁷ Всього в 1971—1974 рр. в школах було побудовано 237 майстерень, в тому числі 74 на селі⁸.

У Черкаській області районними комітетами партії було затверджено п'ятирічні плани зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 11, с. 97.

⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 240, оп. 20, спр. 25, арк. 84.

⁶ Кравчук Л. Л. Участь виробничих колективів у трудовому вихованні школярів.— Радянська школа, 1972, № 10, с. 67.

⁷ Радянська освіта, 1974, 14 серп.

⁸ Учительская газета, 1975, 21 янв.

за рахунок шефів. Лише в 1971—1973 рр. в школах області на кошти колгоспів і радгоспів було побудовано і обладнано 62 навчальні майстерні⁹.

Аналогічна робота проводилась і в інших областях республіки. Протягом 1971—1974 рр. у республіці було додатково створено понад 1400 метало- і деревообробних майстерень¹⁰. На кінець п'ятирічки в школах налічувалося 22 тис. майстерень по обробці деревини і металу, майже 7 тис. комбінованих майстерень, більш як 3 тис. кабінетів обслуговуючої праці¹¹.

Важливою формою участі колективів підприємств у трудовому вихованні учнів було створення навчальних цехів і дільниць, в яких тисячі старшокласників проходили початкову професійну підготовку. Тільки в 1971 р. на різних підприємствах було відновлено роботу 20 навчально-виробничих цехів¹². А всього на кінець п'ятирічки було обладнано 100 таких цехів і дільниць¹³.

Партійні організації на селі приділяли велику увагу створенню необхідної матеріальної бази в тих школах, де згідно з постановою уряду було введено вивчення автосправи і сільськогосподарської техніки. Особливо посилилася робота в цьому напрямі після прийняття Центральним Комітетом партії і Радою Міністрів СРСР в 1973 р. постанови «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи», якою партійні організації та органи народної освіти зобов'язувалися «вжити заходів для поліпшення трудового навчання учнів сільських шкіл, створити умови для вивчення в кожній сільській середній школі сільськогосподарської техніки або автосправи...»¹⁴

В усіх областях республіки партійні комітети розробили конкретні заходи, спрямовані на виконання цієї постанови. Проводилися наради партійно-господарського активу, керівників підприємств, колгоспів і радгоспів, на яких обговорювалися питання зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, поліпшення трудового виховання учнів та їх профорієнтації. З метою допомоги школам у вирішенні цих питань за ними спеціальними постановами партійних комітетів закріплялися підприємства, колгоспи і радгоспи. Між районами, містами, господарствами розгорнулося соціалістичне змагання за найкращу допомогу сільській школі.

Все це дало позитивні результати. В сільських школах збільшилася кількість техніки і технічних кабінетів, спеціалісти господарств брали безпосередню участь у проведенні занять з автотракторної справи в школах, керували технічними гуртками. Наприклад, у Кіровоградській області за роки п'ятирічки школам було передано майже 150 тракторів, стільки ж автомашин, 200 сівалок та інша техніка¹⁵, в Полтавській — 154 трактори і 151 автомашина¹⁶.

Всього за роки п'ятирічки колгоспи і радгоспи, відділення «Сільгосптехніки» передали школам 2,5 тис. тракторів, майже 1000 автомашин, 190 комбайнів, допомогли обладнати 1174 кабінети механізації

⁹ Стешенко О. Л. У боротьбі за дальший розвиток сільської школи.— Радянська школа, 1973, № 10, с. 5—6.

¹⁰ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 3983, арк. 43.

¹¹ Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе. К., 1978, с. 141.

¹² См.: Чигнева А. Н. О трудовом воспитании и профориентации в школах Украины.— Школа и производство, 1971, № 9, с. 8.

¹³ Радянська освіта, 1975, 17 груд.

¹⁴ КПСС в резолюциях и решениях..., т. 11. М., 1978, с. 287.

¹⁵ Стельмухов Д. Сочетая трудовое воспитание и профориентацию.— Народное образование, 1975, № 6, с. 21.

¹⁶ Щербань П. Профориентация молодежи — задача школы и производственных коллективов.— Школа и производство, 1976, № 11, с. 9.

сільського господарства і майже 500 кабінетів основ сільськогосподарського виробництва¹⁷.

Участь виробничих колективів, громадськості у трудовому вихованні учнів не обмежувалась лише поданням матеріальної допомоги. Шефство набувало нового, вищого рівня. Представники робітничих колективів більше уваги почали приділяти безпосередній виховній роботі з учнями. Особливо велике значення це мало у справі трудового виховання. Партійні організації підприємств, колгоспів, радгоспів та шкіл дедалі більше координували свою діяльність у цьому напрямі. Найважливіші питання виховання, в тому числі й трудового, виносилися на спільні збори і засідання партійних бюро, розроблялися єдині плани щодо цієї роботи. До виховання школярів активно залучалися робітники і колгоспники, в результаті зміцнювалися зв'язки між школами і виробництвом, розвивався рух наставництва.

Над вирішенням цих питань плідотно працювали в розглядуваний період партійні комітети й організації Київської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської та інших областей.

Багато зусиль до вдосконалення шефських зв'язків докладали партійні організації, колективи окремих підприємств та колгоспів Львівської області. Добре було налагоджено цю роботу в колективі взуттєвої фірми «Прогрес» у Львові. На відкритих партійних зборах не раз велася серйозна розмова про співдружність комуністів підприємства і підшефної школи № 57 у трудовому вихованні учнів, про наставництво, підвищення ролі вожатих-виробничників. З метою посилення морального впливу виробничого колективу на підростаюче покоління було створено раду кадрових робітників, яка координувала дії наставників, систематично проводилися виступи комуністів і ветеранів праці перед учнями, приймалися спільні соціалістичні зобов'язання щодо виконання постанов партії та уряду про школу, організовувалося соцзмагання між класами школи та бригадами фірми. Значну допомогу подавав колектив підприємства школі в обладнанні кабінету профорієнтації, проведенні початкової професійної підготовки учнів. В результаті щороку третина випускників школи поповнювала ряди працівників фірми¹⁸.

Бюро Львівського обкому партії схвалило діяльність партійної організації фірми «Прогрес» і зобов'язало міськкоми та райкоми партії, обком ЛКСМУ, облпрофраду добиватися широкого розгортання шефства трудових колективів над загальноосвітніми школами¹⁹.

Аналогічна робота проводилася також іншими підприємствами міста. Так, ордена Трудового Червоного Прапора завод кінескопів установив міцні зв'язки з середньою школою № 51. Учні часто відвідували завод з екскурсіями, проходили в цехах виробничу практику. Найкращі молоді виробничники за дорученням заводського комітету комсомолу працювали піонервожатими в загонах, керували гуртками технічної творчості. На підприємстві було створено громадський відділ кадрів з представників партійної, профспілкової та комсомольської організацій, який допомагав школярам у виборі професії, сприяв розвитку їх інтересів з урахуванням потреб заводу²⁰. Активно допомагали школам у трудовому вихованні та профорієнтації учнів колективи об'єднань «Електрон», «Львівсільмаш» та ін.

Значний досвід трудового виховання учнівської молоді в роки дев'ятої п'ятирічки нагромадили партійна організація та колектив ушлявленого Харківського тракторного заводу. На заводі було створено навчальний цех, обладнаний сучасними верстатами і механізмами,

¹⁷ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 8974, арк. 2.

¹⁸ Радянська освіта, 1975, 13 верес.

¹⁹ Партархів Львівського обкому партії, ф. 3, оп. 31, спр. 29, арк. 140.

²⁰ Гурьянов С. Т. Секретарюк В. В. Призвание и профессия. М., 1974, с. 57.

виділено більш як 50 досвідчених інженерно-технічних працівників, майстрів, робітників, під керівництвом яких старшокласники оволодівали основами робітничих професій. Безпосереднє спілкування з робітниками в процесі праці, спільне проведення різних заходів, таких як, наприклад, конкурси професійної майстерності, виконання школярами замовлень заводу — все це сприяло зростанню громадянської зрілості учнівської молоді. В розглядуваний період цех забезпечував виробниче навчання 2000 старшокласників 15 середніх шкіл міста. Він став справжньою кузницею робітничих кадрів: близько 60% його вихованців щороку йшли працювати на підприємства²¹.

Трудове виховання і профорієнтація учнів постійно перебували в центрі уваги партійних комітетів та громадськості Донецької області. В Орджонікідзевському районі м. Жданова було створено координаційну раду з профорієнтації учнів, складено комплексний план спільної роботи шкіл, підприємств і громадських організацій по вихованню робітничої зміни. Райком партії організовував семінари-практикуми секретарів партійних організацій з питань профорієнтації²². Колективи багатьох цехів заводу «Азовсталь» оформили в підшефних школах куточки профорієнтації, створили консультаційні пункти для випускників, брали активну участь у проведенні в школах вечорів профорієнтації і т. д. Особливо багато робили в цьому відношенні колективи доменного, мартенівського, блюмінгу, ремонтно-монтажного та інших цехів. Систематично проводилися зустрічі та бесіди представників заводу з учнями шкіл відповідно до складених планів. Їх тематика: «Професії, які ми пропонуємо, і порядок працевлаштування», «Про робітничу гордість і почесну професію металурга», «Прокатне виробництво на заводі» та інші — була розрахована на те, щоб розширити уявлення учнів про завод, показати важливе значення і героїку праці металургів. Під час бесід розповідалося про колишніх випускників цих шкіл, які згодом стали передовиками виробництва. В музеї трудової слави заводу перед учнями виступали ветерани праці, найкращі виробничники. Серед них — знатні сталевари Герої Соціалістичної Праці Г. Горбань, Г. Гієнний та ін.²³ Завдяки цьому школярі не тільки одержували об'єктивну інформацію про виробництво, а й виховувалися на славних трудових традиціях робітничого класу.

На багатьох великих заводах і фабриках міста з ініціативи партійних організацій створювалися кабінети і лабораторії профорієнтації та профвідбору, профконсультаційні пункти. Особливо успішно вони працювали у виробничому об'єднанні «Ждановтяжмаш» і на заводі ім. Ілліча²⁴.

Значну роботу по залученню виробничих колективів до трудового виховання учнів проводили Слов'янський, Сніжнянський та інші міськкоми і райкоми партії області²⁵. В області набуло поширення шефство передових шахтарських бригад над класами загальноосвітніх шкіл. Успішно проводили цю роботу бригади Героїв Соціалістичної Праці Г. І. Моцака, М. Л. Бойка, В. Ф. Мозгового та ін. Під час зустрічей з учнями шахтарі розповідали про свою працю, її особливості і значення, прищеплюючи молоді любов до професії шахтаря.

Партійні комітети й організації на селі також добивалися того, щоб трудівники колгоспів і радгоспів стали головною силою в процесі виховання школярів. Показовою в цьому відношенні була робота пар-

²¹ Кожевніков Е. Трудовое воспитание школьников.— Партийная жизнь. 1974, № 16, с. 45.

²² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 221, арк. 40.

²³ Приазовский рабочий, 1973, 8 апр.

²⁴ Учительская газета, 1975, 2 дек.

²⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 97, спр. 217, арк. 19.

тійних комітетів Кіровоградської області. При всіх райкомах партії там створювалися ради наставників, які працювали відповідно до планів, затверджених на засіданнях бюро райкомів²⁶.

Зачинателем руху наставництва в області виступив уславлений механізатор двічі Герой Соціалістичної Праці О. В. Гіталов. Очолювана ним бригада шефствувала над старшокласниками Комишуватської середньої школи, де традиційною стала така форма трудового виховання, як свято «Естафета гіталовців»²⁷. Старші друзі учнів — шефи і наставники — зустрічалися з ними не лише в класах і кабінетах школи. Часто вони збиралися разом на польовому стані тракторної бригади, де під керівництвом досвідчених механізаторів відбувалися практичні заняття школярів по вивченню сільськогосподарської техніки. Все це справляло великий виховний вплив на юнаків та дівчат, які прагнули наслідувати приклад передовиків. Лише за 1971—1973 рр. 97 випускників школи успішно оволоділи професією тракториста і влилися до трудової сім'ї колгоспників²⁸. Послідовниками О. В. Гіталова в справі виховання молоді стали його колишні учні В. С. Андріяш, В. І. Моторний та ін. У 1975 р. в області налічувалося майже 4 тис. сільських наставників, більше половини з яких були комуністами.

В Херсонській області райкоми партії проводили семінари для наставників учнів, парткоми колгоспів і радгоспів систематично обговорювали інформацію про їх виховну роботу. Розроблялися конкретні рекомендації щодо її проведення, завдяки чому передовий досвід став надбанням всіх²⁹.

Партійні, профспілкові й комсомольські організації допомагали школам у розвитку дитячої технічної творчості, вбачаючи в цьому важливий засіб трудового виховання та професійної орієнтації учнів. Добре ця робота була поставлена у Київській, Харківській, Запорізькій, Львівській, Донецькій та ряді інших областей.

У Запоріжжі при підтримці обкому партії і під керівництвом міськкому комсомолу була створена міська рада по розвитку технічної творчості серед молоді. Такі ради існували і на великих підприємствах. Очолювали їх, як правило, головні інженери або провідні спеціалісти заводів³⁰. Тільки в 1971 р. в місті було створено шість добре обладнаних станцій «Юний технік», 85 технічних клубів при домоуправліннях, близько 800 технічних гуртків і шкільних наукових об'єднань³¹. Велику зацікавленість у цій справі виявили трудівники провідних підприємств міста — заводів «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь» та ін. Там була організована робота клубів юних радіолюбителів, металургів, станції юних техніків. Підприємства виділили приміщення, обладнання, матеріали, досвідчених спеціалістів, під керівництвом яких школярі пізнавали ази робітничих професій, розвивали свої здібності, прилучалися до виробничих справ колективу.

Активно включилася до цієї роботи громадськість київського заводу «Арсенал», Новокраматорського заводу ім. Леніна Донецької області, де за ініціативою завкомів профспілок і комітетів комсомолу

²⁶ Милостивенко Л. В., Шаповалова С. Л. О деятельности партийных организаций по развитию наставничества среди рабочей молодежи.— Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 107. К., 1980, с. 95.

²⁷ Радянська освіта, 1976, 20 берез.

²⁸ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 12, спр. 175, арк. 100.

²⁹ Романюк О. І., Петухов Е. І. Трудова естафета поколінь.— Радянська школа, 1976, № 2, с. 85—86.

³⁰ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 26, спр. 192, арк. 71.

³¹ Радянська освіта, 1971, 8 груд.

було створено клуби «Юний технік». На заводі «Арсенал», наприклад, у різних його гуртках 300 хлопчиків та дівчаток опановували технічні знання³², на Новокраматорському — 340 учнів шкіл міста³³.

Подібна робота проводилася й на селі. За допомогою громадськості там створювалися гуртки, зміст діяльності яких визначався потребами сільського господарства. Як приклад можна навести діяльність клубу «Юний технік» Горинської середньої школи Тернопільської області. Молоді спеціалісти, активісти партійних, профспілкових, комсомольських організацій школи і радгоспу ім. Г. І. Котовського на громадських засадах керували гуртками юних електриків, шоферів, трактористів, гуртком конструювання і моделювання сільськогосподарських машин. 140 учнів були охоплені заняттями, під час яких вони набували певних знань і навичок. В результаті зростав їх інтерес до техніки, до професій хлібороба, механізатора. Після закінчення школи більшість гуртківців залишалися працювати в радгоспі³⁴.

У цілому в республіці на промислових підприємствах, у колгоспах та радгоспах на кінець п'ятирічки діяло 134 клуби і станції юних техніків³⁵. Отже, в досліджуваній період партійні організації республіки проводили значну роботу по залученню трудових колективів до участі в трудовому вихованні й профорієнтації школярів, по зміцненню зв'язків школи і виробництва. Вони добивалися того, щоб трудові колективи подавали школі не лише матеріальну допомогу, а й безпосередньо сприяли формуванню молодих будівників комунізму.

Вдосконалювалася шефська робота, дальшого розвитку набуло наставництво, посилилася допомога школі в організації дозвілля школярів, значно поліпшилася справа профорієнтації, до якої дедалі більше включалася батьківська громадськість.

Все це давало позитивні результати. Велика кількість випускників республіки йшла працювати в промислове та сільськогосподарське виробництво. Так, у 1974 р. в різні галузі народного господарства влилися в Дніпропетровській області 14,5 тис. випускників шкіл (майже 50% їх загальної кількості), в Харківській — 10,3 тис. (48%), у Запорізькій — 7,8 тис. (48%), в Донецькій — 19,6 тис. (44%) і т. д., а в цілому по республіці — 37,5%³⁶. Завдяки цілеспрямованій діяльності партійних організацій, всієї громадськості щорічно майже 30 тис. випускників шкіл республіки приходили в сільське господарство³⁷, а в 1975 р. їх залишилося працювати в колгоспах і радгоспах 34,5 тис.³⁸ Звичайно, проблеми трудового виховання школярів ще не вирішені повністю, воно потребує дальшого вдосконалення. Як наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС, одне з головних завдань народної освіти в нинішній п'ятирічці полягає в тому, щоб «...підвищити якість... трудового і морального виховання в школі... на ділі зміцнити зв'язок навчання з життям, поліпшити підготовку школярів до суспільно корисної праці»³⁹. Для успішного розв'язання цього завдання необхідно всемірно поширювати позитивний досвід роботи партійних організацій і педагогічних колективів, нагромаджений в розглядуваний період.

³² Радянська освіта, 1972, 3 червня.

³³ Шендрик Л. К. Піклування про підростаюче покоління.— Радянська школа, 1975, № 6, с. 22.

³⁴ Белан Н. Я., Кривчик Г. Г. Участие общественности в трудовом воспитании учащихся сельских общеобразовательных школ (1971—1978 гг.).— Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР: Сб. научных трудов, Днепропетровск, 1981, с. 27.

³⁵ Врублевская В. Комсомол и школа.— Народное образование, 1975, № 12, с. 47.

³⁶ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 7, оп. 20, спр. 1213, арк. 1—39.

³⁷ Там же, ф. 7, оп. 20, спр. 1334, арк. 52.

³⁸ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 8974, арк. 189.

³⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 72.

Л. Ю. КОРИННА (Київ)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ ПАРТОСВІТИ
(1926—1938 рр.)

Формування у комуністів, усіх трудящих наукового світогляду на основі марксизму-ленінізму є складовою частиною ленінського плану побудови нового суспільства. Будівництво соціалізму і комунізму В. І. Ленін розглядав як комплексне завдання, в якому розв'язання економічних і соціально-політичних проблем органічно пов'язане з формуванням нової людини, з вихованням і навчанням «...**всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей**»¹. Ленінська школа в Лонжюмо була попередницею майбутніх більшовицьких партійних шкіл і комуністичних університетів. Її випускників називали «ленінцями» і вони згодом стали визначними партійними і радянськими працівниками.

Формування у радянських людей наукового світогляду — важливе і надзвичайно складне завдання. Це багатогранний процес, що охоплює вплив на людину багатьох різноманітних факторів. Серед них важливе місце належить марксистсько-ленінській освіті в системі партійної освіти, основним змістом якої є вивчення теорії марксизму-ленінізму, історії і політики партії в їх міцному й органічному зв'язку.

Ядром політичного навчання на всіх етапах історії партії була і є науково обґрунтована, послідовна і струнка система марксистсько-ленінської освіти. Кожному періодові розвитку партії відповідала і певна система партійного навчання. Особливий інтерес становить вивчення досвіду роботи парторганізацій України в справі організації системи партійної освіти в роки побудови основ соціалізму. У цей період система мала найрізноманітніші форми і методи навчання. Значне місце в ній займало заочне партійне навчання, поява і розвиток якого зумовлені гострою потребою партії в теоретично грамотних кадрах. Запровадження заочної форми партійної освіти, яка здійснювалася без відриву слухачів від виробничої діяльності дало можливість значно розширити масштаби підготовки кадрів партійно-комсомольського і безпартійного активу.

Предметом особливої уваги парторганізацій було комплектування системи заочної партосвіти в республіці насамперед з числа комуністів сільськогосподарського виробництва і колгоспного активу, а також передовиків промислових підприємств за рекомендацією райкомів партії. При цьому вони враховували рівень теоретичної, ідейно-політичної підготовки слухачів, їх інтереси, професійну, виробничу і громадську діяльність. Заочна форма партійної освіти мала три ланки: початкову, середню і вищу, які були тісно пов'язані між собою, кожна була продовженням попередньої, чим і досягалася послідовність і наступність в ідейно-теоретичній підготовці слухачів.

Партія приділяла велику увагу питанням змісту навчання комуністів і безпартійних в системі заочної партосвіти, добиваючись підвищення його теоретичного рівня. Навчальні плани і програми заочних навчальних партійних закладів передбачали систематичне і послідовне вивчення теорії марксизму-ленінізму у тісному зв'язку з практикою соціалістичного будівництва.

Запровадження заочної форми партійної освіти відноситься до середини 1926/27 навчального року. Особливістю її становлення в республіці була відсутність у ній початкової ланки. Вперше в практику заочного навчання партактиву початкова ланка була запроваджена в 1933 р. у вигляді шестимісячних курсів колгоспного активу, які

¹ Див.: Ленін В. І. Днятя хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 31.

здійснювали політичну підготовку партійно-комсомольського і безпартійного активу колгоспів, радгоспів і МТС. Навчальна програма початкової ланки складалася із семи розділів, у їх основу був покладений підручник Карпінського «Беседи о ленинизме» (М., 1933 р.). На вивчення курсу слухачам відводилось 310 навчальних годин².

Перший розділ програми «Зародження і загибель капіталізму» включав питання про причини зародження капіталізму, його суть, розвиток і неминучість загибелі. У дальших розділах висвітлювались питання теорії соціалістичної революції, суті держави диктатури пролетаріату. Програмою передбачалося вивчення також аграрного питання, історії революційного руху селянства, практичної діяльності партії по соціалістичній перебудові сільського господарства. У відповідних розділах «Шлях колгоспів — єдино правильний шлях», «Організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів», «Зробити колгоспи більшовицькими» викладалися питання соціально-економічної політики партії на селі. У бесідах широко використовувався місцевий матеріал. На Україні було видано додаток до навчальної програми курсів колгоспного активу. В додатку містився фактичний матеріал по темах: «Основні етапи історії КП(б)У», «Підсумки першої п'ятирічки на Україні», «Організаційно-господарське зміцнення колгоспів на Україні», «Національно-культурне будівництво на Україні»³.

Навчальні програми початкової ланки щорічно вдосконалювались, коректувались, доповнювались новим матеріалом відповідних з'їздів партії, пленумів і постанов ЦК ВКП(б). Так, слухачі курсів у 1934/35 навчальному році вивчали широке коло питань. Із 310 навчальних годин 200 відводилося на вивчення курсу «Бесіди про лєнінізм», в якому вивчалася лєнінська теоретична спадщина, історія революційної боротьби і Комуністичної партії, 60 годин — розвитку світового комуністичного руху, 50 — факультативному вивченню основ загальноосвітніх предметів (рідна мова і математика). Цього вимагала низька загальноосвітня підготовка основної маси слухачів⁴.

Характерною особливістю змісту навчання у початковій ланці було вивчення найактуальніших проблем практики соціалістичного будівництва і тісний зв'язок навчального процесу з насущними завданнями партійного і радянського будівництва. У програмі заочних курсів колгоспного активу 1937/38 навчального року слухачі вивчали Конституцію СРСР, Положення про вибори до Верховної Ради, найважливіші рішення партії і уряду, соціальну і економічну політику партії. До навчального плану була введена тема «Велика сім'я радянських народів», яка розкривала перемогу лєнінської національної політики⁵.

Курси колгоспного активу відіграли важливу роль у політичній підготовці цих кадрів. Гостра потреба в них, у зв'язку з проведенням реконструкції сільського господарства, зумовила зростання процентного співвідношення слухачів курсів колгоспного активу щодо загальної кількості заочників. Якщо в 1933/34 навчальному році слухачі курсів становили 1462 чол. (28,7% від загальної кількості заочників), то в 1937/38 навчальному році — 3829 чоловік (35,1%)⁶.

Таким чином, політичне навчання на курсах допомагало слухачам правильно й глибоко зрозуміти особливості суспільного розвитку, бачити органічний зв'язок свого життя і праці з життям і справами партії і народу. Озброюючи активістів певною сумою знань марксистсько-лєнінської теорії, початкова ланка разом з тим забезпечувала дальший розвиток у них навиків самостійного вивчення першоджерел і

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 50, арк. 4.

³ Партійна учоба. Бюлетень, 1935, № 1, с. 28—29.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 19, арк. 28 зв.

⁵ Там же, арк. 29.

⁶ Там же, спр. 44, арк. 89; спр. 387, арк. 27.

політичної літератури, готувала до активної ідейно-виховної роботи в масах, до активної і свідомої участі в будівництві соціалізму.

У політичному вихованні комуністів і безпартійних активістів, їх ідейному загартуванні в роки побудови основ соціалізму значна роль належала середній ланці партійної освіти, основною організаційною формою якої були радпартшколи (з 1927/28 по 1935/36 навчальні роки), реорганізовані згодом у курси по вивченню історії партії.

У 1928 р. навчальний план Всеукраїнської заочної радпартшколи був розрахований на дворічний строк навчання, на 360 год. навчального курсу. Він за своїм змістом наближався до навчального плану стаціонарної радпартшколи. Для засвоєння складних теоретичних дисциплін слухачам радпартшкіл необхідно було підвищувати свій загальноосвітній рівень, що вимагало певної кількості годин. На першому курсі слухачі вивчали рідну мову (30 год.), математику (30 год.), економічну географію (20 год.), основи природознавства (24 год.)⁷. Потім поступово вводились предмети суспільно-політичного циклу (з розрахунку не більше двох дисциплін протягом навчального року). Протягом усього навчального року головна увага приділялась вивченню історії партії і ленінізму (160 год.), історії класової боротьби (30 год.), політекономії (30 год.), історичного матеріалізму (30 год.), радянського будівництва і питань поточної політики (16 год.). Отже, на другому курсі на вивчення суспільних наук відводилося дві третини годин із загального курсу занять.

Незабаром досвід роботи показав, що заочні радпартшколи з дворічним строком навчання не могли повністю задовольнити зростаючі потреби партійного активу. До того ж програми були перевантажені другорядними предметами. Постає необхідність дальшого вдосконалення організаційної структури середньої ланки заочної форми партійної освіти в напрямі скорочення строків навчання, уникнення багато-предметності.

В умовах наступу соціалізму по всьому фронту партія взяла курс на організацію масових форм партійної освіти із скороченням строків навчання. Організаційною формою середньої ланки в 1933—1935 роках була восьмимісячна радянсько-партійна школа партійного, комсомольського і безпартійного активу сільськогосподарських районів. Навчальні плани цих шкіл включали такі дисципліни, як історія партії, основні питання ленінізму, основи політичної економії і економічної політики, а також питання організацій виробництва в колгоспах. Курс історії партії (200 год.) вивчався за підручником Ом. Ярославського «История ВКП(б)» (ч. I—II, М., 1933 р.) і складався з 13 тем та 24—27 радіолекцій. Програмою передбачалося також вивчення питань радянського і господарського будівництва на селі.

Курс «Основні питання ленінізму» (100 год.) складався з 20 тем і вивчався по книзі Й. В. Сталіна «Питання ленінізму» (К., 1933 р.) та по методичних розробках. Курс політичної економії (230 год.) включав 20 тем, з них 12 присвячувались основним питанням політичної економії, 8 — економічній політиці Радянської влади⁸.

Навчальний план восьмимісячної радпартшколи не включав вивчення загальноосвітніх предметів, проте для тих слухачів, у яких був недостатньо високий загальноосвітній рівень підготовки, в централізованому порядку організовувались групові заняття з математики і рідної мови під керівництвом місцевих викладачів. Проведена реорганізація підвищила дієвість і ефективність середньої ланки заочної форми партійної освіти.

⁷ Бабко Ю. В., Безпалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожукало І. П. Партійное просвещение.— К., 1978, с. 200; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 257, арк. 113.

⁸ ГА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 50, арк. 52, 52 зв.

Із зростанням успіхів соціалістичного будівництва зростала роль Комуністичної партії як спрямовуючої і керівної сили суспільства. У зв'язку з цим у системі партійного навчання зосереджується увага на більш глибокому вивченні історії партії.

Основним і єдиним предметом, який вивчався в середній ланці заочної форми партійної освіти, організаційною формою якого стали популярні річні курси по вивченню історії ВКП(б), була історія і теорія Комуністичної партії, на вивчення якої відводилося близько 837 годин⁹. При цьому значна увага приділялася безпосередньо історії місцевих партійних організацій. Заочники популярного курсу прослуховували цикл радіолекцій і повинні були подати одну письмову роботу. Навчальна програма курсу історії партії включала 12 тем, які опрацьовувалися за підручником Ом. Ярославського «История ВКП(б)» (ч. I, II, перер. изд.— М., 1937 р.), крім того, до цього додавалися ще праці класиків марксизму-ленінізму і документи партії.

Таким чином, у середній ланці заочної форми партосвіти комуністи і активісти підвищували свій ідейно-теоретичний рівень, набували необхідних навиків роботи над політичною літературою, першоджерелами, вчилися правильно оцінювати явища суспільного життя, оволодівали мистецтвом пропаганди. Кількість слухачів цієї форми партійної освіти в республіці з року в рік збільшувалась. Якщо в 1929/30 навчальному році їх було 2400, то в 1937/38 навчальному році — понад 3500 чоловік¹⁰.

У системі заочної партійної освіти значне місце займала вища ланка, основною організаційною формою якої до 1935/36 навчального року були заочні комуністичні університети. Трирічний план заочного комвузу передбачав вивчення одинадцяти в основному суспільно-політичних дисциплін, на засвоєння яких відводилося 1500 навчальних годин. Навчальний план передбачав вивчення предметів: економічної групи предметів (480 год.), куди включались економічна географія (200 год.), політекономія (200 год.), економічна політика (80 год.). Програма історичного циклу була розрахована на 750 годин: історія ВКП(б) (200 год.), історія Росії (200 год.), історія Західної Європи (150 год.), ленінізм (200 год.). У групі предметів філософсько-соціологічного циклу (280 год.) вивчалися: історичний матеріалізм (200 год.), проблеми поточної політики (80 год.)¹¹.

Навчальні плани і програми заочних комвузів весь час удосконалювалися з урахуванням нових завдань часу. Характерною рисою планів, запроваджених у 1931/32 навчальному році, стало більш глибоке вивчення першоджерел. Це сприяло підвищенню дієвості і ефективності заочної партійної освіти, сприяло тому, що здобуті знання служили міцною основою формування і зміцнення комуністичної свідомості.

У період розгорнутого наступу соціалізму першорядного значення в житті партії набули питання підвищення ідейно-теоретичного рівня і марксистсько-ленінського загартування комуністів. Нові складні завдання, що постали перед партією в умовах завершення індустріалізації і здійснення соціалістичної перебудови сільського господарства, вимагали дальшого підвищення рівня ідеологічної діяльності партійних організацій. Враховуючи завдання нового періоду, вищим навчаль-

⁹ Там же, спр. 1147, арк. 119, 119 зв.; Бабко Ю. В., Безпалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожукало І. П. Указ. соч., с. 205.

¹⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 305, арк. 47; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 257, арк. 115.

¹¹ Учебный план заочного Коммунистического университета и заочный коммунистический университет. Курс I. Бюллетень Агитпропа ЦК ВКП(б), Коммунистического университета имени Свердлова, Ленинградского коммунистического университета. 1928. № 1 с. 111

ним закладам було надано сільськогосподарського ухилу, скорочені строки навчання.

Основною організаційною формою вищої ланки системи заочної підготовки кадрів у 1933—1935 рр. стали однорічні комвузи. Відповідно до нових завдань були переглянуті навчальні плани комвузів, розроблені нові програми і методики викладання, які визначили зміст навчання і його спрямування. На вивчення курсу історії ВКП(б) навчальним планом і програмою відводилося 210 год., сюди входило також вивчення творів В. І. Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад» та ін. Тематика курсу включала теоретичні питання, була пов'язана з практикою будівництва соціалізму в СРСР, з тими конкретними завданнями, які розв'язувалися заочниками у їх виробничій діяльності.

Курс політичної економії був розрахований на 300 навчальних годин. Спочатку слухачі вивчали «Короткий курс політичної економії», що складався з дев'яти основних тем, потім курс економічної політики. Обов'язково вивчалася праця К. Маркса «Капітал», В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», а також документи партії і уряду.

Курс ленінізму, розрахований на 120 год., включав 19 тем, вивчався за творами В. І. Леніна та за книгою Й. В. Сталіна «Питання ленінізму»¹².

У 1935 р. вища ланка заочного партійного навчання була перебудована відповідно до нових завдань практики соціалістичного будівництва. Основною формою вищої ланки стали курси підвищеного типу по вивченню історії ВКП(б). Центральне місце в навчальному плані і програмі відводилося вивченню праць основоположників марксизму-ленінізму. Курс історії ВКП(б) розбивався на 12 тем, до кожної теми додавався список літератури, рекомендованої для обов'язкового вивчення. На засвоєння навчальної програми відводилося до 837 годин. Слухачі повинні були обов'язково подати письмову контрольну роботу із запропонованої тематики, що включала 23 теми курсу, і протягом року прослуховували цикл навчальних радіолекцій з історії партії. Навчальна програма поєднувала в собі традиційність і новаторство. В той же час розвиток змісту навчання відбувався шляхом включення до програми нових розділів, що забезпечували зв'язок теорії з життям. У 1937/38 навчальному році програма курсів підвищеного типу закінчувалась розділом «Партія більшовиків у боротьбі за завершення будівництва соціалістичного суспільства і здійснення нової Конституції СРСР (1933—1937 рр.)»¹³.

Вища ланка заочної форми партійної освіти допомагала районному партійно-господарському активу оволодівати марксистсько-ленінськими знаннями, а вивчення актуальних проблем практики соціалістичного будівництва навчало навиків і методики ідейно-виховної роботи в масах. Навчання у вищій ланці заочної форми партійної освіти було популярним серед активу республіки. Якщо в 1929/30 навчальному році в цій ланці партосвіти навчалось 300 чол., то в 1937/38 навчальному році— понад 4000 чоловік¹⁴.

Успішне розв'язання завдань, поставлених перед заочною партійною освітою багато в чому визначалося методами навчання. Спочатку застосовувався «суто заочний» метод навчання, за яким слухачі самостійно вивчали навчальний матеріал по методичних розробках і завданнях. Викладацький склад зустрічався із заочниками тільки в кінці року для перевірки знань. Основний недолік цього методу полягав у тому, що він не забезпечував належного контролю за роботою заоч-

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 50, арк. 84, 84 зв., 85.

¹³ Там же, спр. 1145, арк. 119 зв.

¹⁴ Там же, оп. 146, спр. 94, арк. 12; ф. 209, оп. 1, спр. 1243, арк. 34.

ників і не давав можливості систематизувати знання, одержані в результаті самостійних завдань. З 1928/29 навчального року був запроваджений заочно-курсний метод, який витримав випробування часом протягом усіх років роботи заочного навчання. Суть його полягала в тому, що після самостійного опрацювання навчального матеріалу слухачі до певного часу надсилали на рецензування письмові контрольні роботи і раз на рік викликалися на курси-конференції для підбиття підсумків.

Партія постійно вдосконалювала методику політичного навчання в рамках заочно-курсного методу навчання. На початку 30-х років у заочній формі партійної освіти був затверджений бригадно-лабораторний метод проведення занять. Навколо консультпунктів створювалися групи заочників на чолі з викладачем. Увесь навчальний процес розбивався на три основні етапи: на першому викладач визначав зміст і методи вивчення матеріалу, вказував літературу, на другому — слухачі самостійно працювали над завданням, на третьому — проводились заключні заняття, на яких бригади звітували про пророблену роботу. При такому методі ігнорувався індивідуальний облік успішності.

В середині 30-х років застосовується напівлабораторний метод проведення занять. Суть його полягала в тому, що саме заняття розбивалося на дві частини. Перша частина — самостійне вивчення слухачами матеріалу і написання письмової роботи. Друга — загальна конференція, яка підсумовувала їх роботу. Такий підхід розвивав навички самостійної роботи.

При всій різноманітності методів, які застосовувалися в розглядуваний період партійної освіти, головним був метод політичної самоосвіти, що займав провідне місце в заочній формі партійної освіти. Проте в його зміст було внесено щось своє, особливе, характерне для заочного партнавчання, що надавало йому більш універсального характеру, стосовно до специфіки проведення занять в системі заочної партійної освіти. У досліджуваний період партія розробила і впровадила в практику нову відповідну до вимог життя методику політичного навчання, яка забезпечувала високий для свого часу рівень розвитку марксистсько-ленінської освіти комуністів і безпартійних.

Партійні організації постійно займалися вдосконаленням навчального процесу в заочній формі партійної освіти. В 1930—1933 рр. була вироблена чітка система навчального процесу: настановчі конференції, самостійна робота заочників, усні консультації викладачів і письмові у вигляді рецензії, виїзні навчальні сесії (лекції, семінари, консультації, заліки), підсумкові конференції.

У практиці організації навчального процесу одне з основних місць займали настановчі конференції. 5—10-денні конференції проводилися з відривом слухачів від виробництва в заочних філіалах і секторах. Партійні організації приділяли велику увагу питанням організації настановчих конференцій, намагалися охопити ними увесь контингент заочників. Якщо в 1930/31 навчальному році настановчими конференціями було охоплено 37,5% всього складу заочників, то в 1933/34 — 63,8%¹⁵. Навчальний план настановчої конференції складався з кількох лекцій і семінарського заняття. Мета вступної лекції полягала в тому, щоб дати напрям у вивченні теми. На першій лекції заочникам давали список літератури, обов'язкової для конспектування, метод розробки по тематиці курсу, навчальні плани, де вказувалась література і теми письмових контрольних робіт.

У процесі самостійної роботи заочники могли одержувати консультацію у створених опорних консультпунктах, кількість яких постійно зростала. Наприклад, якщо в 1934 р. на Україні було їх 117, то

¹⁵ Там же, ф. 209, оп. 1, спр. 41, арк. 185.

в 1937 р.— 180¹⁶. Навколо них зосереджувалися компактні групи заочників. Поряд із системою групових консультацій, організовувались також індивідуальні.

Рецензії на письмові роботи заочників були одним із видів письмової консультації. До цієї роботи залучалися найкваліфікованіші викладачі. В заочній формі партійної освіти рецензії були однією з форм подання допомоги заочникові і як форма контролю навчання. Крім того, щомісяця проводилися так звані «дні заочника» — «триденки», під час проведення яких заочники звільнялися від виробничої діяльності. У ці дні викладачі виїжджали на місця, де читали лекції, організовували консультації, приймали заліки. Триденні конференції проводились регулярно, їх відвідування з року в рік зростало, наприклад із 40% у 1934 р. до 81,1% у 1936 р.¹⁷.

Важливе місце в навчальному процесі займали теоретичні конференції. Вони були найвищою методичною формою глибокого розкриття актуальних питань марксистсько-ленінської науки. Наприклад, у 1935/36 навчальному році в Харківському філіалі була проведена теоретична конференція з історії партії. 57 слухачів, передовиків виробництва і відмінників навчання було послано на конференцію за рекомендацією районних комітетів партії. З них 38 членів ВКП(б), 10— кандидатів партії, 6 — комсомольців, 3 — безпартійних. На обговорення конференції було подано дві доповіді заочників: «Ідейний розгром В. І. Леніним народництва і есерів» та «Перемога Жовтня». В обговоренні доповідей виступило 12 чоловік¹⁸.

Завершальною ланкою навчального процесу були підсумкові конференції. В кінці навчального року слухачі, які засвоїли всі теми курсу і виконали письмові завдання, викликалися на 10-денні підсумкові конференції, де вони закінчували вивчення предмета, складали екзамени з усього курсу і одержували документ про закінчення заочного навчання. Практика показала, що підсумкові конференції були дійовою формою підвищення активності слухачів у процесі навчання і контролю за ідейним зростанням комуністів.

До другої половини 30-х років система заочного партійного навчання в республіці набула великого розповсюдження, кількість заочників з року в рік зростала. Якщо в 1928/29 навчальному році було 2700 чол., то в 1937/38 навчальному році — понад 14 тисяч¹⁹.

Таким чином, аналіз розвитку заочної форми партійної освіти в 1926—1938 рр. свідчить про те, що найважливішими стимулами її розвитку були керівна і зростаюча роль Комуністичної партії в житті країни, нерозривний зв'язок політичної освіти з практикою соціалістичного будівництва, єдність форми і змісту навчання, диференційований підхід до нього, втілений у чітко визначених ланках, наступність, послідовність і систематичність у навчанні.

Всередині 30-х років в Радянській країні було побудовано соціалізм. Завдання, що стояли перед системою партійної освіти в перехідний період, в основному були виконані. Необхідність у заочному навчанні в існуючих його формах відпала.

¹⁶ Ю. В. Бабко. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр.— Львів, 1971, с. 172.

¹⁷ ПА ІПН при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 88, арк. 2; спр. 290, арк. 37, 37 зв., 38.

¹⁸ Там же, спр. 149, арк. 200—201.

¹⁹ Там же, спр. 1243, арк. 34; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 257, арк. 113, 115.

М. В. ПРИМУШ (Донецьк)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ПО ПІДВИЩЕННЮ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ
РОБІТНИЧИХ КАДРІВ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ
(1933—1937 рр.)

Боротьба радянського народу за соціалістичне перетворення економіки, індустріалізацію країни — одна з головних сторінок історії першої у світі пролетарської держави. Успіхи цієї боротьби нерозривно пов'язані з діяльністю КПРС, спрямованою в цей період на здійснення програми соціалістичної індустріалізації, невід'ємною складовою частиною якої було забезпечення радянської індустрії професійно підготовленими кадрами робітників. Тому не випадково, що цій актуальній проблемі приділяють велику увагу дослідники — економісти й історики.

Ще в 30—40-х роках у радянській історичній літературі з'являються великі узагальнюючі праці, в яких значне місце відводиться розгляду важливих проблем періоду завершення соціалістичної реконструкції народного господарства¹.

В період другої п'ятирічки потреба у спеціалістах, здатних організувати нові виробництва й управляти новою технікою, відчувалась особливо гостро. Проблема підготовки кваліфікованих робітничих кадрів мала велике не тільки народногосподарське, а й морально-політичне значення. Саме тому розв'язання цієї проблеми було одним з центральних завдань нашої партії. Вона проводила величезну роботу по створенню й освоєнню нової техніки, по підготовці кваліфікованих кадрів. І в цьому питанні за період з 1927 по 1934 р. було досягнуто вже деяких результатів. У вугільній промисловості країни кількість машиністів врубових машин збільшилася в 5,5 раза, а вибійників — майже з нуля до 11 тис. чол.²

Проте бурхливе кількісне зростання техніки вимагало дальшого значного підвищення культурно-технічного рівня робітників. Надзвичайної гостроти набувала ця проблема у вугільній промисловості, оскільки рівень її розвитку, як і металургійної бази, певною мірою визначав реконструкцію всієї соціалістичної промисловості країни. Ось чому XVII з'їзд ВКП(б) підкреслив, що вирішальною умовою здійснення технічної реконструкції, освоєння техніки й виконання завдань підвищення продуктивності праці є, зокрема, підготовка кваліфікованих робітників³.

Велике значення у вирішенні цього питання мала прийнята 8 квітня 1933 р. постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про роботу вугільної

¹ Маркус Б. Труд в социалистическом обществе.— М., 1939; Кузьмин И. Стахановское движение — высший этап социалистического соревнования.— М., 1940; Локшин Э. Партия большевиков в борьбе за индустриализацию СССР.— М., 1946; Лопата П. П. Руководство Коммунистической партии деятельностью профсоюзов по развертыванию социалистического соревнования в годы второй пятилетки (1933—1937). (На материалах Украины): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1955; Мих Д. А. Партийные организации Донбасса в борьбе за развитие угольной промышленности во второй пятилетке (1933—1937): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1955; Казанович Н. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по формированию и подготовке индустриальных кадров рабочего класса в годы второй пятилетки. (На материалах тяжелой промышленности).— Харьков, 1970; Казанович Н. М. Комуністи України в боротьбі за організацію масового технічного навчання на підприємствах важкої промисловості у роки другої п'ятирічки.— К., 1971; Коновалов М. А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції: Діяльність КПУ по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів 1928—1937.— К., 1971.

² Кузьмин И. Указ. соч., с. 71.

³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 5, с. 135.

промисловості Донбасу»⁴. В ній поряд з іншими завданнями вимагалося від партійних та господарських органів зміцнити висококваліфікованими кадрами шахти і дільниці як основну ланку важливої галузі народного господарства. Відповідно до цієї постанови ЦК КП(б)У у квітні того ж року спеціальним рішенням зобов'язав партійні та профспілкові організації в найкоротший строк добитися виконання рішення партії і уряду «...про повну ліквідацію плінності робочої сили й технічного персоналу та закріплення робітничих кадрів на роботі.., без чого неможливе освоєння нової техніки, нових механізмів»⁵.

Питання підготовки кадрів для вугільної промисловості республіки стояли також на червневому Пленумі ЦК КП(б)У 1933 р., де було розглянуто хід виконання постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про роботу вугільної промисловості Донбасу»⁶. Президія ВУРПС, надаючи величезного значення її виконанню, прийняла рішення, в якому відзначалося, що оцінка в ній ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР керівництва вугільним Донбасом певною мірою стосується і методів роботи профспілкового апарату шахтарського краю. Президія ВУРПС зажадала її перебудови відповідно до цієї постанови⁷.

Важливе значення у підвищенні технічного рівня й виробничої кваліфікації робітників мала технічна освіта. Розгорнута на підприємствах Народного комісаріату важкої промисловості єдина система підготовки відповідних кадрів без відриву від виробництва належного ефекту не дала. З метою впорядкування роботи в даній галузі НКВР видав 13 травня 1933 р. наказ за № 454 про реорганізацію цієї системи⁸.

Форми технічного навчання робітників у роки другої п'ятирічки були надзвичайно різноманітні: гірничопромислові училища, суспільно-технічний і державно-технічний екзамени, техмінімум, стахановські курси та ін. В системі підготовки нових кадрів робітників вугільної промисловості значну роль відігравали, зокрема, гірничопромислові училища (Гірпромуч). Партія розглядала їх як одну з форм підготовки спеціалістів провідних професій Донбасу: машиністів врубових машин, кріпильників, вибійників і т. д. В них юнаки оволодівали знаннями з обраної спеціальності, знайомилися з новою технологією й організацією праці, підвищували свій загальноосвітній і політичний рівень. У 1933 р. тільки по тресту «Чистяківвугілля» було підготовлено в цих училищах 2005 чол.⁹ Гірпромуч Сорокінського рудоуправління в 1934 р. випустив чотири групи учнів. Шахти одержали 100 кваліфікованих кріпильників і 29 бурильників¹⁰.

Велику організуючу роль в підготовці кадрів шахтарів у мережі гірничопромислових училищ Донбасу відіграло рішення бюро Донецького обкому партії (березень 1935 р.), яке обговорювало питання про стан закладів Гірпромучу. У своєму рішенні обком партії зобов'язав партійні та профспілкові організації укомплектувати гірничопромислові училища кваліфікованими працівниками, проводити роз'яснювальну роботу по залученню до них підлітків, які закінчили семирічку¹¹.

⁴ Там же, с. 89—94.

⁵ Пролетарий, 1933, 14 апр.

⁶ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 756—760.

⁷ Пролетарий, 1933, 17 апр.

⁸ Индустриализация СССР, 1933—1937.— М., 1971, с. 395—396.

⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 99, оп. 1, спр. 101, арк. 124.

¹⁰ Комсомолец Донбасса, 1934, 1 янв.

¹¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 333, арк. 44—49.

Профспілкові організації, виконуючи рішення обкому партії про поліпшення роботи училищ, добилися зростання кількості учнів та підвищення якості навчання в них. Було переглянуто склад керівників, викладацькі та інструкторські колективи. Так, у 1935 р. по тресту «Майкїввугілля» з 17 викладачів училищ 7 були інженери. Успішність у закладах Гірпромучу становила 94%¹². Профспілка вугільників провела велику роботу щодо набору учнів у ці заклади. В 1935 р. у 35 гірничо-промислових училищах Донбасу навчалось до 10 тис. чол.¹³

У 1933 р. значно поширилася така форма руху за підвищення технічних знань, як складання суспільно-технічних екзаменів, що виникла за почином комсомольців Уральського машинобудівного заводу. Керуючись постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», президія ВЦРПС 25 серпня 1933 р. прийняла рішення «Про участь профспілок у суспільно-технічних екзаменах», в якому визначалися завдання профспілкових організацій в їх підготовці та проведенні. Профспілкам рекомендувалося взяти участь в комплектуванні технічних гуртків і шкіл, контролювати хід занять і відвідування, організовувати консультації та заняття з тими, хто готувався до екзамену, розробляти навчальні програми і питальники для гуртків, добиватися при цьому для тих, що успішно склали екзамени, надання роботи за новою кваліфікацією й т. д.¹⁴

Виконуючи рішення президії ВЦРПС, Донецька обласна рада професійних спілок розгорнула організаційно-масову роботу між профспілковими організаціями на кращу постановку технічного навчання і складання суспільно-технічного екзамену. Умови змагання було викладено в оголошеному конкурсі (квітень 1934 р.) обласною радою професійних спілок спільно з обкомом комсомолу. Водночас обласна рада профспілок направила на допомогу шахтним комітетам, зокрема, тресту «Кадіїввугілля», «Чистяківвугілля», «Сталінвугілля» і «Луганськвугілля» відповідальних працівників для організації суспільно-технічного екзамену¹⁵. В 1933 р. Всеукраїнський комітет вугільників видав у 3000 примірників пам'ятку голові шахтного профспілкового комітету, як організувати роботу по охопленню робітників технічним навчанням і складанню екзамену¹⁶.

Згідно з рекомендаціями вищестоячих профспілкових органів шахтні комітети посилили роз'яснювальну роботу про технічне навчання, поліпшили організаційну діяльність, проводили збори, бесіди. Так, на шахті № 9 Чистяківського району шахтний комітет у листопаді 1933 р. провів дільничні збори, на яких обговорювалися питання підготовки і складання екзамену¹⁷. На шахті № 8—«Вітка» тресту «Сталінвугілля» під керівництвом шахтного комітету і завідуючого техстанцією прикріпили нових робітників до кадрових працівників, ударників. У гуртожитках, де жило нове робітниче пополнення, було організовано гуртки по вивченню гірничої справи й відповідної техніки. Теоретичне навчання підкріплювалося повсякденною практикою¹⁸. Для підготовки робітників до успішного складання екзамену профспілкові організації створювали технічні гуртки з різних спеціальностей. Наприклад, лише по тресту «Артемвугілля» у 1934—1935 рр. в

¹² Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 7566, оп. 1, спр. 1671, арк. 86.

¹³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 340, арк. 38.

¹⁴ Труд, 1933, 26 авг.

¹⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 288, арк. 81.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 7416, оп. 1, спр. 242, арк. 79.

¹⁷ «Врубовка» (орган шахтпарткому і шахтного комітету шахти № 9), 1933, 4 дек.

¹⁸ Гершберг И. Шахта Никиты Изотова.— М., 1933, с. 25.

таких гуртках було зайнято 1812 чол.¹⁹ У Чистияківському районі в 1934 р. на 47 шахтах діяло 179 технічних гуртків, які відвідували 2618 чол.²⁰ Заняття в техгуртках сприяли підвищенню рівня знань гірників з суспільно-технічних дисциплін.

В результаті проведеної шахтними комітетами організаційно-масової роботи успішно пройшов суспільно-технічний екзамен, наприклад, у 1934 р. на шахті «Карл Маркс» тресту «Артемвугілля», де з 204 чол. на «відмінно» і «добре» його склали 195²¹, а на шахті № 12—«Брянка» тресту «Кадіїввугілля» з 249 робітників—відповідно 194 чол.²² Складання суспільно-технічного екзамену стало масовим явищем на всіх гірничих підприємствах. Протягом 1933—1934 рр. за спеціальним переліком профспілок по вугільній промисловості Донбасу суспільно-технічний екзамен витримали 51 694 робітники, або 60% основної маси гірників²³.

У лютому 1935 р. обласна професійна рада профспілок і Центральний комітет вугільників підбили підсумки конкурсу на кращу організацію технічного навчання робітників та проведення суспільно-технічного екзамену. Серед шахт, що змагалися, переможцями стали: по тресту «Макіїввугілля»—шахти № 28, 8/9, «Софія» і «Капітальна—Марківська»; по тресту «Кадіїввугілля»—шахти № 22 ім. Кірова, ім. Ілліча; по тресту «Сталінвугілля»—шахти ім. Саркісова, ім. Димитрова і № 6—«Капітальна», а також шахта ім. Ворошилова (м. Луганськ). Найактивніші організатори технічного навчання з профспілкового активу були премійовані грошовими преміями до 300 крб., зокрема по шахті № 22 ім. Кірова—7 чол., «Софія»—3, ім. Ворошилова—2 чол.²⁴ і т. д. ЦК вугільників відзначив, що такі шахти, як ім. Ілліча, № 22 ім. Кірова, № 22—«Голубівка» тресту «Кадіїввугілля» та інші стали підприємствами суцільної технічної грамотності²⁵.

Підвищення технічних знань робітників сприяло зростанню їх кваліфікації, а тим самим продуктивності праці й ефективності використання шахтного устаткування. Наприклад, на шахті № 25 тресту «Чистияківвугілля» машиніст врубової машини А. П. Прохопчук у 1934 р. після складання суспільно-технічного екзамену підвищив продуктивність праці на 47%²⁶. На шахті «Капітальна» тресту «Сталінвугілля» вибійник І. А. Чернишов після засвоєння суспільно-технічних дисциплін видобув у березні 1934 р. 153 вагони цієї цінної сировини при завданні 121 вагон²⁷. А колектив шахти ім. Дзержинського Горлівського району в результаті підвищення кваліфікації робітників у 1934 р. достроково виконав річну програму по вуглевидобутку, давши понад план 33 тис. т вугілля²⁸. У 1934 р. великих успіхів досягла шахта № 3/18 тресту «Сталінвугілля». Ця шахта з відстаючих перетворилася в передову, систематично виконуючи свої завдання²⁹. Складення суспільно-технічного екзамену допомогло шахтарям успішно справитися з під-

¹⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 7566, оп. 1, спр. 1835, арк. 26.

²⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 99, оп. 1, спр. 101, арк. 136.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7416, оп. 1, спр. 242, арк. 22а.

²² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 97, арк. 6.

²³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 288, арк. 80.

²⁴ Соц. Донбасс, 1935, 15 февр.; ЦДАНГ СРСР, ф. 7566, оп. 1, спр. 1671, арк. 90.

²⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 389, оп. 1, спр. 174, арк. 274.

²⁶ Там же, ф. 99, оп. 1, спр. 101, арк. 136.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 7416, оп. 1, спр. 242, арк. 77а.

²⁸ Шахтер (орган шахтпарткому, міськради, ЛКСМУ, шахткому шахти ім. Дзержинського), 1935, 1 янв.

²⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 288, арк. 81.

вищеною виробничою програмою 1934 р. Донбас дав країні 53 200 тис. т вугілля, план було виконано на 104%³⁰.

Результати суспільно-технічного екзамену в 1933—1934 рр. показали, що більшість робітників серйозно підійшла до цієї важливої справи. Соціалістичний техекзамен став школою освоєння машин, школою прилучення трудящих до технічних знань. Виходячи з цього, Наркомважпром СРСР у грудні 1934 р. видав наказ про введення державного технічного екзамену, який полягав у тому, що його складання проводилося як кампанія³¹. Згідно з цим наказом групи робітників і термін здачі ними державно-технічного екзамену визначалися керівниками шахтних підприємств. Успішне складання цього екзамену забезпечувало працюючому право зайняти місце на найскладніших механізмах, чого не давав суспільно-технічний екзамен. Від держтехекзамену звільнялися лише ті, хто мав оцінки «відмінно» і «добре» на суспільно-технічних екзаменах.

Партійні та господарські організації розглядали підготовку до державного технічного екзамену як винятково важливий захід. Активну участь в ньому брали профспілкові організації. У квітні 1935 р. президія ВЦРПС опублікувала в газеті «Труд» постанову «Про хід державно-технічного екзамену», яка визначала цілі й завдання профспілкових органів у його підготовці та проведенні. Профспілки мали стежити за відвідуванням гуртків технімуму, своєчасним оформленням списків робітників, яким належало складати екзамен, за дотриманням графіка навчання й розкладу екзаменів. Вони були зобов'язані подавати всіляку допомогу тим, хто не справився з програмою навчання, шляхом проведення спеціальних занять і додаткових консультацій. Центральний комітет профспілок і завкоми звертали велику увагу на заохочення відмінників — їх преміювали, переводили у вищі розряди, забезпечували більш кваліфікованою роботою³². Ця постанова стала програмою дій профспілок, які брали участь в організації держтехекзамену. Шахтні комітети проводили збори робітників, що роз'яснювали мету цього екзамену, організовували консультації з технічних питань. Як і в попередні роки, шахткоми займалися комплектуванням відповідних гуртків. При цьому тепер більше, ніж раніше, приділялося уваги якості навчання. Старанно добивалися керівники цих гуртків, активніше залучалися до керівництва інженери й техніки.

У 1935 р. тільки по тресту «Макіїввугілля» гуртки технімуму закінчили 7233 чол., а тематичні — 7132. Це сприяло тому, що держтехекзамен з даного тресту на «відмінно» й «добре» склали 83% робітників³³, а по шахтах «Орджонікідзевугілля» — в цілому 1646 чол., з них успішно — 81,4%. Складення екзамену набирало масового характеру. На 10 квітня 1935 р. по вугільній промисловості Донбасу його витримали 48 276 чол., з яких 41 300 — на «відмінно» та «добре»³⁴.

У квітні 1935 р. бюро Донецького обкому партії, підбивши перші підсумки роботи, відзначило, що з питань підвищення кваліфікації робітників досягнуто успіхів, але при цьому є й недоліки. Так, по тресту «Кадіїввугілля» 2100 чол. не були охоплені навчальною підготовкою. В рішенні бюро вказувалося, що всі керівники та громадські організації повинні посилити контроль за якістю навчання й відвідуванням³⁵.

Шахтні комітети, спираючись на вказівку обкому партії, прийняли

³⁰ Там же, спр. 841, арк. 36.

³¹ История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2-х т. — К., 1969, т. 1, с. 565.

³² Труд, 1935, 21 апр.

³³ ЦДАНГ СРСР, ф. 7566, оп. 1, спр. 1671, арк. 85.

³⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 389, оп. 1, спр. 346, арк. 112; ф. 326, оп. 1, спр. 350, арк. 102.

³⁵ Там же, ф. 326, оп. 1, спр. 344, арк. 63.

рішення про прикріплення комуністів і кращих виробничників до окремих робітників для підготовки їх до екзамену. Наприклад, у квітні 1935 р. ударник шахти ім. «Кочегарки» тресту «Артемвугілля» С. П. Артюхов підготував до його успішного складання 13 вибійників своєї дільниці; бригадир шахти № 12 «Фоминка» тресту «Чистяківвугілля» Н. А. Конохов щоденно приділяв багато уваги в цьому плані усій своїй бригаді³⁶. І вже у червні попередня робота дала позитивні результати й на інших підприємствах. Так, на шахті «Червоний Жовтень» тресту «Орджонікідзевугілля» держтехекзамен склали 443 чол., з них 396—на «відмінно» і «добре». А в цілому до вересня серед усіх вугільників Донбасу його витримали відповідно 78,5 тис. і 68 тис. робітників³⁷.

Кращі голови шахтних комітетів у 1935 р. за позитивні результати держтехекзамену були премійовані грошовими преміями. Це, зокрема,—керівники профспілкових організацій шахт № 23 (трест «Свердловвугілля») — М. І. Семикозов, № 3 («Сорокінвугілля») — Г. Я. Полтавцев, № 30 Рутченково («Сталінвугілля») — П. В. Агарков³⁸ та інші.

Велика робота, проведена по складанню державно-технічного екзамену, сприяла підвищенню продуктивності праці. На шахті № 1 тресту «Краснодонвугілля» середня продуктивність праці машиніста врубової машини в 1935 р. була 2538 т вугілля, а в 1936 р. — уже 3607 т³⁹. Вибійник дільниці № 6 шахти «Софія» тресту «Макиїввугілля» К. А. Швидкий, склавши держтехекзамен на «відмінно», почав перевиконувати норму на 140—160%⁴⁰. В 1936 р. по всьому Донбасу було видобуто 79 861 тис. т вугілля, тимчасом як у попередньому, 1935 р. — тільки 68 727,4 тис. т⁴¹. Робітників, які з успіхом застосовували теоретичні знання, всіляко заохочували. Лише на шахті № 10-біс тресту «Сталінвугілля» підвищення в посадах дістали 22 відмінники, перевели на вищі ставки—19 і двом було надано житлоплощу. На шахтах Рутченківки цього ж тресту—203 чол. одержали путівки на курорти, 666—у будинки відпочинку, 20 переселилися в нові квартири⁴².

Успіхи технічного навчання були базою, без якої не міг би виникнути стахановський рух. Грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б), обговоривши деякі питання розвитку промисловості і транспорту у зв'язку з цим патріотичним рухом, накреслив широку програму технічної освіти робітників. Було, зокрема, наголошено на необхідності «...зробити навчання технічного мінімуму загальним і обов'язковим для всіх робітників і робітниць, підпорядкувавши цю надзвичайно важливу справу завданню піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу до рівня інженерно-технічних працівників»⁴³. З метою вдосконалення системи технічної підготовки робітників, ЦК ВКП(б) на початку 1936 р. прийняв постанову «Про впорядкування технічного навчання», в якій встановлювалася суворя послідовність у навчанні: 1) курси технічного I ступеня; 2) технічний II ступеня або стахановські курси і 3) курси майстрів соціалістичної праці⁴⁴.

На основі рішення грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) бюро Донецького обкому партії затвердило на 1936 р. план підготовки робітничих кадрів, які мали закінчити курси технічного I ступеня, кількістю

³⁶ Соц. Донбасс, 1935, 15 февр., 23 апр.

³⁷ Комуніст, 1935, 31 груд.

³⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 386, арк. 186—187.

³⁹ За механізацію (орган шахтпарткому і шахтного комітету шахти № 1), 1937, 10 лютого.

⁴⁰ Соц. Донбасс, 1936, 3 лютого.

⁴¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 7566, оп. 2, спр. 64, арк. 2.

⁴² Соц. Донбасс, 1935, 24 лютого, 10 лютого.

⁴³ КПРС в резолюціях..., т. 5, с. 229.

⁴⁴ Партийное строительство, 1936, № 18, с. 34.

102 тис. чол. Продовжували цю роботу такі ж курси II ступеня, де навчалися 10 тис. чол.⁴⁵

Особливістю технічного навчання робітників на новому етапі стало значне розширення кола спеціальностей, по яких необхідно було набути відповідні знання (техмінімум). Встановлювалася чіткіша наступність в навчанні. Змінювалися не тільки його форма, а й зміст. В основу технічного навчання було покладено вивчення стахановських методів праці. Для всіх трудівників промисловості організовувалися курси техмінімуму I ступеня, а для тих, хто закінчив їх у 1933—1935 рр. і здав державно-технічний екзаме́н, створювалися стахановські курси з терміном навчання 3—4 місяці. Робітники, які закінчили курси техмінімуму підвищеного типу, здавали екзаме́н у спеціальних кваліфікаційних комісіях. Найбільш підготовлені з них, стахановці й «відмінники» виробництва зараховувалися на дворічні курси майстрів соціалістичної праці, де вони поповнювали свої загальноосвітні й теоретичні знання.

Президія ВЦРПС, обговоривши 28 грудня 1935 р. питання про роботу профспілок по виконанню рішення грудневого Пленуму ЦК ВКП(б), визначила їх завдання у справі технічного навчання у зв'язку з стахановським рухом. Зокрема, підкреслювалося, що «профспілкові організації повинні перевірити за участю самих стахановців стан технічного навчання, подати господарським органам допомогу в дальшому його розгортанні та підтримати почин стахановців в організації всякого роду технічних гуртків і лекцій із спеціальних, цікавих для них питань, залучаючи до їх обслуговування кращі сили наукових та інженерно-технічних працівників»⁴⁶.

Профспілкові організації шахт Донбасу вміло організовували роботу по опануванню технічних знань. Профорги — активні учасники цього руху — вели за собою більшість працівників. Наприклад, профорг дільниці 18—375 з шахти «Карл Маркс» Орджонікідзенського району Л. Г. Борботкін не тільки сам оволодів технічними знаннями, а й зумів добитися на усій своїй дільниці 100% охоплення технічним навчанням робітників. Результатом цього було підвищення на дільниці продуктивності праці на 200%⁴⁷. Велика робота по виконанню рішення Пленуму ЦК ВКП(б) здійснювалася й на інших шахтах краю.

На шахті ім. Артема і 1-го Травня тресту «Лисичанськвугілля» навчання проводилося на технічній станції. Там працювали курси електрослюсарів, кріпильників, лебідчиків. За 1935—1937 рр. в техстанціях здобули відповідні знання 947 робітників⁴⁸.

На кінець п'ятирічки великого поширення набули стахановські курси. Заняття в них вели самі новатори соціалістичного виробництва під керівництвом досвідчених інженерів. Спостерігаючи за їх роботою, трудівники вчилися професійної майстерності, засвоювали передові методи праці. Такі курси діяли на всіх підприємствах Донбасу. На шахті «Комсомолец» тресту «Чистяківвугілля» в 1936 р. їх закінчили 1300 чол., а на шахтах № 1 та № 5-біс Сорокінського району в 1935—1937 рр. — 1296 чол. (включаючи також курси техмінімуму)⁴⁹.

Всього на шахтах Донбасу на 1 грудня 1936 р. було навчено: на курсах техмінімуму 82 227 робітників, або 82,3%; на стахановських

⁴⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 526, арк. 81.

⁴⁶ Профсоюзы СССР: Док. и материалы: В 4-х т.— М., 1963, т. 2, с. 749.

⁴⁷ Свет шахтера (орган шахтпарткому, шахтного комітету і рудничної ради шахти «Карл Маркс»), 1937, 10 юнія.

⁴⁸ Знамя ударника (орган шахтпарткому і шахтного комітету шахти ім. Артема та 1-го Травня), 1937, 12 нояб.

⁴⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 1431, оп. 1, спр. 9, арк. 4; Ударник угля (орган шахтпарткому і шахтного комітету шахт № 1 та № 5-біс), 1937, 9 юнія.

курсах—21 832 чол., або 64,4%⁵⁰. Все це сприяло підвищенню продуктивності праці. Так, вибійник з шахти № 1 Сорокінського району П. В. Релін після закінчення курсів технімуму виконував виробничі завдання на 280%⁵¹. Продуктивність основного механізму тих років у вугільній промисловості—врубової машини—досягала, зокрема, в 1937 р. 3657 т щомісяця, проти 1136 т—в 1928 р.⁵² Багато робітників, які закінчили стахановські курси і склали технімум на «відмінно», висувалися на командні пости. Так, з їх числа протягом 1936 р. у 9 вугільних трестах були призначені 373 чол.: завідувачими шахтами—2 чол., начальниками дільниць—24, помічниками начальників дільниць—65 і підземними десятниками—282 чол.⁵³

Важливою формою навчання робітників були дворічні курси майстрів соціалістичної праці. Трудівник, який їх успішно закінчив, здобував спеціальний диплом і це почесне звання. Такі курси сприяли дальшому підвищенню культурно-технічного рівня передовиків виробництва. У травні 1937 р. курси майстрів соціалістичної праці закінчили 16 348 чол.⁵⁴

Поряд з цими формами навчання продовжували діяти у краї різні курси масових професій цільового призначення. Пізніше виникли й набули великого поширення курси по опануванню ще й других спеціальностей, швидкісних методів та ін. В них навчалися переважно ті, хто вже закінчив курси технімуму.

Отже, на кінець другої п'ятирічки у вугільній промисловості Донбасу склалася струнка система підготовки кваліфікованих робітників. Масове технічне навчання сприяло створенню там постійних трудових кадрів. Середній стаж їх роботи на шахтах краю у 1937 р. становив 6—7 років, а загальний (з даної ж професії)—2—4 роки⁵⁵. Технічна підготовка кваліфікованих кадрів вела до закріплення їх на виробництві. В 1937 р. на кожну тисячу чоловік, які працювали на механізмах, понад 190 робітників були кваліфікованими⁵⁶.

На кінець другої п'ятирічки в підготовці кваліфікованих кадрів у Донбасі, як і в усій країні, було досягнуто значних успіхів, що в свою чергу відіграло велику роль у розвитку вугільної промисловості. Найважливіші ділянки на виробництві очолювали кваліфіковані робітники—майстри своєї справи. Ці успіхи сприяли підвищенню продуктивності праці шахтарів, забезпечили високий рівень механізації, а тим самим створили можливість дати країні більше високоякісного вугілля. За досліджуваний період видобуток цієї цінної сировини в Донецькому басейні досяг 75 млн. т, тобто зріс на 71%⁵⁷. У 1937 р. нові й реконструйовані його шахти давали 56% усього вугілля Донецької і Ворошиловградської областей, проти 23%—у 1933 р.⁵⁸

І нині, в умовах розвинутого соціалізму, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, партія робить ставку на кваліфіковані кадри, озброюючи їх новітніми науково-технічними знаннями. Як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, «зміцнення провідної ролі робітничого класу, безумовно, зв'язане із зростанням його ідейно-політичної зрілості, освіченості і професійної кваліфікації»⁵⁹.

⁵⁰ Соц. Донбасс, 1936, 17 дек.

⁵¹ Ударник угля, 1936, 4 окт.

⁵² Крымский С. Угольная промышленность Донбасса в послевоенной пятилетке.—К., 1948, с. 8—10.

⁵³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2942, арк. 45.

⁵⁴ Зимогляд Ф. Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс. 1928—1941 гг.—М., 1973, с. 99.

⁵⁵ Там же, с. 100.

⁵⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 841, арк. 39.

⁵⁷ Крымский С. Указ. соч., с. 7.

⁵⁸ Цукерник А. Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса.—Харьков, 1940, с. 25.

⁵⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.—К., 1981, с. 62.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПРО ЗАСВОЄННЯ СТУДЕНТАМИ ІСТОРИКО-ПАРТІЙНИХ ПОНЯТЬ ПРИ ВИВЧЕННІ КУРСУ ІСТОРІЇ КПРС

Важливу роль у виконанні поставленого XXVI з'їздом партії завдання — формувати покоління людей політично активних, які знають справу, люблять працю і вміють працювати, завжди готові до захисту своєї Батьківщини¹, — відіграє вивчення у вузах суспільних дисциплін, у тому числі курсу історії КПРС. Однією з малодосліджених методичних проблем, що стосуються посилення педагогічного впливу історичної освіти на вироблення у студентів комуністичного світогляду, є проблема формування в них історико-партійних понять під час засвоєння цього курсу. Велике значення в її розв'язанні мають єдність і наступність шкільної та вузівської методик розкриття змісту історичних понять.

Різні аспекти наступності в процесі опанування історії КПРС у вищих навчальних закладах та суспільних дисциплін у школах дістали відображення в працях багатьох авторів². Однак у цих публікаціях практично обійдено досвід роботи по формуванню у студентів історико-партійних понять. Тим часом це питання має принципове значення, оскільки воно пов'язане з виробленням у вихованців вузів системи історичних знань, глибоким і свідомим засвоєнням основних законів суспільного розвитку, з практичним застосуванням марксистсько-ленінської теорії як методу пізнання явищ суспільного життя.

В даному повідомленні зроблено спробу узагальнити досвід діяльності кафедри історії КПРС Криворізького гірничорудного інституту по забезпеченню наступності між середньою та вищою ланками радянської системи народної освіти у формуванні в юнаків та дівчат історико-партійних понять в процесі викладання історії КПРС.

Методологічною основою цілеспрямованої роботи над формуванням і вдосконаленням історичних понять у молоді є відоме ленінське положення про те, що «...людські поняття не нерухомі, а вічно рухаються, переходять одне в одне, переливаються одне в одне, без цього вони не відображають живого життя. Аналіз понять, вивчення їх, «вміння оперувати ними» (Енгельс) потребує завжди вивчення руху понять, їх зв'язку, їх взаємопереходів...»³.

Основа цілого ряду історичних понять («клас», «державна», «соціалістична революція», «диктатура пролетаріату», «партія нового типу», «більшовизм» та ін.) закладається протягом ряду років у шкільному курсі історії та суспільствознавства. Для студентів, які починають вивчати історію КПРС, практично не існує незнайомих історичних понять. Тому, готуючись до лекції, викладач повинен мати уявлення про обсяг

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 80.

² Вуз и школа: Материалы Киевской конференции ректоров педагогических институтов — партнеров СССР — ГДР. — К., 1974; Из опыта преподавания общественных дисциплин в школе и вузе: (Вопросы преемственности преподавания и идейно-политического образования учителя): Сб. науч. трудов Свердловского гос. пед. института. — Свердловск, 1974; Вопросы преемственности школьного и вузовского обучения. — Барнаул, 1975; Олійник М. М. Наступність у вивченні історії СРСР і суспільствознавства в середній школі та історії КПРС у вузі. — УІЖ, 1977, № 7, с. 98—101; Годник С. М. Проблемы изучения преемственности высшей и средней школы. — Сов. педагогика, 1980, № 9, с. 52—56; та ін.

³ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії». — Повне збір. творів, т. 29, с. 210.

історичних відомостей, якими володіють студенти, враховувати склад аудиторії, ступінь сприймання нею навчального матеріалу, профіль вузу тощо. Це допоможе йому знайти такі методичні прийоми, за допомогою яких при мінімальній затраті часу досягається максимальна реалізація наявних у слухачів знань.

При підготовці до лекції викладачеві історії КПРС корисно буде ознайомитися з матеріалом, що вивчається з ідентичної проблеми у шкільному курсі історії та суспільствознавства. Це потрібно для того, щоб не пояснювати в усіх деталях вже відомих студентам фактів, а включати їх у нову, більш широку й глибоку систему понять і закономірностей.

Виявленню набутого в школі запасу історичних знань першокурсників сприяє й анкетування, яке проводиться на кафедрі історії КПРС. При цьому студенти відповідають на запитання приблизно такого змісту: «В якому році Ви закінчили школу?», «Яку оцінку мали з історії та суспільствознавства?», «Як Ви розумієте поняття «більшовизм», «партія нового типу», «диктатура пролетаріату», «соціальна революція», «соціалістична революція»?», «Які положення ленінської теорії соціалістичної революції Ви можете назвати?», «Чим відрізняється партія нового типу від інших соціал-демократичних партій?» і т. п.

Аналіз анкет показує, що з понять, які були запропоновані студентам для пояснення, засвоєно ними поняття «диктатура пролетаріату». Правильно пояснили його 68% опитаних. Також засвоєні поняття «соціалістична революція», «більшовизм», «партія нового типу» та ін. Одночасно складність для першокурсників становлять деякі питання ленінської теорії соціалістичної революції. Окремі студенти виділяють основні ознаки революційної ситуації, нерідко забуваючи при цьому про роль суб'єктивного фактора в її переростанні у революцію, не знають, хто є союзниками пролетаріату в боротьбі за перемогу демократичної та соціалістичної революції.

Все це дає підставу для висновку, що дехто з студентів не засвоїли в школі висновку В. І. Леніна про можливість перемоги соціалізму в нову епоху спочатку в кількох чи навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні і неможливість цього одночасно в усьому світі, про необхідність збройного захисту завоювань пролетарської революції та ін. Все ж безсумнівним є й те, що перед початком вивчення історії КПРС у вищій школі студенти мають певний запас історичних знань, особливо фактичних⁴. Їх слід відновити, поповнити новими і якісно поглибити.

Методичні прийоми, пов'язані з опорою на знання студентів, у загальних рисах зводяться до таких моментів: врахування викладачем наявних у слухачів знань з тієї чи іншої проблеми курсу історії партії; відтворення найважливіших з них у логічному зв'язку із змістом конкретної лекції шляхом короткого усного нагадування, запитання чи проблемного завдання, демонстрації наочних посібників, навчальних діафільмів чи кінофільмів, структурно-логічних схем, які б сприяли відновленню одержаних у школі знань. На їх основі за допомогою асоціативних зв'язків викладач дає студентам нові знання і, виходячи з ідейного змісту лекції, робить необхідні узагальнення. Конкретні ситуації наступності у вивченні історії й суспільствознавства в школі та історії КПРС у вузі, як і способи їх використання викладачем, відзначаються великою різноманітністю.

Пояснимо це на прикладі засвоєння понять «партія нового типу» і «соціалістична революція». Уперше учні знайомляться з ними в кур-

⁴ Лисенко М. М., Підлущький Г. Г., Шалик З. М., Булда А. А., Рудько М. О. Аналіз знань учнів з історії та суспільствознавства.— УІЖ, №979, № 5, с. 106—112.

сі історії СРСР у 4 класі. Однак цілеспрямована робота по їх науковому формуванню в свідомості учнів починає здійснюватися у 8 класі під час опанування в курсі нової історії теми «Виникнення наукового комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс», на яку програмою передбачено 6 навчальних годин. Успішне засвоєння учнями основ цих понять залежить від умінь вчителя методично правильно організувати вивчення і конспектування «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса⁵.

В процесі цієї роботи у школярів закладаються основи важливого світоглядного висновку про неминучість пролетарської революції і диктатури пролетаріату, здійснення яких неможливе без революційної партії як передового загону робітничого класу. Великий фактичний матеріал курсу нової та новітньої історії за 8 і 9 класи загальноосвітньої школи (чартизм, ліонські повстання, утопічний соціалізм, Паризька комуна та ін.) дає можливість показати, яка саме партія потрібна пролетаріату. На прикладі історії I Інтернаціоналу учні в доступній для їх віку формі дістають перші уявлення про організаційні принципи побудови пролетарської партії, про значення революційної наукової теорії та непримиренної боротьби проти опортунізму. Все це служить базою для початку засвоєння у 9 класі в курсі історії СРСР поняття «партія нового типу».

Під час вивчення розділу «Назрівання революційної кризи. Створення марксистської партії в Росії. Росія — батьківщина ленінізму» школярі знайомляться з ленінським планом створення революційної, марксистської партії пролетаріату та роллю «Искры» у цій справі, з роботою II з'їзду РСДРП та боротьбою В. І. Леніна за організаційні принципи революційної соціал-демократії. Таким чином, програмний матеріал курсу історії СРСР за 9 клас дає можливість узагальнити й систематизувати уявлення та поняття, одержані учнями раніше, і служить основою для більш глибокого засвоєння поняття «партія нового типу» в курсі історії КПРС.

Як видно з анкет, першокурсники знають фактичний бік створення в 1903 р. РСДРП, але затрудняються назвати основні ознаки поняття «партія нового типу». Це пояснюється тим, що в підручнику для 9 класу увага на них спеціально не акцентується, оскільки історія в школі вивчається у громадянському плані.

Вже на першій лекції з історії КПРС студенти вивчають «Маніфест Комуністичної партії», що цілком виправдано. Адже, як показує практика, більшість першокурсників не пам'ятають основних положень цього програмного документа, який вони вивчали ще у 8 класі, а мають лише загальне уявлення про нього та про історичну обстановку періоду, коли він був написаний. Та все ж, виходячи з сукупності знань, що їх мають студенти з історії й суспільствознавства, перед ними можна поставити ряд запитань пізнавального характеру, які безпосередньо стосуються «Маніфесту» і змушують слухачів мобілізувати в пошуках відповіді на них свої шкільні знання. Запитання можуть бути приблизно такими: «Чому пролетаріатові необхідна самостійна революційна партія?», «Чому комуністи є найпередовішою і найрішучішою частиною робітничого класу?», «Чим відрізняються вони від робітничого класу в цілому?» та ін. Таким чином, у пам'яті першокурсників відтворюється перша ланка логічного ланцюга, що завершується введенням поняття «партія нового типу». Збагачуючись новим, порівняно з уже відомим студентам із школи, змістом, це поняття у повному обсязі розкривається при вивченні другої теми курсу історії КПРС «Бо-

⁵ В шкільному курсі нової історії вивчаються лише перші два розділи «Маніфесту». Про методику роботи над ним див.: Методическое пособие по новой истории для учителей средней школы (1640—1870).— М., 1970, ч. 1, с. 399—428; Пунский В. О. Формирование у школьников понимания закономерностей исторического процесса.— М., 1972, с. 210—218, та ін.

8. Український історичний журнал № 7

ротьба за створення марксистської партії в Росії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1894—1904 рр.).».

Уявлення про роботу по засвоєнню студентами поняття «партія нового типу» в процесі вивчення даної теми дає таблиця методичних прийомів № 1.

Таблиця 1

Яким новим змістом збагачується поняття «партія нового типу»?	Теоретична основа партії нового типу — науковий комунізм. Практика — єдність революційної теорії і революційної дії; боротьба проти опортунізму, ревізіонізму і догматизму; тісний зв'язок з масами; політичний вождь пролетаріату і всіх трудящих. Кінцева мета — соціалістична революція, встановлення диктатури пролетаріату, побудова комунізму. Організаційні основи і норми партійного життя — демократичний централізм, колективність керівництва, критика і самокритика, ідейна та організаційна єдність рядів, інтернаціональна побудова; метод переконання — основний засіб впливу партії на маси.
На які наявні у студентів знання спирається лектор?	На знання основних положень «Маніфесту Комуністичної партії», ролі «Искры» у створенні партії нового типу, рішень II з'їзду РСДРП про прийняття революційної Програми і Статуту партії, факту перемоги на ньому лєнінської більшості над опортуністичною меншістю.
Які методичні прийоми використовуються для розкриття поняття?	Аналіз і пояснення основних теоретичних положень; залучення для прикладів відомих студентам історичних фактів і явищ; використання структурно-логічних схем, слайдів, технічних засобів навчання і наочності*; критика буржуазних фальсифікаторів; узагальнення.
В якій формі дане поняття вимагає додаткового закріплення на консультації і семінарі?	У формі роботи над першоджерелами; самостійного вивчення історико-партійного матеріалу; розв'язання проблемних і логічних завдань; використання технічних засобів навчання і наочності; підготовки та обговорення рефератів.

* Використовуються слайди або схеми з кн.: Использование технических средств в преподавании истории КПСС. 1883—1917/Под ред. Олейниченко Н. Д. и Молостова В. А.— М., 1977, с. 176—179.

На закінчення роботи доцільно поставити перед аудиторією запитання: «В чому полягає принципова відмінність партії нового типу, створеної В. І. Леніним, від партій II Інтернаціоналу?»

В даній лекції ми розглядаємо поняття «партія нового типу» переважно в теоретичному плані. Основний її час відводиться на пояснення принципових положень лєнінського вчення про партію нового типу, на аналіз змісту праць Володимира Ілліча «Що робити?» і «Крок вперед, два кроки назад». У цьому полягає якісна відмінність у методиці вивчення аналогічних тем з історії СРСР у школі та історії КПРС у вузі. Використовуючи шкільні знання студентів-першокурсників, спираючись на відомі їм факти, викладач поступово підводить аудиторію до важливих теоретичних узагальнень і висновків.

У наступних лекціях дане поняття буде збагачуватися новим фактичним матеріалом. Під час вивчення тем, присвячених трьом революціям у Росії, періодові реакції, новому революційному піднесенню, та інших викладач крок за кроком має показати студентам підтвердження на практиці основних його рис. Цей конкретно-історичний матеріал відкриває широкі можливості для нових теоретичних узагальнень та для дальшого поглиблення у свідомості першокурсників по-

няття «партія нового типу» в процесі опанування сьомої, дев'ятої та десятої тем курсу історії КПРС, зокрема при вивченні Квітневих тез В. І. Леніна, його праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», останніх промов і листів вождя.

В результаті системного вивчення історії СРСР, суспільствознавства та загальної історії у школярів виробляється логічний стереотип поняття «соціалізна революція», який складається з таких ланок: причини і передумови (об'єктивні та суб'єктивні) революції; її головні завдання (характер революції); рушійні сили і керівники революції; хід революційної боротьби та її основні етапи; причини перемоги або поразки революції; її наслідки та історичне значення⁶.

Викладачі кафедри історії КПРС Криворізького гірничорудного інституту використовують цю схему для того, щоб закріпити фактичні знання першокурсників і поглибити розуміння ними поняття «соціалістична революція». При цьому враховується, що в школі при викладанні матеріалу з історії трьох революцій у Росії переважають загальноісторичний та фактичний аспекти, а у вузі — історико-партійний і теоретичний.

Врахування наявних у студентів знань дає можливість не повторювати відомих їм фактів, що збільшує час на вивчення та роз'яснення лєнінських теоретичних положень, ролі партії в трьох революціях.

Поняття «соціалістична революція» засвоюється школярами та студентами в процесі вивчення ними цілого ряду тем. У шкільному курсі історії СРСР за 9 клас, наприклад, протягом 4 годин вивчається тема «Перша світова війна. Лютнева буржуазно-демократична революція». У курсі історії КПРС є аналогічна тема — «Партія більшовиків у роки світової війни. Друга революція в Росії (1914 — лютий 1917 рр.)», на яку відведено 4 години. Уже самі назви тем вказують на їх різноаспектне висвітлення. Звідси й неоднаковий розподіл матеріалу з певного аспекту проблеми на одиницю навчального часу. На уроках історії в школі по одній годині виділяється як на з'ясування причин, характеру і ходу воєнних дій першої світової війни (цей матеріал займає в підручнику історії СРСР 9 сторінок), так і на вивчення процесу назрівання революційної кризи в Росії, лєнінського положення про можливість перемоги соціалізму спочатку в небагатьох чи навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні (на це в підручнику відведено 3 сторінки). Отже, при вивченні даної теми в курсі історії КПРС необхідно максимально використати наявні у студентів історичні знання з тим, щоб основну увагу зосередити на революційній діяльності більшовиків у роки війни та засвоєнні основних положень лєнінської теорії соціалістичної революції.

Сума знань учнів про поняття «соціалістична революція» до початку вивчення теми «Назрівання революційної кризи в Росії» в ідеальному варіанті включає в себе такі положення: історичний розвиток привів до появи двох діаметрально протилежних класів — пролетаріату й буржуазії. Озброєний теорією наукового комунізму, робітничий клас веде проти капіталістів непримиренну боротьбу. При наявності революційної ситуації, об'єктивних і суб'єктивних передумов вона переростає в революцію. Найбільше загострюються суперечності капіталістичного суспільства і зростає активність мас у боротьбі проти експлуататорського ладу в епоху імперіалізму. Це дало В. І. Леніну можливість дійти висновку, що імперіалізм є передднем соціалістичної революції. В роки першої світової війни Володимир Ілліч відкрив закон нерівномірності економічного та політичного розвитку капіталістичних країн в епоху імперіалізму. Спираючись на ці знання учнів, використовуючи методичні прийоми повторення, зіставлення, аналізу, узагальнення, вчитель розкриває одне з найважливіших положень лєнінської

⁶ Пунский В. О. Указ. соч., с. 87.

теорії соціалістичної революції: можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні. Ні програма, ні підручник з історії не акцентують уваги на детальному вивченні даного питання. У курсі новітньої історії воно відображене переважно в практичному плані.

У школі учні не конспектують праць В. І. Леніна «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» та «Воєнна програма пролетарської революції», внаслідок чого швидко забувають викладені в них ідеї, що становлять важливу ланку ленінської теорії соціалістичної революції. Все це й диктує нагальну необхідність їх глибокого теоретичного узагальнення у вузівському курсі історії КПРС. На користь цього говорять і результати анкетування першокурсників.

Конкретно-історичний і теоретичний програмний матеріал перших лекцій з історії партії дає можливість поновити в пам'яті студентів ряд положень ленінської теорії соціалістичної революції. Продовжуючи процес формування у першокурсників поняття «соціалістична революція», викладач під час підготовки до шостої теми курсу «Партія більшовиків у роки світової імперіалістичної війни. Друга революція в Росії» на основі структурно-логічної схеми її вивчення⁷ складає приблизно таку таблицю методичних прийомів (див. табл. № 2).

Таблиця 2

Яким новим змістом збагачується поняття «соціалістична революція»?	Можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох або навіть в одній, окремо взятій капіталістичній країні і неможливість одночасної перемоги соціалізму в усіх країнах. В. І. Ленін про шляхи розвитку світової соціалістичної революції.
На які наявні у студентів знання спирається лектор?	Революційна ситуація; суб'єктивні передумови; імперіалізм — переддень соціалістичної революції, ленінський план переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну; гегемонія пролетаріату і його союзники в соціалістичній революції; різноманітні форми, загальні закономірності і національні особливості соціалістичної революції; національно-визвольний рух як складова частина світового революційного процесу; керівна роль марксистських партій у світовому революційному процесі.
Які методичні прийоми використовуються для розкриття поняття?	Аналогічні з методичними прийомами, що використовувалися при розкритті поняття «партія нового типу».
В якій формі дане поняття вимагає дальшого закріплення на консультації і семінарі?	У формах, аналогічних тим, що використовувалися при закріпленні поняття «партія нового типу».

Правильність ленінської теорії соціалістичної революції дістала блискуче підтвердження на практиці. У свою чергу, практика дала В. І. Леніну можливість зробити в 20-і роки нові відкриття і теоретичні узагальнення й розвинути теорію соціалістичної революції. Тому процес формування у студентів поняття «соціалістична революція» активно триває при вивченні наступних тем курсу, насамперед VII—X.

Таким чином, складні історичні поняття розкриваються не відразу в повному обсязі, а поступово. Це полегшує їх сприймання учнями та студентами і сприяє більш ґрунтовному засвоєнню. Крім того, такий підхід дає можливість розглядати суспільні явища в їх розвитку.

⁷ Див.: Структурно-логические схемы, технологические и методические карты по курсу истории КПСС/под ред. Беренштейна Л. Е., Матвейчука Н. М., Шморгуна П. М. и др.—К., 1980 (а також пояснювальну записку до них).

Практика показує, що в шкільній методиці формування понять перевага віддається індуктивному методу, тобто переходу від простого до складного, від відомого до невідомого, від конкретного до абстрактного. Це пов'язано насамперед з пізнавальними можливостями учнів, фактичною базою їх історичних знань. Щоправда, й дедуктивний метод не ігнорується повністю. Він з успіхом застосовується при засвоєнні поняття «імперіалізм» у 9 класі та цілого ряду філософських і економічних понять на уроках суспільствознавства.

У вузівському курсі історії КПРС з урахуванням наявного теоретичного і фактичного багажа знань студентів провідна роль належить дедуктивному методу засвоєння понять. Це звільняє викладача від необхідності дублювання шкільного курсу історії та суспільствознавства і дає можливість зосередити увагу студентів на системі доказів, що розкривають теоретичні положення лекції.

Взаємозв'язок між шкільною та вузівською методиками засвоєння понять виражається як у загальних, так і особливих прийомах роботи, про що свідчить таблиця № 3.

Таблиця 3

Загальне	Особливе
1. Мета 2. Методологія 3. Вивчення фактичного матеріалу. 4. Логічні і проблемні завдання. 5. Навчально-практичні прийоми роботи з картою, статистичним матеріалом, технічними засобами навчання. 6. Поєднання пояснення з перевіркою знань. 7. Використання міжпредметних і міжкурсних зв'язків	1. У школі переважає індуктивно-дедуктивний, а у вузі — дедуктивно-індуктивний метод засвоєння понять. 2. Співвідношення теоретичного й фактичного, загальноісторичного та історико-партійного матеріалу. 3. Співвідношення в часі при вивченні ідентичного матеріалу. 4. Рівень пізнавальних можливостей школярів і студентів.

Методична робота з питань наступності між школою й вузом у засвоєнні й поглибленні історико-партійних та історичних понять поки що перебуває на стадії становлення. Перед викладачами відкрито широкі можливості для творчих пошуків у цій галузі. Використання нагромадженого в ній позитивного досвіду дасть можливість уникнути у викладацькій практиці непотрібного дублювання, більш реально оцінювати знання і можливості першокурсників, сприятиме повнішому здійсненню принципів наступності і систематичності при відборі навчального матеріалу для лекцій, забезпечать його свідоме й активне засвоєння студентами.

В. В. ЛЕНСЬКА (Кривий Ріг)

ВИКОРИСТАННЯ ЛИСТІВ В. І. ЛЕНІНА ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «БОРІТЬБА ЗА СТВОРЕННЯ МАРКСИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ В РОСІЇ. УТВОРЕННЯ РСДРП. ВИНИКНЕННЯ БІЛЬШОВИЗМУ (1894—1904 рр.)» У ВУЗІВСЬКОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ КПРС

Листи є органічною складовою частиною творчої спадщини В. І. Леніна. В них відображена гігантська організаторська й теоретична діяльність вождя трудящих мас протягом трьох десятиріч, яскраво виявляються його риси як людини. Особливе значення листи Володимира

Ілліча мають для вивчення історії нашої партії. Епістолярна спадщина В. І. Леніна настільки змістовна й багатогранна, що її можна й необхідно використовувати при вивченні будь-якої теми історії КПРС, зокрема й названої в заголовку цієї статті, як при читанні лекцій, так і під час семінарських занять, а також у позалекційній роботі при написанні рефератів та організації інших заходів у ході навчально-виховного процесу. Автор даної статті зробив спробу поділитися досвідом роботи в справі навчання й виховання студентів на матеріалах ленінського листування.

В. І. Леніним написані тисячі листів, телеграм, записок. Досі вони не зібрані воедино. Нововиявлені листи звичайно друкувалися в Ленінських збірниках, журналах «Пролетарская революция», «Красная летопись», «Большевик», «Коммунист», у газетах «Правда» та «Известия». Далеко не повністю листування публікувалося й у виданнях Творів. Так, у другому й третьому виданнях листи охопили всього два томи (XXVIII і XXIX). У четвертому виданні вони вже становили шість томів: 34, 35, 37, 43, 44, 45 (частково листи ввійшли і до 36-го тому). У Повному зібранні творів ленінське листування представлене найповніше. До нього ввійшло 4580 листів, заміток, телеграм, доручень тощо, з них 2531 документ включено вперше. Водночас слід відзначити, що частина епістолярної спадщини В. І. Леніна ще не розшукана, а багато його листів, адресовані соратникам по партії, соціал-демократичним комітетам і організаціям у Росії та за кордоном, з метою конспірації знищувалися, інші ж, потрапивши до рук органів охорони і поліції, зникли. Без сумніву, активні пошуки ленінських документів дадуть можливість значно поповнити літературну спадщину В. І. Леніна.

Основним джерелом нашого дослідження було ленінське листування, що ввійшло до 4, 6, 7, 8, 9, 46, 48 й 55-го томів Повного зібрання творів Володимира Ілліча. Воно в цілому відображає обстановку боротьби за створення й зміцнення марксистської партії в Росії. Це, наприклад, «Лист «Північному союзові РСДРП»¹, «Лист до товариша про наші організаційні завдання»², «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові»³, «Завдання революційної молоді»⁴, «Про обставини виходу з редакції «Искры»⁵, «П'яти членам Центрального Комітету. В Росію»⁶, «Лист до агентів ЦК і членів комітетів РСДРП, що висловилися за більшість II партійного з'їзду»⁷ та ін. Вони присвячені питанням боротьби за ідейне та організаційне згуртування РСДРП на основі програмних, тактичних і організаційних принципів революційного марксизму, розроблених В. І. Леніним у книзі «Що робити?» та в ряді статей, надрукованих в «Искре». Особливий інтерес становлять листи, що вперше побачили світ. Їх 905, з них 21 лист, вміщений у 46-му томі, відноситься до періоду підготовки й проведення II з'їзду партії, а також боротьби за скликання III з'їзду РСДРП. Вони значно доповнюють наше уявлення про роль В. І. Леніна в розробці проекту Програми партії до II з'їзду, в організації й налагодженні випуску газет «Искра» та «Вперед». В листах говориться про труднощі, які виникли при розв'язанні питань, що стояли перед соціал-демократією в ті роки, характеризується стан справ у ряді її місцевих організацій, даються їм конкретні вказівки. Листи адресовані петербурзькому, тверському, кавказькому, харківському та іншим комітетам РСДРП, а також окремим товаришам-більшовикам.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 338—347.

² Там же, т. 7, с. 1—30.

³ Там же, с. 68—78.

⁴ Там же, с. 324—337.

⁵ Там же, т. 8, с. 168—173.

⁶ Там же, т. 9, с. 20—21.

⁷ Там же, с. 22—23.

Слід відзначити, що досліджувана тема мало розроблена в спеціальній літературі. Досі немає жодного дослідження, в якому питання методики використання листів В. І. Леніна при викладанні курсу історії КПРС були б висвітлені більшою чи меншою мірою повно. Велику допомогу при написанні даної статті автору подали біографічні видання⁸, а також Передмови й Примітки редакції Повного зібрання творів В. І. Леніна до його листів. Серед наукових праць, присвячених листам Володимира Ілліча, заслуговують на увагу обидва видання книги Г. Д. Обичкіна та М. Я. Понкратової⁹, які вперше зробили спробу розкрити їх значення як частини всієї ідейної спадщини вождя. На сторінках цієї праці розповідається про умови, в яких були написані листи Леніна, способи їх доставки й розповсюдження. Іншим, не менш корисним для нас дослідженням була монографія Г. Д. Дейча¹⁰, в якій автору вдалося розкрити образ В. І. Леніна не лише як геніального вченого, мислителя, вождя трудящих, а й як найлюдянішої людини. Його ставлення до рідних, близьких, товаришів, простота у поводженні з людьми, велика скромність, любов до Батьківщини, відданість справі революції, інтернаціоналізм мають бути предметом постійної уваги при викладанні історії КПРС, служити зразками у комуністичному вихованні студентів. Г. Д. Дейчу належить і опублікована нещодавно стаття, присвячена деяким питанням евристики в епістолярній спадщині В. І. Леніна¹¹.

Певний матеріал нами почерпнуто з окремих праць, присвячених листуванню В. І. Леніна з місцевими соціал-демократичними організаціями¹².

З методичної літератури, залученої автором даної статті, слід відзначити праці, на основі яких вдалося визначити шляхи використання епістолярної спадщини В. І. Леніна при викладанні курсу історії КПРС і розкрити значення його листів у розвитку марксистської теорії й практики революційного руху¹³.

Звичайно, в листах В. І. Леніна немає принципово нових теоретичних положень і вказівок щодо ідейних і організаційних основ нашої партії, які б відрізнялися від відповідних думок, що містяться в його працях. Водночас листи Володимира Ілліча надзвичайно яскраво характеризують конкретно-історичну і навіть повсякденну обстановку, в якій він жив і боровся за створення партії нового типу. В них глибоко

⁸ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1970, т. 1; Владимир Ильич Ленин: Биография.— М., 1982.

⁹ Обычкин Г. Д. и Понкратова М. Я. Письма Владимира Ильича Ленина: По страницам Полного собрания сочинений.— М., 1968; 2-е изд.: М., 1982.

¹⁰ Дейч Г. Д. Твой В. Ульянов: В. И. Ленин в письмах к родным.— Л., 1971.

¹¹ Дейч Г. Д. Эпистолярное наследие В. И. Ленина и некоторые вопросы эвристики.— Вопр. истории КПСС, 1982, № 4.

¹² Див.: Переписка В. И. Ленина и руководимых им зарубежных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1964; Переписка В. И. Ленина и ред. газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России 1900—1903 гг.: Сб. документов. В 3-х томах.— М., 1969—1970; Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями 1903—1905 гг.: Сб. документов. В 3-х томах.— М., 1974—1977.

¹³ Зотов И. С. Совершенствовать методику изучения трудов В. И. Ленина.— Вестник высшей школы, 1970, № 7; Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов./Под ред. М. А. Варшавчика.— Киев, 1973; Методика преподавания истории КПСС в высшей школе.— Киев, 1974./Авт. кол.: проф. Шморгун П. М. и др.; Буцко Н. А. и др. Библиографический указатель по методике преподавания истории КПСС./Ред. кол.: Шморгун П. М. и др.— Киев, 1975; Коммунистическое воспитание студентов в процессе преподавания истории КПСС./Под ред. Юдачева С. А.— 2-е изд., доп.— М., 1979; та ін. При написанні даної статті автор залучив також матеріал з неопублікованої доповіді А. Т. Алексеевої «Використання листів В. І. Леніна у викладанні курсу історії КПРС і вихованні комуністичної переконаності студентів», прочитаної на методичному семінарі в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Білоруському держуніверситеті ім. В. І. Леніна в 1977 р.

розкриваються особисті емоційні сторони життя й діяльності вождя, його стосунки з соратниками по партії. За допомогою листів можна всебічно вивчити політичні й моральні погляди рідних і близьких В. І. Леніна, багатьох діячів партії та робітничого руху. Листи допомагають докладніше ознайомитися з біографічними фактами життя і діяльності Володимира Ілліча, з історією комуністичного й робітничого руху в нашій країні та за рубежом.

У викладанні історії КПРС листи В. І. Леніна треба розглядати як джерело, яке може збагатити даний курс додатковим і дуже цінним фактичним та теоретичним матеріалом. Залучення ленінської епістолярної спадщини при висвітленні вказаної теми показали, що її можна класифікувати за такими періодами життя та діяльності вождя: 1. Революційна робота В. І. Леніна в Петербурзі. Діяльність «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» (1894—1896 рр.). 2. Сибірське заслання (1897—1900 рр.). 3. Становлення і діяльність ленінської «Искры» (1900—1903 рр.). 4. Підготовка й робота II з'їзду РСДРП і боротьба більшовиків за скликання III з'їзду РСДРП в умовах внутріпартійної кризи (1903—1904 рр.).

Коли в лекції йдеться про початок ленінського етапу в розвитку марксизму й створення в Петербурзі «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — зародку марксистської партії в Росії, викладач має можливість використати ряд листів, адресованих Володимиром Іллічем матері й сестрам, а також П. П. Маслову, члену групи «Визволення праці» П. Б. Аксельроду і далі Н. К. Крупській, Л. Ф. Миловидовій та іншим *. Листи характеризують обстановку, в якій В. І. Леніну довелося вести боротьбу проти ліберальних народників, його ставлення до них як до противників марксизму, що заперечували розвиток капіталізму в Росії і не визнавали історичної ролі робітничого класу в суспільному перетворенні країни. Вони, як відомо, на відміну від народників 70—80-х років відмовилися від революційної боротьби з царизмом, обстоювали шлях реформ, за допомогою якого вважали можливим прийти до соціалізму, минаючи капіталізм. Володимир Ілліч зазначав, що основною причиною цього переродження було розшарування села на буржуазію і сільський пролетаріат. Виразниками інтересів дрібної буржуазії, куркульських шарів села об'єктивно стали ліберальні народники. Даючи оцінку ліберальному народництву, підкреслюючи прагнення В. І. Леніна до кінця викрити його антимарксистську суть, можна послатися на листи Володимира Ілліча до П. П. Маслова **, якому він надіслав на перегляд одну з ранніх своїх статей «Нові господарські рухи в селянському житті». У листах В. І. Ленін писав про безглуздість і шкідливість народницьких поглядів на економічний розвиток Росії і висловив думку про те, що положення, викладені в названій статті, служать для нього «...основною значно важливіших і значно далекосіяніших висновків, ніж це зроблено в самій статті»¹⁴. Такі висновки Ленін зробив, проаналізувавши величезний статистичний матеріал, у своїх геніальних працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», виданій нелегально в 1894 р., та «Розвиток капіталізму в Росії», що вийшла в світ легально у 1899 р. і завдала завершального удару ідеології ліберального народництва.

Листи до П. Б. Аксельрода характеризують революційну діяльність В. І. Леніна в Петербурзі, його керівництво робітничим рухом у Мос-

* За нашими підрахунками, всього до періоду заслання В. І. Леніна в Сибір збереглося й опубліковано в Повному зібранні творів (тт. 46-й і 55-й) 22 його листи.

** П. П. Маслов — економіст, соціал-демократ, автор ряду праць з аграрного питання, в яких намагався ревізувати основні положення марксистської політичної економії, співробітничав у журналах «Жизнь», «Начало» і «Научное обозрение». З 1903 по 1917 рік — меншовик. Після Жовтневої соціалістичної революції відійшов від політичної діяльності, займався педагогічною і науковою роботою.

¹⁴ Ленін В. І. П. П. Маслову. — Повне зібр. творів, т. 46, с. 1.

кві, Орехово-Зуєві та інших промислових центрах Росії. Великий інтерес у студентів викличуть листи Володимира Ілліча, написані ним під час його першої подорожі за кордон у 1895 р., яку він здійснив за дорученням петербурзьких марксистів для налагодження зв'язку з плехановською групою «Визволення праці» та ознайомлення з західно-європейським робітничим рухом. Збереглися листи, з яких можна дізнатися про коло роботи В. І. Леніна в тюрмі після арешту в Петербурзі в ніч з 8-го на 9-е грудня 1895 р. в справі «Союзу боротьби». Більше року тримали його за тюремними ґратами. Однак і там він не припиняв революційної діяльності і продовжував допомагати «Союзові боротьби»: писав листівки, склав проект Програми партії. В листах Володимир Ілліч цікавився становищем цієї організації, долею заарештованих і тих її членів, що залишилися на волі. В листах В. І. Ленін виклав також план своєї роботи над книгою «Розвиток капіталізму в Росії» і просив надіслати йому відповідну літературу.

В 1897 р. В. І. Ленін був відправлений в далеке сибірське заслання. Листи тих років адресувалися ним в основному рідним (більша частина — матері Марії Олександрівні Ульяновій). Використовуючи їх у лекції, викладач може показати, як напружено працював Володимир Ілліч у Сибіру. Листи допоможуть розкрити зміст партійно-політичних, наукових та літературно-публіцистичних питань, які цікавили вождя в той період.

В роботі Володимиру Іллічу допомагала вся сім'я. Рідні й товариші надсилали йому необхідну літературу, в тому числі статистичні збірники, каталоги різних видань, книги з політичної економії та філософії. На засланні В. І. Ленін продовжував вивчати твори К. Маркса і Ф. Енгельса. В листі до Марії Іллініч він накреслив програму вивчення марксизму, називаючи серед джерел газети німецької соціал-демократії «Вперед» і «Новий час»¹⁵. 21 грудня 1897 р. Володимир Ілліч відправив листа, в якому просив прислати французькою мовою книги К. Маркса «Злиденність філософії» й «До критики гегелівської філософії права» та Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки»¹⁶.

Глибоко вивчаючи в той час історію філософії, В. І. Ленін активно листувався з Ф. В. Ленгніком, який також був засланий до Сибіру в справі петербурзького «Союзу боротьби». На жаль, ці листи не знайдено. За свідченням Ленгніка, в них Володимир Ілліч різко виступав проти ідеалізму, протиставляючи йому матеріалістичну філософію К. Маркса і Ф. Енгельса¹⁷.

Перебуваючи на засланні, В. І. Ленін з тривогою стежив за посиленням опортунізму в соціал-демократичних партіях країн Західної Європи, намаганнями ревізіоністів вихолостити революційну суть марксизму. Він рішуче виступив проти спроб його ревізії з боку «легальних марксистів», які звеличували Бернштейна, оцінюючи його боротьбу проти марксизму як величезну заслугу. Навесні 1899 р. Володимир Ілліч писав: «...Весь цей «новий критичний струмінь» у марксизмі, яким захоплюються Струве і Булгаков..., мені здається дуже підозрілим: гучні фрази про «критику» проти «догми» та ін.— і зовсім ніяких позитивних результатів критики»¹⁸. Він добивався, щоб революційні соціал-демократи, і насамперед Г. В. Плеханов, неухильно викривали ревізіоністів, що спотворювали марксизм на догоду ліберальній буржуазії. «Не розумію тільки одного,— писав Володимир Ілліч О. М. Потресову,— як міг Каменський (один із псевдонімів Плеханова.—

¹⁵ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника, т. 1, с. 152.

¹⁶ Ленин В. И. М. О. и М. И. Ульяновим и А. И. Ульяновой-Елизаровой 21/XII.97.— Повне збір. творів, т. 55, с. 61.

¹⁷ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биография.— М., 1982, с. 53.

¹⁸ Ленин В. И. О. М. Потресову.— 27/IV.99.— Повне збір. творів, т. 46, с. 24.

В. М.) залишити без відповіді статті Струве і Булгакова в «Новом Слове» проти Енгельса!»¹⁹.

Наприкінці 90-х років атаки на марксизм посилилися. На сторінках легальної преси Струве, Туган-Барановський і Булгаков фальсифікували марксизм, піддавали перегляду його філософські й економічні основи і взагалі ставили під сумнів його науковість. Про те, як обурювався Володимир Ілліч виступами ганьбителів марксизму, можна судити з його гнівних зауважень, висловлених у листах. Вождь пролетаріату, зокрема, писав: «З приводу «запаморочливих відкриттів» російських учнів і їх неокантіанства я все більше і більше обурююсь. Прочитав статтю Туган-Барановського... Чорт знає що за дурна і претенціозна нісенітниця!»²⁰. Всі ці листи В. І. Леніна доцільно використати в лекції, присвяченій питанням його боротьби з «легальними марксистами».

У 1896—1898 рр. лідер правого опортуністичного крила німецької соціал-демократії Е. Бернштейн опублікував серію статей, де він піддав перегляду всі головні положення вчення Маркса. Ці статті стали рупором ревізіоністів у всіх партіях II Інтернаціоналу. Основним завданням робітничого руху Бернштейн оголосив боротьбу за реформи, спрямовані на поліпшення економічного становища робітників при капіталізмі, висунув опортуністичну формулу: «рух — усе, кінцева мета — ніщо». Приблизно з літа 1899 р. західноєвропейське бернштейніанство почало проникати в Росію. На сторінках друкованих органів «економістів» і «легальних марксистів» з'явилися статті, в яких схвалювався очолюваний Бернштейном опортуністичний напрям у соціал-демократичних партіях Заходу. Праці цього й інших «теоретиків» перекладалися на російську мову. Цензура дозволила видати книгу Бернштейна «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократів» тричі, а жандармський полковник Зубатов включив її до списку, рекомендованого для читання робітникам. Бернштейн був дуже задоволений усім цим. Він хвалювато заявляв, що нібито більшість соціал-демократів у Росії є його послідовниками. Наприкінці серпня 1899 р. Ленін одержав надіслану йому книгу. Прочитавши її, Володимир Ілліч одразу ж зрозумів, якої великої шкоди може завдати бернштейніанство робітничому рухові. Вже 1 вересня 1899 р. він у листі до Марії Олександрівни писав: «Книгу Бернштейна ми відразу ж узялися з Надею читати і більше половини прочитали, і зміст її все більше нас вражає. Теоретично — неймовірно слабо; повторення чужих думок. Фрази про критику, і немає навіть спроби серйозної і самостійної критики. Практично — опортунізм..., і притому все ж **полохливий** опортунізм, бо програми Бернштейн прямо чіпати не хоче. Навряд чи можна сумніватися в його фіаско. Посилання Бернштейна на солідарність з ним багатьох росіян... зовсім обурили нас»²¹.

Боротьбу В. І. Леніна проти «економістів» за послідовно революційну, марксистську партію відображають його листи кінця 90-х — початку 900-х років. Відомо, що Володимир Ілліч одержав їх документ, який дістав назву «Кредо». У відповідь на нього він написав у 1899 р. «Протест російських соціал-демократів». У листах до рідних він повідомив, що збирається виступити проти «Кредо». Зокрема, 25 серпня 1899 р. він писав у листі до матері: «Відносно credo der Jungen (програми молодих.— Ред.) я був прямо-таки вражений беззмістовністю цих фраз. Це не credo, а просто якийсь жалюгідний набір слів! Збираюсь написати про це докладніше»²². Все це викладач з успіхом може використати в своїй лекції.

¹⁹ Ленін В. І. О. М. Потресову. 27/VI.99.— Там же, с. 31.

²⁰ Там же, с. 29.

²¹ Ленін В. І. М. О. Ульяновій. 1/IX.99.— Там же, т. 55, с. 171—172.

²² Ленін В. І. М. О. Ульяновій. 25/VIII.99.— Там же, с. 170.

У 1900 р., як тільки закінчився строк заслання, Ленін енергійно взявся за організацію газети марксистської партії. Підготувавши ґрунт в Росії, він виїхав за кордон. Більша частина його листів цього періоду (1900—1903 рр.) адресована соціал-демократичним організаціям та окремим марксистам у Росії й за рубежом, а також агентам і членам редакції «Искры». В них обґрунтовується план побудови партії, необхідність згуртування революційних сил, організації політичної газети «Искра» і журналу «Заря», скликання II з'їзду РСДРП.

Листування В. І. Леніна свідчить про те, які труднощі довелося долати під час організації видання іскрівської літератури. З листів можна дізнатися про практичні заходи, вжиті Володимиром Іллічем, для збирання дуже необхідних для цієї справи коштів, а також літературного матеріалу. Багато листів стосується його переговорів з представниками російських соціал-демократичних організацій щодо надсилання кореспонденцій, налагодження зв'язків, явок, забезпечення транспорту для розповсюдження «Искры», а також інших важливих питань боротьби за створення революційної марксистської партії в Росії.

Великий інтерес у студентів викличе листування В. І. Леніна з найбільшими соціал-демократичними комітетами України (Київським, Одеським, Харківським, Катеринославським, Миколаївським), союзом гірничо-заводських робітників, групою «Южный рабочий» та іншими організаціями, з якими він був безпосередньо зв'язаний²³. Досвід показує, що, використовуючи цей матеріал у лекції чи на семінарі, важливо пов'язати його з місцевими умовами.

Ленінські листи періоду боротьби за створення марксистської партії в Росії дають наочне уявлення про те, як готувалися номери «Искры» і «Зари», про редакторську роботу Володимира Ілліча, його вимогливість до себе і співробітників. З них студенти дізнаються, як зароджувалася у вождя думка про створення праці, присвяченої критиці «економістів». Так, формулювання окремих теоретичних положень, які увійшли потім до книги «Що робити?», містяться в листах 1901—1902 рр. до Г. В. Плеханова, П. Б. Аксельрода, Н. К. Крупської, В. П. Ногіна, О. М. Потресова, І. І. Радченка, А. О. Якубової та інших.

Книга «Що робити?», як відомо, задумана В. І. Леніним ще навесні 1901 р. Написана в травні того ж року стаття «З чого почати?» була, за його словами, начерком плану цієї праці. Впритул до роботи над нею він приступив тільки восени 1901 р. «...Треба буде зайнятися... брошурою, яку я давно відкладаю»²⁴,— повідомляв Володимир Ілліч Г. В. Плеханову 21 жовтня. «Я все нездужаю трохи і «мучуся» над брошурою проти «Рабочего Дела»²⁵ (орган «економістів».— В. М.),— писав він тому ж адресату 1 грудня. А вже 23 грудня в листі до П. Б. Аксельрода В. І. Ленін запитував: «Чи могли б Ви тепер переглянути мою брошуру (книгу?) проти економістів?»²⁶.

Однак праця В. І. Леніна «Що робити?» вийшла за межі боротьби проти «економістів». Вона набула програмного значення. В ній розроблені дуже важливі теоретичні проблеми, питання ідеологічної боротьби й організаційні принципи партії.

Володимир Ілліч висунув і обґрунтував спочатку в листах, а потім у праці «Що робити?» своє положення про важливе значення ідеологічної боротьби для пролетаріату. Водночас він підкреслював необхідність нерозривної єдності його економічних і політичних виступів, тісного зв'язку останніх з соціал-демократичним і загальнодемокра-

²³ Див.: Переписка В. И. Ленина с руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1964.

²⁴ Ленін В. І. Г. В. Плеханову 21/X.01.— Повне збір. творів, т. 46, с. 145.

²⁵ Там же, с. 156.

²⁶ Там же, с. 162.

тичним рухом. Відрив робітничого руху від боротьби за демократію В. І. Ленін вважав глибоко реакційним напрямом. У листі до А. О. Якубової він, зокрема, писав: «Револьюціонери не тільки ніде й ніколи не **радили** стати спиною до громадянства, а, навпаки, підкреслювали, що соціал-демократія повинна **очолити** суспільний рух і об'єднати під керівництвом революційної соціал-демократичної партії всі демократичні елементи»²⁷.

Великої шкоди, як відомо, соціал-демократичному рухові в Росії завдали схилення «економістів» перед стихійністю у визначенні організаційних завдань пролетаріату, а також їх кустарництво в питаннях партійного будівництва. Причину останнього він вбачав у приниженні завдань соціал-демократії до рівня тред-юніонізму та в змішуванні двох типів організації робітничого класу: професійних спілок, які в основному керують економічною боротьбою робітничого класу, і політичної партії як вищої форми класової організації пролетаріату. Як приступити до створення такої партії, який обрати шлях для здійснення цього завдання, В. І. Ленін показав спочатку в листах, а потім докладно в книзі «Що робити?». Одним з таких листів є написаний 9 листопада 1900 р. до Г. В. Плеханова. В ньому Володимир Ілліч, зокрема, вказує, що «...економічний **напрямок**, звичайно, завжди був помилкою, ...а **захоплення** «економічною» агітацією... було законним і неминучим супутником **кроку вперед** у тій обстановці нашого руху, яка **була в Росії** наприкінці 80-х чи на початку 90-х років»²⁸. Однак, продовжує далі Володимир Ілліч, «...коли її почали підносити до рівня теорії і зв'язувати з бернштейніанством, справа, звичайно, радикально змінилась»²⁹. У листах він неодноразово висловлював своє негативне ставлення до вузькості й кустарництва в соціал-демократичній роботі. У праці «Що робити?» він присвятив цьому питанню цілий розділ — «Кустарництво економістів і організація революціонерів»³⁰.

Розкриваючи зміст і значення праці «Що робити?», слід сказати студентам, що В. І. Ленін цікавив насамперед відзив робітників на неї. У липні 1902 р. він писав І. І. Радченку: «Дуже вже порадувало Ваше повідомлення про бесіду з робітниками... Мене особисто дуже цікавить при цьому, як поставляться робітники до «Що робити?», бо відзивів робітників я ще не одержував»³¹.

Московський комітет РСДРП звернувся до редакції «Искры» з листом, у якому висловив подяку В. І. Леніну за працю «Що робити?», на що Володимир Ілліч відповів: «Ваше висловлення подяки за «Що робити?» ми зрозуміли і могли, звичайно, зрозуміти тільки в тому значенні, що в цій книзі ви знайшли відповіді на **ваші власні** питання, що ви **самі з безпосереднього** ознайомлення з рухом винесли те переконання в необхідності сміливішої, більшої, більш **об'єднаної**, більш централізованої, більш згуртованої навколо одного газетного центру роботи,—яке сформульовано в цій книзі»³². І наприкінці листа Володимир Ілліч запитує: «Чи досить було у Вас «Що робити?»? Чи читали робітники і як вони поставились?»³³.

Ряд листів Леніна, адресованих Плеханову і Аксельроду в 1902 р., допоможуть в лекції і на семінарі ширше показати обстановку, яка склалася в редакції «Искры» під час обговорення Програми РСДРП. Вони дають ще одне підтвердження тому факту, що Володимир Ілліч дотримувався принципової позиції з основних програмних положень партії. Значний інтерес становить у цьому плані листування

²⁷ Там же, с. 56.

²⁸ Там же, с. 66.

²⁹ Там же.

³⁰ Див.: Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 93—144.

³¹ Ленін В. І. І. Радченку. — Там же, т. 46, с. 195.

³² Ленін В. І. Московському комітетові РСДРП. — Там же, с. 216.

³³ Там же, с. 217.

В. І. Леніна з Організаційним комітетом по скликанню II з'їзду РСДРП, який знаходився спочатку в Харкові, а потім у Києві.

Величезну кількість листів написав В. І. Ленін після II з'їзду партії, з якими ми рекомендуємо ознайомитися викладачам, оскільки вони відображають внутріпартійну боротьбу між більшовиками і меншовиками. Вони відправлені, головним чином, до Росії — Центральному Комітетові РСДРП, місцевим партійним організаціям, товаришам по партійній роботі. В них Володимир Ілліч терпляче й наполегливо роз'яснює насущні завдання й тактику більшовиків, викриває примиренців, які намагалися згладити існуючі розбіжності.

Є листи В. І. Леніна, присвячені організації російського центру й закордонного органу більшовиків — газети «Вперед». Зокрема, 3 грудня 1904 р. він писав О. О. Богданову, Р. С. Землячці та М. М. Литвинову: «У цьому органі тепер уся суть, без нього ми йдемо до вірної, безславної смерті»³⁴. В листі до Кавказького комітету РСДРП, датованому пізніше 12 грудня 1904 р., Володимир Ілліч сформулював завдання, які потребували негайного розв'язання: 1) утворити Бюро Комітетів Більшості, 2) передати йому всі справи про з'їзд і все керівництво комітетами, 3) підтримати орган більшовиків «Вперед», 4) опублікувати резолюції і оголошення про бюро (Кавказьке.— В. М.)³⁵. Листи В. І. Леніна свідчать про його повну впевненість у тому, що завдяки старанням і зусиллям більшовиків справи партії налагодяться. На підтвердження цього в лекції доцільно, на наш погляд, зачитати або переказати уривок з його листа до М. М. Ессен з Женеви: «У нас тепер піднесення духу і зайняті всі страшенно: вчора вийшло оголошення про видання нашої газети «Вперед». Уся більшість радіє і підбадьорена, як ніколи»³⁶. Тільки в скликанні III з'їзду РСДРП, як відомо, В. І. Ленін вбачав вихід з партійної кризи, і цю роботу взяли на себе створені ним газета «Вперед» і Бюро Комітетів Більшості.

Підсумовуючи сказане, слід наголосити, що використання листів В. І. Леніна при висвітленні теми «Боротьба більшовиків за створення марксистської партії в Росії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1894—1904 рр.)» допоможе викладачу зробити її матеріал значно змістовнішим з ідейно-політичного боку та емоційно яскравішим. Листи вождя є дуже цінними з методологічної, методичної та виховної точок зору.

В. Р. МАТЛЯН (Єреван)

³⁴ Там же, с. 401—402.

³⁵ Там же, с. 412.

³⁶ Там же, с. 416.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПАМ'ЯТКИ ТА ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ НА УКРАЇНІ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПІДГОТОВКОЮ ДРУГОГО З'ЇЗДУ РСДРП

Трудящі Радянської України, віддаючи данину глибокої поваги вірним соратникам В. І. Леніна, бійцям партії, увічнили пам'ять про них величними монументами, пам'ятними знаками, меморіальними дошками. Їх іменами названі міста і села, вулиці й площі, заводи і фабрики, навчальні заклади.

З Києвом, зокрема, пов'язана діяльність іскрівських агентів Ф. В. Ленгніка та О. Г. Шліхтера. На початку 1901 р. в місті була організована група сприяння «Искре», яка листувалася з редакцією газети, розповсюджувала нелегальну літературу (тут знаходився її центральний склад). Звідси газета, ленінські праці відправлялися до Петербурга, Москви, Харкова, Одеси та до інших міст. Київські іскрівці допомогли в організації підпільних друкарень у Кишиневі та Умані. Ф. В. Ленгнік працював у Києві з вересня 1902 р. Офіційно він вважався лаборантом кафедри гідравліки Політехнічного інституту. А насправді за дорученням В. І. Леніна Ф. В. Ленгнік, як член бюро Російської організації «Искры» та Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП, проводив значну революційну роботу, зокрема по боротьбі проти «економістів», під впливом яких перебував Київський комітет РСДРП. При участі Ф. В. Ленгніка було організовано обговорення проекту програми партії, вибори делегатів на з'їзд.

Період діяльності Ф. В. Ленгніка в Києві увічнено меморіальною дошкою, що встановлена в 1975 р. на корпусі № 1 Політехнічного інституту (Брест-Литовський проспект, № 39). Саме в хімічній лабораторії його й знаходився склад іскрівської літератури, функціонування якого налагодив Ф. В. Ленгнік.

Активну пропагандистську роботу серед трудящих Києва проводив агент «Искры», член Київського комітету РСДРП О. Г. Шліхтер. За революційну діяльність у Полтаві в 1893—1895 рр. його було заарештовано й вислано у Вологодську губернію. До Києва він прибув із Самари у 1902 р. За дорученням Київського комітету РСДРП, членом якого він став наприкінці року, проводив пропагандистсько-літературну роботу, брав активну участь у випусках «Київського соціал-демократического листка». Влітку 1903 р. Шліхтер був одним з керівників і організаторів загального робітничого страйку в Києві. З 1902 р. по 1905 р. О. Г. Шліхтер працював в управлінні Південно-Західних залізниць: спочатку секретарем «Вестника Юго-Западных дорог», а згодом — помічником начальника пасажирського відділу.

Враховуючи вклад О. Г. Шліхтера в революційний рух, у 1962 р. на приміщенні колишнього Управління Південно-Західних залізниць (вулиця Лисенка № 6) на його честь встановлено меморіальну дошку. Похований він у Києві на Байковому кладовищі. Там же знаходиться й могила В. В. Вакара (Правдіна) — одного з активних кореспондентів «Искры» у Києві, члена Київського комітету РСДРП.

Одним з активних учасників боротьби за створення в Росії робітничої партії нового типу був І. І. Радченко. У 1900 р. він познайомився з В. І. Леніним¹ і до кінця свого життя залишився його вірним по-

¹ Воспоминания о В. И. Ленине. — М., 1979, т. 4, с. 48.

слідовником, борцем за справу комунізму. На нього було покладено обов'язки роз'їзного «летючого» агента «Искры»: налагодження транспортування газети з-за кордону, розповсюдження її в Росії, зміцнення соціал-демократичних організацій на місцях. Радченко був одним з організаторів підпільної іскрівської друкарні в Кишиневі — першої на той час у Росії. Після масових арештів іскрівців у березні 1902 р. Іван Іванович проводив значну роботу по відновленню їх організацій у Києві, Харкові, Полтаві, Херсоні, Катеринославі, налагодженню зв'язків між ними, а також розповсюдженню праці В. І. Леніна «Що робити?», яка відіграла вирішальну роль у боротьбі проти «економістів». Разом з П. М. Лепешинським, П. А. Красіковим та О. Д. Стасовою він багато зробив для завоювання Петербурзького комітету РСДРП на бік «Искры». 2(15) серпня 1902 р. в Лондоні було створено іскрівське ядро Організаційного комітету по скликанню II з'їзду партії. За дорученням В. І. Леніна та Н. К. Крупської І. Радченко побував у Самарі, Орлі, Києві, Харкові, Полтаві, Пскові, Баку, Батумі, Лібаві, де інформував соціал-демократичні комітети про рішення лондонської наради, доклав багато зусиль для остаточного оформлення Організаційного комітету в Росії. При його активній участі була підготовлена нарада, що проходила 2—3 (15—16) листопада 1902 р. в Пскові. На ній був утворений Організаційний комітет (ОК) по підготовці II з'їзду партії. До його складу ввійшов і І. І. Радченко. Однак на другий же день після наради його заарештували і вислали до м. Ачинська.

Пам'ять про І. І. Радченка гідно увічнена на Україні. В м. Конотопі Сумської області, на будинку № 111, що по вулиці Роменській, в 1967 р. встановлено меморіальну дошку з написом: «У цьому будинку народились і провели свої юнацькі роки С. І. Радченко * (1869—1911) — член керівної групи петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та його брат І. І. Радченко (1874—1942) — роз'їзний агент «Искры». В 1974 р. у Конотопі на проспекті Миру відкрито пам'ятник І. І. Радченку (автори — скульптор Ф. Коровай, архітектор М. Махонько).

Агентом «Искры» в Харкові й Херсоні працював О. Д. Цюрупа. До Харкова він приїхав на початку січня 1901 р. з Уфи, де під час заслання познайомився з В. І. Леніним. З перших днів свого перебування в Харкові він розгорнув активну підпільну роботу, офіційно служив у губернській земській управі у відділі статистики (будинки не зберігся). Організував групу сприяння «Искре». Під його керівництвом вона встановила тісний зв'язок з закордонним партійним центром, надсилала свої кореспонденції до «Искры», яку одержувала, починаючи з весни 1902 р.²

У травні 1901 р. при активній участі Цюрупи в Харкові був створений Південний відділ «Искры», через який нелегальна література потрапляла до різних міст Росії. Активна діяльність Харківського комітету, членом якого був Цюрупа, привернула увагу поліції, і це змусило його у вересні 1902 р. переїхати до Миколаєва, а згодом — до Херсона.

В Херсоні О. Д. Цюрупа разом з братом — Миколою Дмитровичем (теж агентом «Искры») — налагоджував зв'язки місцевої соціал-демократичної групи з редакцією газети, розповсюджував нелегальну іскрівську літературу. При допомозі Віктора Дмитровича Цюрупи — моряка далекого плавання — вони випробували транспортування «Искры» в Росію через Єгипет. Шлях Олександрія — Херсон почав діяти з весни 1902 р.³

* Степан Іванович Радченко — старший брат І. І. Радченка. Делегат I з'їзду РСДРП. В 1901 р. брав участь у роботі петербурзької організації «Искры». Після арешту і заслання тяжко хворів і від революційного руху відійшов.

² Немірова А. И. Искровская организация Харькова. — Харьков, 1963, с. 27.

³ Давидов М. О. Д. Цюрупа. — К., 1960, с. 30.

На честь О. Д. Цюрупи в 1967 р. у м. Херсоні на Олександрівській площі споруджено пам'ятник (автори — скульптор В. Зноба, архітектор А. Ігнащенко). На будинку колишнього сільськогосподарського училища, де в 1887—1893 рр. він навчався і займався революційною діяльністю, в 1950 р. встановлено меморіальну дошку (нині — вул. Полтавська, № 98). Колишнє м. Олешки Таврійської губернії, де народився Олександр Дмитрович, у 1928 р. перейменовано в м. Цюрупинськ. В будинку, де він народився і жив у 1870—1888 рр. (вул. Крилова, № 59), відкрито меморіальний музей і встановлено пам'ятну дошку. На вулиці Набережній споруджено пам'ятник (автори — скульптор І. Шапко, архітектор Ю. Мойсєєв). Під охорону держави в Херсоні взято місце поховання М. Д. Цюрупи (1874—1954).

В Одесі агентом «Искры» працював Д. І. Ульянов. Він прибув туди наприкінці березня 1902 р. з Самари. За завданням Російської організації «Искры» Дмитро Іллч мав відновити там революційну роботу, перервану арештами поліції. Разом з К. О. Левицьким та Р. С. Землячкою, що приїхала з Полтави, йому вдалося налагодити діяльність іскрівської організації, підшукати явки та склади для зберігання нелегальної літератури, відновити транспортування газети з-за кордону, що раніше здійснювалося за допомогою болгарського революціонера І. Г. Загубанського. Останнім було перевезено майже 6 тис. примірників іскрівських видань⁴. Наполегливу роботу проводили іскрівські агенти в Одеському комітеті РСДРП, який перебував під впливом «економістів». Вони добилися його переходу на бік «Искры». Період життя та революційної діяльності Д. І. Ульянова в Одесі увічнено меморіальною дошкою (1974 р.). Вона встановлена на будинку № 3 по вулиці Воровського (колишня Малоарнаутська), де він жив до травня 1902 р.

3 травня 1902 р. Дмитро Іллч працював у земській грязелікарні в Холодній Балці під Одесою. Там відбувалися зустрічі іскрівців, на яких обговорювалися плани їх роботи. З революційно настроєних лікарів Д. І. Ульянов створив групу, що займалася розповсюдженням нелегальної літератури. В серпні всіх її членів, у тому числі й Дмитра Іллча, було заарештовано. Однак за браком прямих доказів 16 вересня поліція змушена була звільнити його.

На честь Д. І. Ульянова в с. Холодна Балка Біляївського району Одеської області на одному з приміщень санаторію ім. Жовтневої революції (колишня грязелікарня) встановлено меморіальну дошку (1974 р.).

До середини 1901 р. редакція «Искры» підтримувала зв'язок з соціал-демократичними організаціями Ялти і Кореїза. Для зміцнення іскрівських позицій серед соціал-демократів півдня Росії і встановлення безпосередніх зв'язків з В. І. Леніним і редакцією газети туди в середині 1901 р. з Полтави був направлений агент «Искры» В. Г. Шкляревич (1877—1921). При його активній участі ялтинські і кореїзькі соціал-демократи встановили безпосередні зв'язки з Леніним і редакцією газети, активізували роботу її кореспондентів. У м. Кореїзі на будинку № 8 по вулиці Радянській, де працював В. Г. Шкляревич у 1901—1902 рр., встановлено меморіальну дошку (1967 р.).

З Україною пов'язаний один з періодів життя та революційної діяльності І. В. Бабушкіна (1873—1906) — більшовика, професійного революціонера. За участі у петербурзькому «Союзі боротьби за визволення робітничого класу» його було заарештовано і в 1897 р. вислано на три роки до Катеринослава (нині — Дніпропетровськ). Там він займався пропагандистською роботою серед членів соціал-демократичних груп і пуртків. Разом з І. Х. Лалаянцом він об'єднав їх у

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 51.

«Союз боротьби за визволення робітничого класу»⁵, який після I з'їзду партії був реорганізований у Катеринославський комітет РСДРП. Наприкінці 1900 р. у зв'язку з масовими арештами Іван Васильович виїхав з Катеринослава. В квітні того ж року у Пскові він зустрівся з В. І. Леніним, став агентом і одним з перших робітничих кореспондентів «Искры». В м. Орехово-Зуєві його було заарештовано й кинуто до Владимирської в'язниці, а через деякий час переведено до Катеринославської. 29 липня 1902 р. соціал-демократи міста допомогли йому втекти, і він виїхав за кордон. Жителі Дніпропетровська гідно увічнили період життя і революційної діяльності І. В. Бабушкіна в їхньому місті. На будинку № 13 по вулиці, названій на його честь, де Іван Васильович жив у 1897—1898 рр., встановлено меморіальну дошку (1967 р.), а в самому будинку відкрито меморіальний музей. В 1957 р. біля нього встановлено пам'ятник (автори — скульптори І. та В. Зноба, архітектор Л. Вітвицький). Меморіальні дошки встановлені також: у 1937 р. — на будинку № 33-а по вулиці Леваневського, де Іван Васильович жив у 1899—1900 рр.; у 1957 р. — по вулиці Червоногвардійській № 1, на стіні металургійного заводу ім. Г. І. Петровського (колишній Брянський завод), де в 1897—1900 рр. в інструментальній майстерні мостового цеху він працював; по вулиці Савченка № 2 на будинку колишнього поліцейського участка, де його тримали під арештом і звідки була організована його втеча (встановлена в 1930 р., у 1970 р. замінена новою).

Пам'ятними знаками, меморіальними дошками увічнено і один з шляхів транспортування ленінської «Искры» з-за кордону. З серпня 1901 р. по березень 1903 р. її доставляли через Відень — Львів — смт Теофіполь — Київ. У кінцевому пункті — м. Києві — знаходився, як відомо, центральний склад іскрівської літератури. Після масових арештів у квітні 1902 р. шлях кілька місяців не діяв. У вересні його було відновлено — вже через Кам'янець-Подільський. Через названі пункти на Україну було доставлено близько 80 пудів іскрівської літератури⁶.

У м. Львові в 1964 р. меморіальні дошки встановлено: на будинку № 22 по вулиці Леніна, де в 1901—1903 рр. була явочна квартира агентів «Искры», та на будинку колишнього наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка по вулиці Радянській № 26, в приміщенні якого в 1901—1903 рр. знаходився склад іскрівської літератури.

В 1970 р. у Києві відкрито меморіальну дошку на будинку по вулиці Леніна № 11, де в 1903 р. знаходився один із складів нелегальної іскрівської літератури.

Пам'ятні знаки на честь транспортування «Искры» в 1981 р. відкрито в с. Чернокозинці Кам'янець-Подільського району, в 1975 р. — в селищі міського типу Теофіполі Хмельницької області. Під охороною держави знаходиться будинок по вулиці Луначарського № 11 у Кам'янці-Подільському, де в 1902—1903 рр. працювало відділення транспортної контори «Наdejда». Звідси під виглядом надання побутових послуг революційна література надсилалася через Проскурів до Москви, Києва, Харкова, Тифліса та інших міст Росії. На Тернопільщині головні пункти переправки іскрівської літератури проходили через села Шили й Гнилиці та містечко Збараж, в якому на площі Леніна в 1977 р. споруджено пам'ятний знак (автори — скульптор І. Козлик, архітектор О. Федішин).

У завершальний період підготовки до II з'їзду РСДРП з метою друкування матеріалів його Організаційного комітету та іншої нелегальної літератури за допомогою професіонального революціонера П. Г. Смідовича була налагоджена робота підпільної друкарні в Ума-

⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1965, т. 1, с. 233.

⁶ Ленінський збірник VIII, с. 175.

ні в садибі лісничого на околиці міста⁷. З липня по вересень 1903 р. в ній були передруковані № 41 і № 43 «Искры» загальним тиражем 6 тис. примірників. У зв'язку з тим, що за працівниками друкарні, в тому числі й Смідовичем, було встановлено поліцейський нагляд, її устаткування перевезли до Конотопа. Там його в розібраному вигляді переховували в іконописній майстерні. 25 вересня 1903 р. поліція виявила друкарню, провела арешти. До слідства було притягнуто 22 чол.⁸ Однак налякані розмахом революційного руху в країні царські власті змушені були звільнити їх.

5 травня 1962 р. в Умані по вулиці Ленінської «Искры» № 128 встановлено меморіальну дошку. В 1970 р. там же відкрито музей «Искры», біля входу до якого споруджено пам'ятний знак (автори — скульптор І. Горський, архітектор Г. Чайка).

В м. Конотопі Сумської області на будинку № 65 по Депутатській вулиці, де в розібраному вигляді переховували обладнання друкарні, в 1954 р. встановлено меморіальну дошку.

У вирішальний період підготовки II з'їзду партії велику роботу по його скликанню провів Організаційний комітет. Місцем його перебування було обрано Харків. Тут він працював до квітня 1903 р. Масові арешти, а також суперечності з групою «Южный рабочий», що стала на шлях ізоляції іскрівських організацій, були причинами переведення ОК до Києва. Тут працювали його агенти П. А. Красіков та Ф. В. Ленгнік. Робота ОК проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Він спрямовував його діяльність, приділяв велику увагу питанню визнання комітету місцевими соціал-демократичними організаціями.

Володимир Ілліч написав у Харків, зокрема, 7 листів, 5 з яких були адресовані ОК. За його дорученням Н. К. Крупська також відправила для ОК на адресу групи «Южный рабочий» 8 листів і для Харківського комітету РСДРП — 3⁹.

До наших днів зберігся один з будинків, на адресу якого висилалися ці листи, — Московський проспект № 26 (колишня вулиця Старо-московська)¹⁰. Під охороною держави знаходиться й будинок на вулиці Трінклера № 3, у якому в 1903 р. містилася явка Організаційного комітету. Під час перебування ОК у Києві його конспіративні адреси знаходилися на Хрещатику в будинку № 54, по Великій Житомирській № 38, Володимирській № 49¹¹ та ін.

Велику роль у підготовці II з'їзду РСДРП відіграла Н. К. Крупська. Працюючи секретарем редакції «Искры», з квітня 1901 р. вона вела систематичне листування з агентами й кореспондентами газети, комітетами РСДРП, передавала вказівки і настанови В. І. Леніна щодо роботи останніх, підготовки та виборів делегатів на з'їзд. Пам'ять про Н. К. Крупську — визначного діяча Комуністичної партії — увічнена на Україні в назвах багатьох вулиць, її ім'я носять навчальні заклади, школи, бібліотеки, на її честь споруджено пам'ятники в селах Волинської, Миколаївської, Хмельницької, Херсонської, Чернігівської областей, в містах Києві та Харцизьку Донецької області.

Трирічна боротьба В. І. Леніна й очолюваної ним газети «Искра» та її агентів по завоюванню і згуртуванню пролетарських мас навколо революційної соціал-демократії увінчалася успіхом. 17 (30) лип-

⁷ Колішер Т. М., Слюдікова Т. Б. Друкарня «Искры» в Умані. — УІЖ, 1970, № 7, с. 93—94.

⁸ Там же, с. 97.

⁹ Куличенко М. В. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация. — Харьков, 1963, с. 75.

¹⁰ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России 1900—1903 гг. — М., 1969, т. 2, с. 145.

¹¹ Киев: Энциклопедический справочник. — К., 1982, с. 409.

ня — 10 (23) серпня 1903 р. відбувся II з'їзд РСДРП, на якому була створена марксистська партія робітничого класу — партія нового типу. «За вісімдесят років,— відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП»,— з невеликої організації революціонерів-марксистів вона перетворилась у могутню згуртовану партію, яка налічує нині більш як 18 мільйонів комуністів»¹².

Понад 4 тис. величних пам'ятників і скромних обелісків споруджено В. І. Леніну в містах і селах нашої республіки. Вони є даниною великої поваги і шани до засновника Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави. На одному з перших пам'ятників Володимиру Іллічу, спорудженому в с. Вітава Тиврівського району Вінницької області, викарбувано слова: «...Ти помер, але твоя наука для нас свято. Через спілку робітників і селян твої заповіді виконаємо. 1924 року 8 листопада»¹³.

Трудящі Радянського Союзу, виконуючи заповіді Леніна, під керівництвом Комуністичної партії першими в світі побудували розвинуте соціалістичне суспільство й готові до нових звершень для досягнення великої мети — торжества комунізму.

Т. Ф. ГРИГОР'ЄВА (Київ)

¹² Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

¹³ Матеріали республіканського центру облікової документації Міністерства культури УРСР.

НА ЗОРІ СТВОРЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ

Небагатьом відомо, що уродженка м. Катеринослава (нині — Дніпропетровськ) Олександра Михайлівна Калмикова — російська прогресивна громадська діячка — була тісно зв'язана з Володимиром Іллічем Леніним, допомагала матеріально редакції «Искры», проведенню II з'їзду РСДРП.

Народилася вона 26 грудня 1849 р. в дворянській сім'ї. Її мати Олександра Якимівна Чернова (в другому шлюбі — Риндовська) була високоосвіченою жінкою як на той час. З відзнакою закінчила Одеський інститут шляхетних дівчат. Досконало володіла французькою, німецькою та італійською мовами. Майже 40 років була начальницею першої в Катеринославі жіночої гімназії (нині в її приміщенні знаходиться середня школа № 33). За заслуги в галузі народної освіти в 1904 р. їй було присвоєно звання почесного громадянина м. Катеринослава, яке дуже рідко одержували жінки¹.

В 60-х роках минулого століття в домі Чернових часто збиралися представники передової інтелігенції Катеринослава. Між ними точилися гострі суперечки на політичні теми. Згадуючи свою юність, О. М. Калмикова писала: «Я виросла в атмосфері кращих ідеалів та інтересів шістдесятих років»².

Олександра Михайлівна одержала вдома достатньо високу загальноосвітню підготовку. В 1868 р. вона з відзнакою закінчила жіночу гімназію і протягом чотирьох років викладала в ній географію та історію. Досконало знала французьку та німецьку мови. В 1869 р. вийшла заміж за відомого юриста Д. О. Калмикова, який з 1872 р. був головою Сімферопольського окружного суду.

У Сімферополі Олександра Михайлівна познайомилася з революціонеркою-народницею С. Л. Перовською, яка в той період входила до складу Виконавчого комітету партії «Народна воля». О. М. Калмикова подавала народовольській групі матеріальну підтримку, а також допомогла налагодити зв'язки з офіцерами Севастополя, які також зробили певний внесок у цю справу³.

Коли царська охрнка схопила осіб, причетних до організації замаху на Олександра II, одеський генерал-губернатор Е. І. Тотлебен вимагав арешту й Калмикової та відправки її до Петербурга⁴.

Наприкінці 70-х років Олександра Михайлівна переїхала до Харкова, де брала участь у роботі недільної школи, заснованої відомою діячкою народної освіти Х. Д. Алчевською. Там і почалася літературна діяльність О. М. Калмикової. Вона опублікувала ряд статей у прогресивній газеті «Южный край», а також видала свої перші книжки. Разом з учителями школи Калмикова взяла участь у створенні покажчика «Що читати народу?», зокрема, підготувала його географічний розділ. Відомий російський бібліограф М. О. Рубакін відзначав, що написані нею рецензії на книжки були «розумними, влучними, життєвими, змістовними й цікавими»⁵.

У той період О. М. Калмикова познайомилася з Л. М. Толстим. Між ними зав'язалося листування. Лев Миколайович написав їй 12 листів. Вони неодноразово зустрічалися. Олександра Михайлівна бувала в Ясній Полянї. На прохання письменника вона читала й рецензувала окремі рукописи його творів. Під впливом Л. М. Толстого Олександра Михайлівна написала повість «Грецький мудрець Со-

¹ Памяти Александры Акимовны Рындовской.— Екатеринослав, 1905.

² Центр. держ. архів літератури і мистецтва СРСР (далі — ЦДАЛМ СРСР), ф. 258, оп. 2, спр. 86, арк. 1.

³ Куделли П. А. М. Калмыкова.— Красная летопись, 1926, № 4 (19), с. 151.

⁴ Калмыкова А. М. Обрывки воспоминаний.— Былое, 1926, № 1 (35), с. 76.

⁵ ЦДАЛМ СРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 94, арк. 4 (неопубліковані спогади М. О. Рубакіна про О. М. Калмикову).

крат». Толстой редагував її, дописав один з розділів і випустив повість у видавництві «Посредник» у 1886 р. В 1901 р. й у 1905 р. вона перевидавалася⁶.

У 1885 р. чоловіка Олександри Михайлівни перевели на службу до Петербурга. Калмикова почала там викладати в недільній вечірній Смоленській школі за Невською заставою.

Робота в вечірній школі допомогла О. М. Калмиковій ближче познайомитися з життям трудового народу. Вона вирішила присвятити себе боротьбі за його визволення. Її лекції були дуже цікавими й надзвичайно сміливими. Олександра Михайлівна не боялася критикувати політику царського уряду. Ось як оцінював її викладацьку діяльність департамент поліції: «Проводячи заняття в недільних школах, вона майже відкрито займалася пропагандою серед робітників, запрошуючи найбільш тямущих з них до себе додому для бесід, причому з числа таких робітників багатьох притягали до зізнань політичного характеру»⁷. Учніми цієї школи були, зокрема, революціонери І. В. Бабушкін, П. С. Грибакін, А. І. Бодров, В. Г. Шелгунов та інші. В тому ж документі департаменту поліції сказано: «Калмикова була найбільш шкідливою особою з усіх їй подібних у Петербурзі. Будучи людиною глибоко революційною за натуру та за переконанням, Калмикова виховала кілька поколінь молоді й робітників у революційному напрямі, використовуючи заняття в недільних школах та народних аудиторіях...»⁸.

Працюючи в школі, Калмикова познайомилася з відомими революціонерками-вчительками Н. К. Крупською, Л. М. Книпович, А. О. Якубовою, А. І. Мещеряковою, П. Ф. Куделлі та іншими.

За роботою школи уважно стежив В. І. Ленін, бував у ній. Там О. М. Калмикова й познайомилася з Володимиром Іллічем. Знайомство переросло в тісну дружбу й співробітництво.

Після смерті чоловіка у квітні 1889 р. Калмикова вирішила відкрити книжковий склад і зайнятися не лише книготоргівлею, а й видавничою діяльністю. Не маючи ні коштів, крім пенсії, ні досвіду в цій справі, вона не злякалася труднощів. Того ж року склад було відкрито в триповерховому будинку № 60, що на Літейному проспекті. Вже через кілька років річний обіг капіталу становив 100 тис. крб., а загальний тираж видань до вересня 1894 р. досяг 165 тис. примірників⁹.

Працівники складу постачали книжки провінційним земським школам і бібліотекам. У працях, які вони видавали, в замаскованій формі критикувалися порядки, що панували в царській Росії, варварське знищення природи й використання природних багатств, експлуатація підприємцями праці мільйонів обездолених людей. Книжки друкувалися в серіях «Життя колись і тепер» та «Сили природи й праця людини». Багато з них були написані самою О. М. Калмиковою («На краю загибелі», «Уральці-рибалки та про наше рибне господарство» та ін.), а також М. О. Рубакіним («Про великі й грізні явища природи», «Розповіді про справи в царстві тварин») і на перший погляд мали тільки пізнавальний характер. Відомий російський письменник В. В. Вересаєв так писав про діяльність книжкового складу: «Це проміжна станція, за посередництвом якої проводяться різного роду революційні справи. Тут зустрічаються і зговорюються люди, яким за конспіративними міркуваннями зустрічатися не варто, сюди приносяться рукописи для нелегальної друкарні, звідси виносяться віддруковані прокламації й брошури — для розповсюдження»¹⁰.

Книжковий склад перетворився в місце явок і зустрічей для соціал-демократів. Бував у ньому і В. І. Ленін. Калмикова діставала йому потрібні книжки, організовувала зустрічі з робітниками¹¹. Згодом Олександра Михайлівна писала про це в спогадах: «Важке то було завдання, треба було підібрати курсисток і їх посылати розшукувати Ілліча та наших робітників»¹². У неї вдома в ті роки нерідко зби-

⁶ Встречи с Л. Н. Толстым: Воспоминания А. М. Калмыковой.— Вестник литературы, 1921, № 9/33, с. 8—9.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, оп. 1901, спр. 200, арк. 3.

⁸ Там же.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 777, оп. 4, спр. 99, арк. 7.

¹⁰ ЦДАЛМ СРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 90, арк. 3 зв.

¹¹ Правда, 1926, 2 апр.

¹² Былое, 1926, № 1 (35), с. 5.

ралися марксист, члени петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Вона допомагала останньому матеріально. Департамент поліції змушений був тримати будинок Калмикової під постійним наглядом.

Дізнавшись про те, що за участь у діяльності «Союзу боротьби» Володимира Ілліча висилають на три роки до Сибіру, О. М. Калмикова звернулася з проханням до красноярського лікаря В. Крутовського зробити все, щоб Леніна «не законопатили куди-небудь у віддалені місця Єнісейської губернії». Це піклування увінчалось успіхом¹³. А. І. Ульянова-Єлізарова згадувала, що для поїздки в Сибір Калмикова запропонувала Володимирі Іллічу гроші. Його мати, Марія Олександрівна, рекомендувала передати їх на гострі потреби революціонерам¹⁴. О. М. Калмикова регулярно висилала В. І. Леніну потрібну для наукових занять літературу за пільговими тарифами¹⁵. Через Анну Іллінічну, зокрема, вона надіслала Володимирі Іллічу складений К. Д. Кусковою маніфест «економістів» «Credo», який став їх програмним документом. Його було піддано різкій критиці з боку марксистів на чолі з В. І. Леніним у написаному ним «Протесті російських соціал-демократів»¹⁶.

Як член редакції і завідувача белетристичним відділом журналу «легальних марксистів» «Нове слово» Калмикова сприяла публікації в ньому творів В. І. Леніна, М. Горького, І. Франка¹⁷. Під псевдонімом Володимира Ільїна вона допомогла видати в Петербурзі написаний Леніним у засланні збірник «Економічні етюди та статті» й працю «Розвиток капіталізму в Росії»¹⁸. В 1889 р. Калмикова допомогла опублікувати перший том перекладеної Володимиром Іллічем книги англійських авторів Сіднея та Беатрисі «Теорія і практика англійського тред-юніонізму»¹⁹. При сприянні Олександри Михайлівни в березні 1902 р. німецький видавець Дітц надрукував у Штутгарті працю Леніна «Що робити?».

Після повернення Володимира Ілліча з заслання в лютому 1900 р. Калмикова неодноразово зустрічалася з ним у Пскові. 24 лютого у неї на квартирі відбулися збори соціал-демократів з приводу видання газети «Искра». Вона допомогла Леніну налагодити зв'язки з групою «Визволення праці», а також влаштувала його зустріч з В. І. Засулич, яка нелегально прибула в Росію з-за кордону. О. М. Калмикова подавала матеріальну допомогу ленінській «Искре»²⁰. За завданням Володимира Ілліча вона їздила до Німеччини, де вела переговори з А. Бебелем про видання цієї газети, а також журналу «Заря»²¹. Пізніше Н. К. Крупська писала: «Треба прямо сказати — без підтримки Олександри Михайлівни важко було б створити «Искру». Вона дала потрібні на видання газети гроші, допомагала їй весь час, до самого розколу. Ділові розмови вона вела, головним чином, з Володимиром Іллічем»²².

У той період Калмикова багато допомагала своєму прийомному синові П. Струве, сприяла публікації й розповсюдженню його праць. Однак струвізму вона не прийняла, а обрала шлях, по якому йшли марксист-ленінці, й ніколи не була з другого боку барикад. Протягом довгого часу царський уряд намагався розправитися з О. М. Калмиковою і покласти край її революційній діяльності. І от така можливість з'явилася. Олександра Михайлівна підписала складене групою відомих прогресивних діячів (М. Горьким, П. Вейнбергом, М. Михайловським, М. Рубакіним, Л. Пантелеевим та ін.) звернення, в якому різко засуджувалося зв'язче побиття поліцією й козаками учасників студентської демонстрації, що відбулася 4 бе-

¹³ Крутовский В. В одном вагоне с Ильичем.— Пролетарская революция, 1929, № 1/84, с. 91, 96.

¹⁴ Ульянова-Елизарова А. И. Воспоминания об Ильиче.— М., 1971, с. 118.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 55, с. 58, 106, 122.

¹⁶ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1970, т. 1, с. 224; Ленин В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 155—168.

¹⁷ Евгеньев-Максимов В. Очерки по истории социалистической журналистики в России 19-го века.— М., 1927, с. 240.

¹⁸ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника, т. 1, с. 211.

¹⁹ Там же, с. 182.

²⁰ Бондаревская П. и др. Ленин в Петербурге-Петрограде.— Л., 1977, с. 50—51; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— М., 1972, с. 20, 42.

²¹ ЦДАЛМ СРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 11, арк. 3; Калмыкова А. М. Обрывки воспоминаний, с. 78.

²² Правда, 1926, 2 апр.

резня 1901 р. на Казанській площі в Петербурзі. Власті постановили вислати О. М. Калмикову із столиці на три роки й дозволили проживати під наглядом поліції лише в населених пунктах, де немає університетів і фабричних селищ.

О. М. Калмикова звернулася за допомогою до товариша міністра внутрішніх справ, командуючого корпусом жандармерії князя П. Д. Святополка-Мирського, який добре знав Олександру Михайлівну та її матір по Катеринославу (у 1897—1900 рр. він був катеринославським губернатором). Заслання замінили висилкою за кордон без права повернення до Росії протягом трьох років. Калмикова жила в Німеччині, де підтримувала тісні зв'язки з В. І. Леніним та Н. К. Крупською. Вона проводила величезну роботу по налагодженню видання «Искры» й «Зари», переправці їх через Фінляндію до Росії. В одному з листів до Калмикової В. І. Ленін писав: «Зараз у нас зовсім скрутно з грошми, а є *невідкладні* видатки. Тому пришліть, будь-ласка, по можливості негайно 2000 марок: що можете з них — відразу ж, а що треба виписати, якнайшвидше (і повідомте, коли прийде). Але виписувати треба вже, по-моєму, більше: випишіть *тисячі з карбованців* і тримайте у себе, щоб можна було скоро від Вас одержувати»²³. Олександра Михайлівна надіслала потрібну суму. В той період вона остаточно примкнула до революційної організації «Искры»²⁴.

Влітку 1902 р. у Калмикової в м. Целле (поблизу Ганновера) побував один з її учнів І. В. Бабушкін, який направлявся в Лондон до Леніна. Олександра Михайлівна не тільки розказала йому, як знайти Володимира Ілліча, а й дала гроші на дорогу²⁵.

О. М. Калмикова внесла велику суму грошей на організацію та проведення II з'їзду РСДРП²⁶. Після з'їзду вона також подавала фінансову допомогу більшовикам.

О. М. Калмикова підтримувала тісні зв'язки з німецькою соціал-демократичною партією та одним з її керівників А. Бебелем. Німецькі товариші забезпечили її й сестру Леніна, Анну Іллінічну, паспортами прусських підданих для поїздки до Росії. Повернувшись, Калмикова розповіла німецьким журналістам про хід революційного руху на батьківщині²⁷.

У червні 1904 р. Олександра Михайлівна повернулася до Росії й ще півроку проживала в Катеринославі під наглядом поліції. Потім вона виїхала до Петербурга, де займалася через погіршення стану здоров'я виключно педагогічною діяльністю. Калмикова викладала на Петербурзьких педагогічних курсах, у земській учительській школі, на курсах бібліотечної справи в Москві та в інших закладах.

Олександра Михайлівна з радістю зустріла Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Вона категорично відмовилася від пропозиції П. Струве виїхати за кордон і продовжувала працювати в органах народної освіти, незважаючи на похилий вік. Йй було присвоєно звання професора Ленінградського педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського. Вона писала книжки й складала покажчики для дитячого читання. За заслуги в революційній і педагогічній діяльності О. М. Калмиковій було призначено персональну пенсію.

В останні роки життя Олександра Михайлівна тяжко хворіла. Однак вона продовжувала турбуватися про якнайшвидше перевидання останніх статей В. І. Леніна і писала про це Н. К. Крупській²⁸. О. М. Калмикова померла 1 квітня 1926 р. Її поховали на літературних мостках Волковського кладовища в Ленінграді. В некролозі «Пам'яті О. М. Калмикової» Н. К. Крупська писала: «Партійці, освітяни, політ-освітпрацівники повинні пам'ятати ім'я тієї, кому такими дорогими були інтереси народних мас, хто хотів зробити все, що можливо, щоб наблизити марксизм до робітників, хто так багато розумів і любив в Іллічі»²⁹.

А. А. ТУТИК (Дніпропетровськ)

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 222.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, оп. 1901, спр. 200, арк. 6 зв.

²⁵ Калмикова А. М. Обрывки воспоминаний, с. 79.

²⁶ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России.— М., 1970, т. 3, с. 673.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, оп. 1901, спр. 200, арк. 6 зв.

²⁸ Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине, с. 20.

²⁹ Правда, 1926, 2 апр.

ПРО ГРОМАДСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ
В. Г. КОРОЛЕНКА В 1905-1907 рр.
(ДО 130-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Своєю творчістю В. Г. Короленко вписав яскраві сторінки в славний літопис дружніх взаємин та єднання російського й українського народів. Видатний російський

письменник-гуманіст гаряче любив і з великою повагою ставився до українського народу, його культури, підтримував дружні стосунки з її представниками — М. М. Коцюбинським, І. К. Карпенком-Карим, Панасом Мирним та ін.

Своє дитинство В. Г. Короленко провів на Волині. У Ровно він закінчив гімназію. Дитячі й юнацькі враження залишили глибокий слід у творчості письменника, давши йому матеріал для таких літературних творів, як «Слепой музыкант», перша книга «Истории моего современника», «Иом-Кипур» тощо. В них відображено життя і побут народу України, її чарівну природу.

Студентські роки Володимира Галактіоновича пройшли у Петербурзі та Москві, де він зблизився з революційною молоддю. В 1876 р. за участь у складанні колективного протесту студентів і подання його адміністрації Короленка було заарештовано й вислано з Москви спочатку до Вятської губернії, а потім до Кронштадта під нагляд поліції. Через рік він повернувся до Петербурга і незабаром встановив зв'язки з учасниками революційного підпілля.

У 1879 р. Короленка знову заарештували, підозрюючи його в друкуванні та розповсюдженні революційних відозв і вислали спочатку до Вятської, а потім до Пермської губерній. У 1881 р. за відмову підписати присягу на вірність новому російському самодержавцю Олександру III (уряд вимагав це від деяких політичних засланців) письменника, як небезпечного злочинця, переправляють в Якутію.

1885 р. Короленку було дозволено повернутися до Європейської Росії. Оселився він у Нижньому Новгороді, де прожив понад 10 років під наглядом поліції. В 1900 р. Володимир Галактіонович переїздить до Полтави, де залишається майже до кінця свого життя (помер у 1921 р. в Житомирі).

У роки першої російської революції В. Г. Короленко розгорнув різносторонню діяльність — редагував журнал народницького напрямку «Русское богатство», що видавався в Петербурзі, виступав у пресі з публіцистичними нарисами й статтями, в яких викривав самодержавний лад. Незважаючи на встановлений за ним поліцейський нагляд, письменник проводив активну громадсько-політичну роботу. Після кривавих подій у Петербурзі В. Г. Короленко в січневому номері журналу за 1905 р. надрукував статтю «9 января в Петербурге». У ній він викрив злочиння самодержавства, провокаторську діяльність попа Гапона і Зубатова, їх намагання «запрягти молодий робітничий рух до поліцейської колісниці»¹.

Як член редакції «Русского богатства», Володимир Галактіонович організував збирання пожертвувань на користь сімей убитих та поранених 9 січня робітників². В одному з документів Полтавського губернського жандармського управління згадується розписка В. Г. Короленка від 12 березня 1905 р. про одержання ним від робітників Полтавських залізничних майстерень 107 крб. 95 коп. для передачі родинам жертв Кривавої неділі. Її було знайдено 10 вересня 1906 р. під час обшуку в робітників Харківсько-Миколаївської залізниці П. Носенка, К. Дяченка й А. Риженкова і вилучено у них разом з різними революційними виданнями³.

В одному з жандармських документів зазначалося: «Короленко має зв'язки як у м. Полтаві, так і в інших місцевостях з найвидатнішими революційними діячами; неодноразово подавав шляхом збирання пожертвувань матеріальну підтримку

¹ Русское богатство, 1905, № 1, с. 117.

² Короленко В. Г. Собр. соч. в 10-ти т.— М., 1953, т. 1, с. XXXIII.

³ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 508, арк. 9—10.

як злочинним організаціям, так й окремим особам, політично неблагонадійним»⁴.

Певну роль у боротьбі проти самодержавства в роки першої російської революції відіграла публіцистична діяльність В. Г. Короленка. У своїх творах письменник виступав продовжувачем кращих традицій революційно-демократичної публіцистики О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, М. Є. Салтикова-Щедріна. Його нариси, фейлетони, статті викривали самодержавний лад, поліцейсько-бюрократичну сваволю і насильство. В них гучно лунав голос на захист безправних, пригноблених народних мас, проти цькування й дискримінації національних меншостей Російської імперії.

Широку популярність здобули написані В. Г. Короленком відозви до населення «Призыв», «Новый неверный слух» тощо. У своїй записній книжці письменник писав: «Почався загальний страйк. Газета не виходила, але наборщики погодилися друкувати мої звернення до населення із спростуванням брехливих чуток і погромних закликів»⁵.

У листі від 4 листопада 1905 р. Короленко більш докладно описує жовтневі події у Полтаві та свою участь у них: «З самого «маніфесту» мені доводилося тут займатися азбукою, що складалася з кількох букв. «Не треба погрому, вбивств, грабежів. Свобода — справа необхідна і корисна». Ось що мені доводилося товкти і товкти на зборах і в пресі... Почалися мітинги біля театру... Через те, що головний контингент слухачів були чудово, хоч і нашвидку організовані соціал-демократами залізничні робітники, — то всі оратори відчували себе у своїй тарілці...». І далі письменник підкреслює: «Місто врятоване залізничною робітничою охороною, яка поводи́ла себе чудово»⁶.

Власті продовжували пильно слідкувати за діяльністю В. Г. Короленка. Так, в одному з рапортів полтавського поліцеймейстера відзначалося, що письменник «не тільки не припиняє своєї злочинної діяльності, а, як показали спостереження, веде її посилено...»⁷.

У грудні 1905 р. журнал «Русское богатство» передрукував на своїх сторінках «Манифест Совета рабочих депутатов», за що В. Г. Короленка як редактора було притягнуто до судової відповідальності. Розгляд цієї справи відбувся 15 травня 1906 р.⁸ Однак ніякі адміністративні репресії не здатні були залякати письменника. В тому ж році у «Русских ведомостях» № 265 він надрукував статтю «Слова министров — дела губернаторов», в якій показав свавілля царських властей.

У грудні 1906 р. В. Г. Короленко виступив з «Открытым письмом к статскому советнику Филонову», в якому викривав зв'язчу розправу карального загону під командуванням останнього над повсталими селянами с. Сорочинці на Полтавщині. Під цим документом стоїть дата — «9 січня 1906 р.» Отже, свій виступ письменник приурочив до роковин Кривавої неділі. 12 січня 1906 р. лист був надрукований у газеті «Полтавщина», а 14 січня — в «Киевских откликах». Того ж дня київський цензор відправив примірник останнього органа полтавському губернатору з пропозицією «порухити кримінальне переслідування проти автора статті та редактора газети»⁹.

Видання «Полтавщини» негайно було припинено, а В. Г. Короленка та редактора газети Д. О. Ярошевича було притягнуто до судової відповідальності за «розголошення завідомо неправильних відомостей про дії службових осіб і військ»¹⁰.

Під час попереднього слідства факти, висвітлені у «Листі», повністю підтвердилися й судову справу було припинено, хоч В. Г. Короленко дуже розраховував, що на суді йому вдасться публічно виступити з викриттям беззаконних дій адміністрації у сорочинських подіях. В одному із своїх листів від 19 січня 1906 р. він писав: «...Я хотів зробити цей випадок предметом великої тяжби між глас-

⁴ Там же, спр. 1068, арк. 81.

⁵ Короленко В. Г. Собр. соч. в 10-ти т.— М., 1956, т. 10, с. 414.

⁶ Там же, с. 416.

⁷ Там же, с. 432—433.

⁸ Там же, с. 420—421.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 295, оп. 1, спр. 6, арк. 2.

¹⁰ Короленко В. Г. Собр. соч. в 10-ти т., т. 10, с. 752.

ністю та беззаконням... і мав намір всенародно або добиватися правосуддя, або висвітлення нашого безправ'я перед усіма. І відкараскатися від мене їм було не легко»¹¹.

Дізнавшись про припинення справи, письменник у той же день написав одному із своїх знайомих: «Тут вже їм, звичайно, не до суду, на якому я гласно можу все це вивести. Вони й поспішають як-небудь це ліквідувати»¹².

«Відкритий лист» та інші матеріали по сорочинській справі — факти «беззаконних катувань і звірств»¹³ царського сатрапа Філонова, його жорстоких розправ з жителями сіл Устивиця та Крива Руда, відповіді письменника на провокаційні випадки проти нього реакційної преси склали цикл нарисів під назвою «Сорочинская трагедия», надрукованих у квітневому номері «Русского богатства» за 1907 р. Того ж року вони були видані окремим виданням¹⁴. Ця ж назва закріпилася в історії й за кривавими подіями в Сорочинцях.

У 1906 р. письменник опинився перед загрозою нових адміністративних репресій. 3 липня 1907 р. в нього був зроблений обшук, під час якого «відібрано багато нелегальної літератури», а за ним — і повторні (16 грудня 1909 р. та 26 лютого 1910 р.) на тій підставі, як зазначалося в одному з донесень до департаменту поліції, що «Короленко був відомий поліції як той, хто надавав притулок у себе в квартирі особам, політично неблагонадійним, у середовищі яких він постійно бував»¹⁵. Проте ні поліцейські обшуки, ні травля письменника чорносоотною пресою не припинили його викривальної публіцистичної діяльності. В період реакції, після поразки першої російської революції, В. Г. Короленко збирає матеріали про смертні вироки, які набули тоді небаченого розповсюдження у Росії, де ділячи військові суди та закони воєнного часу. Зібрані письменником реальні факти лягли в основу його книги «Бытовое явление», яку спочатку було надруковано у березневому та квітневому номерах «Русского богатства» за 1910 р. Літом того ж року вона вийшла окремим виданням за кордоном і в Росії, але негайно була заборонена¹⁶.

Факти, наведені у книзі, були описані з такою правдивістю та емоційною силою, що справляли величезне враження на читачів. Так, Л. М. Толстой, прочитавши перших шість розділів «Бытового явления», надрукованих у третьому номері журналу «Русское богатство», зразу ж написав В. Г. Короленку листа, в якому говорилося: «...Всіляко під час читання намагався, але не міг стримати не сльози, а ридання. Не знаходжу слів, щоб висловити вам мою вдячність та любов за цю й за виразом, і за думкою, й головне, за почуттям чудову статтю».

Її треба передрукувати та розповсюдити у мільйонах примірників. Ніякі думські промови, ніякі трактати, драми, романи не справлять однієї тисячної тієї благотворної дії, яке має справити ця стаття»¹⁷.

Аналогічні почуття висловив у листі до письменника в 1913 р. і відомий діяч Комуністичної партії Омелян Ярославський: «...Всього тільки три з половиною місяці, як я залишив каторгу, де я міг лише іноді, лише випадково, бувало, насолоджуватися створеними Вами майстерними витворами слова. З усього прочитаного у тюрмі найсильніше враження на мене справило «Бытовое явление». За шість років моєї неволі це був перший випадок, що я ревно плакав, як дитина»¹⁸. Великий пролетарський письменник Максим Горький назвав «Бытовое явление» «чудовим зразком публіцистики»¹⁹. Нарис був перекладений на всі мови Європи та на японську.

Високу оцінку творчості В. Г. Короленка — «чутливого, збуджуючого художника й письменника-громадянина, письменника-демократа» — дала більшовицька газета «Правда» від 21 липня 1913 р. в статті, присвяченій 60-річчю Володимира Галактіоновича, особливо виділивши його книгу «Бытовое явление».

В. І. КІЗЧЕНКО (Київ)

¹¹ Там же, с. 418.

¹² Там же, т. 9, с. 752.

¹³ Там же, с. 444.

¹⁴ Там же, т. 10, с. 751, 753.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, опр. 1068, арк. 123.

¹⁶ Короленко В. Г. Собр. соч. в 10-ти т., т. 9, с. 754—755.

¹⁷ Там же, с. 754.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

Бондарь В. Я.

ЛЕНИНСКАЯ ПАРТИЯ — ПАРТИЯ НОВОГО ТИПА

М.: Политиздат, 1982. — 288 с.

Як знаменну подію в історії лєнінської партії і радянського народу, міжнародного комуністичного й робітничого руху трудящі нашої країни, всі прогресивні сили світу відзначають 80-річчя Другого з'їзду РСДРП, на якому завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій Росії. На розроблених В. І. Леніним ідейних, політичних й організаційних принципах була утворена партія нового типу, що стала живим втіленням нерозривної єдності теорії й революційної практики, натхненником і вождем соціалістичної революції та будівництва нового суспільства. «Утворення лєнінської партії, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», — було закономірним результатом суспільного розвитку, стало поворотним пунктом визвольної боротьби російського і міжнародного пролетаріату»¹.

Питання про партію як передовий загін робітничого класу і всіх трудящих привертає до себе увагу радянських дослідників. Останнім часом з'явився цілий ряд праць, присвячених цій проблемі. Актуальність розглядуваної теми зумовлюється і тим, що буржуазні ідеологи, опортуністи намагаються применшити керівну силу комуністичних партій у боротьбі за інтереси робітничого класу, за владу трудящих, у будівництві соціалізму, підірвати їх єдність. «Захищати й утверджувати марксистсько-лєнінське вчення про партію, — вказується в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», — інтернаціональний обов'язок усіх комуністів»².

У рецензованій праці на основі творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, партійних документів, широкого кола монографічної літератури та періодики показано історичну закономірність утворення більшовицької партії, розкрито її характерні риси й особливості, підкреслюється міжнародне значення лєнінських принципів будівництва й діяльності пролетарської партії нового типу.

Розкриваючи основні положення вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про всесвітньо-історичну місію пролетаріату як могильника буржуазії й творця нового, комуністичного суспільства, про необхідність створення КПРС автор підкреслює, що створення партії більшовиків є невіддільним від величезної теоретичної і практич-

ної діяльності В. І. Леніна, який був першим серед діячів російського і міжнародного робітничого руху, хто зрозумів і науково довів, що в епоху імперіалізму і пролетарських революцій робітничому класу необхідний був новий тип партії — дійсно революційної, дійсно комуністичної, яка докорінно відрізнялася б від реформістських, опортуністичних партій II Інтернаціоналу.

Історичний досвід КПРС переконливо свідчить про те, що невичерпним життєвим джерелом сили і боєздатності революційної партії робітничого класу є марксизм-лєнінізм — найпередовіша наука сучасності, могутня зброя пізнання і революційного оновлення світу. В. Я. Бондар правильно наголошує, що лише марксизм-лєнінізм дає можливість зрозуміти внутрішній зв'язок подій, організувати і спрямувати революційну творчість робітничого класу, всіх трудящих. У праці переконливо розкрито діяльність КПРС по розробці величезних теоретичних і практичних проблем сучасності, пропаганді революційної теорії, висвітленню форми ідеологічної роботи партії.

Корінною особливістю Комуністичної партії як політичного вождя робітничого класу, авангарду всього народу є її висока організованість. «...Тільки за умови чудової організації, — писав В. І. Ленін, — може наша моральна сила перетворитися в матеріальну»³.

В рецензованій праці показано боротьбу КПРС за чистоту своїх лав, розкрито фактори, що визначають її кількісний і якісний склад, обґрунтовується необхідність регулювання партією зростання своїх рядів в умовах розширення соціальної бази КПРС, що виявляється в неухильному посиленні ідейних, політичних та моральних вимог до кожного комуніста. Цьому значною мірою сприяє організаційна будова і вся діяльність партії на основі принципу демократичного централізму, що є, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, «неухильною нормою життя Комуністичної партії»⁴. Найважливішою вимогою цього лєнінського принципу є тверда й єдина для всіх комуністів партійна дисципліна, монолітна згуртованість партійних рядів, непримиренність до будь-якого роду фракційності та групування.

Велику увагу в монографії приділено питанням удосконалення, збагачення форм і методів партійної роботи, зокрема, підвищенню принциповості і вимогливості до кадрів, розвитку критики і самокритики,

³ Ленін В. І. Лист О. О. Богданову і С. І. Гусеву 11 лютого 1905 р. — Повне зібр. творів, т. 9, с. 234.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 88.

¹ Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

² Там же.

поліпшенню системи контролю і перевірки виконання прийнятих рішень тощо.

Однією з найважливіших закономірностей розвитку КПРС є пролетарський інтернаціоналізм в ідеології і політиці, складі й організаційному будівництві. В книзі вміщено цікавий матеріал, що відображає національні моменти в партійному будівництві Комуністичної партії на різних етапах боротьби за перемогу соціалістичної революції і побудови соціалізму, торжество ленінської національної політики КПРС у нашій країні, яскравим свідченням якого стало святкування 60-річчя утворення СРСР.

Окремий розділ рецензованої праці присвячено розширенню і поглибленню зв'язків КПРС з масами, що є невичерпним джерелом сили й авторитету марксистсько-ленінських партій. Розкриваючи багатогранний зміст цього ленінського принципу, простежуючи шляхи його втілення в житті, автор переконливо розкриває роль, місце і функції КПРС у політичній системі

радянського суспільства. В. Я. Бондар наголошує, що закономірністю будівництва нового суспільства є неухильне зростання керівної ролі Комуністичної партії, всебічно обґрунтовує об'єктивні фактори та суб'єктивні умови цього зростання. У монографії дається аргументована критика буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій ленінського вчення про Комуністичну партію.

Разом з тим книга не позбавлена й деяких недоліків. На нашу думку, слід було б ширше висвітлити діяльність місцевих партійних організацій, більше навести фактичних матеріалів з життя парторганізацій національних республік про втілення в життя ленінських принципів тощо.

Вказані недоліки в цілому не впливають на позитивну оцінку рецензованої праці. Її з інтересом зустріли партійні й комсомольські активісти, бійці ідеологічного фронту, всі, кому дорогі ідеали ленінської партії.

О. Д. ГОРБУЛ (Київ)

КПСС — ПАРТИЯ ПРОЛЕТАРСКОГО ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМА.

Автор. кол. П. М. Шморгун
(руковод. авт. кол.) и др.)

Киев: Вища школа.

Изд-во при Киев. ун-те, 1983. — 297 с.

Питання інтернаціоналістської діяльності партії давно привертають до себе увагу вчених-суспільствознавців. Радянська історіографія збагатилася ще однією працею з цієї проблематики. Книгу було підготовлено на кафедрі історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті за участю науковців інших вузів. Рецензована монографія є новим кроком у науковому висвітленні інтернаціоналістської сутності нашої партії та її революційно-перетворюючої діяльності на всіх історичних етапах розвитку. Авторам вдалося на кожному з них розглянути найважливіші проблеми діяльності партії як у розвитку національних відносин і здійсненні революційно-перетворюючих заходів всередині країни, так і в міжнародній політиці.

Важливою проблемою, яка висвітлюється в книзі, є розкриття суті пролетарського інтернаціоналізму. Автори переконливо показують значення ленінської вимоги повної рівноправності націй, що була покладена в основу програми більшовицької партії з національного питання, а також етапи її втілення в життя. Для розуміння сутності й значення пролетарського інтернаціоналізму в наші дні необхідно враховувати той факт, що на сучасному етапі історичного розвитку збагатився його зміст, розширилися сфери прояву. Саме в зв'язку з цим автори монографії цілком слушно

вважають його новою формою соціалістичний інтернаціоналізм. У праці висвітлюються принципи пролетарського і соціалістичного інтернаціоналізму, їх методологічні функції. На конкретному матеріалі розкрито положення про те, що у розв'язанні завдань буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій партія проводила наполегливу роботу по інтернаціональному згуртуванню пролетаріату, домагалась єдності дій пролетарів різних країн та їх партій у боротьбі проти міжнародного капіталу й імперіалістичної війни.

Цілком слушно автори підкреслюють роль В. І. Леніна, більшовиків у міжнародному робітничому та соціал-демократичному русі, доводять, що всупереч твердженням буржуазних фальсифікаторів історії нашої партії В. І. Ленін став керівником міжнародного рівня не в роки першої світової війни і Жовтневої революції, а значно раніше. Вже в 1905 р. він був обраний представником ЦК РСДРП Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) — постійного виконавчо-інформаційного органу II Інтернаціоналу, вів переписку з А. Бебелем, К. Браком, Г. Грейліхом та іншими діячами міжнародної соціал-демократії (с. 62).

На основі праць В. І. Леніна, партійних документів та інших джерел у монографії висвітлено втілення в життя програми партії з національного питання, наполегливу діяльність РСДРП по згуртуванню робітничого класу, комуністичних партій і прогресивних сил усіх країн світу в боротьбі за мир, демократію й соціалізм. У період побудови соціалізму, в різні роки Великої Вітчизняної війни, в часи відбудови народного господарства та побудови розвинутого соціалізму партія була вірною ленінським принципам пролетарського ін-

тернаціоналізму. Для підтвердження цього положення автори наводять цікаві й переконливі факти з історії нашої країни, партійні документи, газетний та статистичний матеріал, який може стати в пригоді лекторам і пропагандистам.

Багато уваги в праці приділено показу інтернаціоналізму внутрішньої та зовнішньої політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму. Це цілком закономірно. Адже побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства є видатним інтернаціоналістським подвигом Комуністичної партії й радянського народу. В рецензованій монографії розкрито діяльність КПРС по дальшому розвитку марксистсько-ленінського вчення про нації та національні відносини на основі аналізу суспільних відносин в СРСР і завдань комуністичного будівництва, форми і методи її роботи, поглиблення інтернаціоналізації господарського та суспільного життя, обмін духовними багатствами між радянськими народами. Розкриття інтернаціоналізму внутрішнього життя партії, здійснене авторами монографії, може служити для аргументованої критики буржуазних і націоналістичних переконачень таких питань, як організаційна будова КПРС, її кадрова політика, стиль керівництва.

У рецензованій праці досліджено проблему інтернаціонального виховання трудящих мас в умовах розвинутого соціалізму, висвітлюються різноманітні форми

і методи його здійснення. Розповідь про них та про досвід трудових колективів і партійних організацій України у вихованні молоді становить значний інтерес.

Рецензована книга не позбавлена й окремих недоліків. Так, у ній широко використано загальновідомий матеріал, що можна знайти у будь-якому підручнику з історії КПРС. Це, зокрема, стосується показу здійснення ленінського плану будівництва соціалізму в СРСР, висвітлення проблеми інтернаціоналістської діяльності партії у міжнародній політиці. Слід було б, на нашу думку, більше уваги приділити питанням діяльності КПРС по зміцненню єдності й дружби соціалістичних країн. Праця ще більше б виграла, якби в ній були висвітлені такі проблеми, як постійні дружні зв'язки не тільки керівних органів комуністичних партій, а й місцевих партійних, молодіжних, громадських організацій, міст-побратимів, трудових і творчих колективів.

Вказані недоліки в цілому не впливають на позитивну оцінку рецензованої монографії. Вона є істотним внеском у розвиток концепції соціалістичного інтернаціоналізму, буде цікавою і корисною як для спеціалістів-суспільствознавців, так і для широкого кола читачів, які виявляють інтерес до історії та політики КПРС.

М. М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ (Тернопіль),
Т. М. ГОНТАР (Тернопіль)

Е. Т. Соломка.

**ЗРОСТАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ
ТРУДІВНИКІВ СЕЛА.**

**ДІЯЛЬНІСТЬ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ
ПО ПІДВИЩЕННЮ РОЛІ РАД
НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ У ДАЛЬШОМУ
РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ
ТРУДІВНИКІВ СЕЛА
--
В УМОВАХ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ.**

Львів: Вища школа, 1982. — 184 с.

Аналіз, творче осмислення й висвітлення досвіду керівництва Комуністичною партією процесами, що пов'язані з розвитком соціальної активності, творчої ініціативи робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції на етапі зрілого соціалізму, є одним з найважливіших завдань радянських суспільствознавців. Ці актуальні питання розглянуто в монографії Е. Т. Соломка. Автор, використавши широке коло документальних джерел, розкрив досвід роботи Комуністичної партії України по підвищенню ролі Рад народних депутатів та розвитку соціальної активності працівників сільськогосподарського виробництва на сучасному етапі комуністичного творення.

Дослідник проаналізував наявну історико-партійну літературу з обраної ним проблеми, визначив ті питання, які ще недостатньо висвітлені у працях радянських істориків, зумів їх в основному розкрити. Всі розділи рецензованої монографії Е. Т. Соломка взаємозв'язані і становлять єдине ціле. Кожен з них завершується відповідними висновками.

Радам народних депутатів належить важлива роль у підвищенні суспільно-політичної активності трудящих, зокрема трудівників села. Це — справжні органи народовладдя, які створюють безмежні можливості для залучення широких мас трудящих до управління державою, всіма справами суспільства, а також виховання у них внутрішньої потреби брати активну участь у політичному житті своєї країни. Автор висвітлює діяльність КПРС, її Центрального Комітету по творчому розвитку ленінського вчення про Ради, показує, як воно втілюється у практичній роботі Компартії України, її місцевих організацій.

Автор розглядає процес удосконалення форм і методів партійного керівництва Радами як найважливішу передумову зростання соціальної активності трудівників села. Використавши марксистсько-ленінську методологію історичного дослідження, теоретичні праці В. І. Леніна, матеріали та рішення пленумів ЦК КПРС,

значну кількість архівних та вже опублікованих документів, він розглянув діяльність Компартії України по керівництву Радами, підвищенню їх ролі в розв'язанні завдань господарського й соціально-культурного будівництва, по залученню трудящих села до активної участі у політичному житті країни. На підставі значного фактичного матеріалу автор книги робить правильний висновок про те, що партійні комітети республіки у 60—70-і роки посилили увагу до питань радянського будівництва, здійснювали більш ефективний контроль за реалізацією власних рішень з питань роботи Рад, допомагали їм удосконалювати організаційну структуру. Вони узагальнювали досвід, підтримували цінні почини й пропозиції народних депутатів, активістів, працівників апарату Рад, прагнули вчасно виявити недоліки, викривали причини, знаходили шляхи та необхідні засоби для їх оперативного усунення (с. 43, 48—49).

КПРС як ядро політичної системи розвинутого соціалістичного суспільства постійно спрямовує і контролює роботу Рад. Автор, використавши значний фактичний матеріал, розкриває цей напрямок у діяльності партії. Він особливо наголошує, що партійні органи здійснюють керівництво Радами, не підміняючи їх самих. Е. Т. Соломко розповідає про те, як партійні організації добивалися забезпечення авангардної ролі комуністів, що працюють у Радах, утвердження ленінського стилю у їх роботі, а також творчого ставлення до виконання державних обов'язків (с. 52, 53).

Автор проаналізував діяльність партійних комітетів по поліпшенню організаторської та ідейно-політичної роботи партійних груп сільських і селищних Рад та їх виконкомів. Як свідчать матеріали, вміщені в праці Е. Т. Соломки, місцеві партійні органи рекомендували на посади керівників партгруп членів райкомів, парткомів і бюро первинних парторганізацій, періодично обговорювали їх звіти на пленумах, засіданнях бюро обкомів, міськкомів і райкомів Компартії України. Первинні парторганізації особливо увагу приділяли питанням діяльності депутатів та комуністів, що перебували у них на обліку, їх участі у роботі постійних комісій, депутатських груп і постів по практичній реалізації рішень Ради і наказів виборців (с. 54, 59, 61). Вони також регулярно проводили збори комуністів — депутатів, на яких узагальнювали позитивний досвід, викривали недоліки, аналізували внесок кожного члена КПРС у загальну справу (с. 66). Значна кількість комітетів і первинних парторганізацій практикували індивідуальні співбесіди з комуністами — депутатами Рад і працівниками їх виконкомів (с. 67).

Цілеспрямована діяльність партійних організацій республіки по всебічному розвитку активності депутатів сприяла підвищенню відповідальності кожного члена і кандидата в члени КПРС, обраного до складу Ради. Е. Т. Соломко робить висновок, що абсолютна більшість комуністів-

депутатів сумлінно виконувала свої обов'язки, виявляла ініціативу і наполегливість, виправдовувала довіря виборців, користувалася у них заслуженим авторитетом (с. 68).

Залучивши значний фактичний матеріал, автор проаналізував роботу партійних і радянських органів по зміцненню сільських і селищних Рад керівними кадрами, залученню до управління державними справами робітників і колгоспників, жінок, молоді. Це позитивно вплинуло на розвиток демократичних засад у діяльності місцевих представницьких органів державної влади, підвищення активності народних обранців, які працювали у постійних комісіях, виборчих округах і на виробництві. Використавши нові архівні документи, дослідник висвітлив нагромаджений партійними комітетами і первинними партійними організаціями досвід створення необхідних умов для творчої роботи сесій, постійних комісій, депутатських постів і груп, виконкомів тощо.

Розповідаючи про вплив демократичних основ діяльності Рад на піднесення суспільно-політичної активності трудівників села, автор показує значення прийняття Закону про статус депутатів і особливо нової Конституції СРСР та Основних Законів союзних і автономних республік для активізації організаційно-масової роботи сільських і селищних Рад. На численних прикладах у рецензованій книзі висвітлено, як парткоми, парторганізації допомагали виконкомам Рад підвищувати роль сесій, широко залучати депутатів, спеціалістів сільського господарства, передовиків виробництва до участі в підготовці питань для розгляду на сесіях, у постійних комісіях. Вони періодично обговорювали повідомлення народних обранців про виконання своїх депутатських повноважень. Підбиваючи підсумки, Е. Т. Соломко зазначає, що Ради будували свою роботу на основі принципів соціалістичного демократизму, тобто колективного обговорення й вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих комітетів перед Радами і населенням (с. 103, 104, 106, 135).

Заслугує позитивної оцінки й те, що автор, аналізуючи проблеми партійного керівництва діяльністю низових ланок державної влади, сконцентрував увагу на розкритті ролі Рад у залученні робітників і колгоспників до участі в реалізації комплексної програми піднесення рівня сільського господарства: Ради повсякденно турбувалися про розвиток економіки колгоспів і радгоспів, збільшення загального обсягу сільськогосподарської продукції, забезпечення рентабельності всіх галузей виробництва й широкої участі трудівників села в управлінні справами суспільства та розв'язанні основних завдань, поставлених перед ними Комуністичною партією.

Значну увагу Е. Т. Соломко приділяв аналізу роботи парторганізацій УРСР по забезпеченню раціонального використання землі й техніки, запровадженню у виробництво пайновіщих досягнень науки і техніки, підвищенню продуктивності праці у колгоспах, радгоспах та міжгосподарських

підприємствах. Не залишилися поза увагою автора питання вискоєфективного використання присадибного земельного фонду, організації виробництва і закупівлі сільськогосподарської продукції у населення.

Книга значно виграла від того, що дослідник розповів про передовий досвід роботи партійних організацій республіки по підвищенню ролі депутатів сільських і селищних Рад—передовиків колгоспного і радгоспного виробництва у здійсненні сучасної аграрної політики КПРС, а також про їх активну участь у соціалістичному змаганні за найбільш повне використання резервів для збільшення виробництва зерна, м'яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів.

В монографії Е. Т. Соломка охоплено широке коло проблем, які вирішують КПРС та представницькі органи державної влади на селі на сучасному етапі комуні-

стичного будівництва і які сприяють посиленню соціальної активності трудівників села. Цілком закономірно, що не всі вони висвітлені з однаковою повнотою. Деякі питання лише поставлено. Це стосується, зокрема, партійного керівництва виборчими кампаніями, розвитком колгоспної демократії. Слід було б також розкрити діяльність місцевих Рад по поширенню творчої ініціативи, активності трудівників села у справі соціальної перебудови села, в боротьбі з такими антисоціальними явищами, як крадіжки, марнотратство і т. п. В цілому ж рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Її з інтересом зустріли науковці, викладачі суспільних наук, партійні працівники, пропагандисти, широке коло читачів.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ),
О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ)

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СОЮЗОВ УКРАИНСКОЙ ССР

(Авт. коллектив: Ю. В. Бабко,
П. Л. Варгатюк, И. Л. Гошуляк,
А. П. Грищенко, В. А. Замлинский,
С. В. Кульчицкий, В. А. Моцак,
Ф. Е. Нищий, А. С. Пивненко,
В. Е. Романцов)

Киев: Политиздат Украины, 1983. — 664 с.

Минуло майже 80 років відтоді, як у горнилі першої російської революції народилися найбільш масові організації робітничого класу — професійні спілки. Вони відразу вступили на шлях активної політичної боротьби, тому що тісно пов'язали свою долю з більшовицькою партією — їх ідейним та організаційним керівником. «...Інакше як через профспілки, через взаємодію їх з партією робітничого класу, — відзначав В. І. Ленін, — ніде в світі розвиток пролетаріату не йшов і йти не міг»¹. Ці ленінські слова якнайкраще підтверджуються досвідом радянських профспілок. Висвітленню історії їх діяльності в УРСР і присвячена рецензована праця.

Питання становлення й розвитку профспілкового руху на Україні у дожовтневий період і після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції постійно перебували в центрі уваги радянських істориків. Рецензована монографія систематизує та узагальнює історію професійних спілок УРСР. Її методологічною основою є праці класиків марксизму-ленізму, керівників Комуністичної партії й Радянської держави, документи партійних, державних та профспілкових органів. Книга написана на широкій джерелознавчій базі

із залученням як опублікованих, так і нових матеріалів.

Автори розглядають процес зародження та розвитку профруху у ході наростання революційної боротьби трудящих мас проти царизму й капіталізму. Зокрема, вони висвітлюють основні напрями діяльності більшовицьких організацій України по створенню професійних спілок і простежують, як під керівництвом партії останні вели політичну роботу серед пролетаріату. В монографії наводиться значний фактичний матеріал, що свідчить про спільну боротьбу робітників України й Росії проти експлуататорів, про єдність дій профспілкових організацій на принципах марксизму-ленізму, пролетарського інтернаціоналізму.

Значне місце в книзі відводиться висвітленню гострої, непримиренної боротьби, яку проводила більшовицька партія на чолі з В. І. Леніном проти спроб буржуазії збити профспілковий рух з революційного шляху. Авторі глибоко розкривають діяльність більшовиків по викриттю опортуністичної сутності меншовицької, а згодом і ліквідаторської теорії «нейтральності професійних спілок», спроб чорносотенців, українських буржуазних націоналістів, бундівців та сіоністів розколати інтернаціональні робітничі організації й створити профспілки на націоналістичних засадах. У монографії розкрито причини дедалі зростаючого впливу ідей ленізму в профспілковому русі, висвітлено процес становлення професійних спілок як захисників класових інтересів трудящих.

Автори простежують, як більшовики України, використовуючи досвід керівництва профспілками під час революції 1905—1907 рр., у періоді реакції, революційного піднесення, світової війни, Лютого 1917 р., спрямовували діяльність цих організацій на їх участь у підготовці перемоги Великої Жовтня. На багатому фактичному матеріалі показано, як профспілки, зокре-

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі, 1920.— Повне збір. творів, т. 41, с. 32.

ма фабзавкомів, забезпечували трудящі маси зброєю, продовольством, займалися навчанням дружинників та червоногвардійців військової справи. Глибоко і всебічно розкрито участь професійних спілок України у підготовці й здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановленні Радянської влади в республіці.

Перемога Жовтня і встановлення диктатури пролетаріату докорінно змінили становище профспілок у країні. В «Нарисах» широко висвітлюється їх величезна діяльність по здійсненню робітничого контролю, організації виробництва та управлінню підприємствами.

В. І. Ленін відзначав, що з встановленням Радянської влади професійні спілки «...стають головним будівником нового суспільства, тому що будівниками цього суспільства можуть бути тільки багатомільйонні маси»². Значне місце відводиться аналізу активної участі профспілок в організації перемог радянського народу у роки воєнної інтервенції та громадянської війни.

Велика увага в «Нарисах» приділяється розгляду діяльності професійних спілок під час переходу Країни Рад від війни до мирного соціалістичного будівництва. Розкривається їх багатогранна робота у період політики «воєнного комунізму» і в умовах непу. При цьому всебічно аналізуються об'єктивні й суб'єктивні труднощі, які під керівництвом Комуністичної партії довелося долати профспілкам у ті роки. Показано, як втілювалося в життя ленінське вчення про професійні спілки як школу управління, господарювання, виховання, школу комунізму. На високому ідейному і теоретичному рівні висвітлено боротьбу ВКП(б) проти різного роду антипартійних угруповань, які не тільки висловлювали ворожі леніністські погляди щодо ролі та місця профспілок у Радянській державі, а й практичними діями намагалися відвернути їх від розв'язання найважливіших політичних і соціально-економічних завдань.

Висвітлюючи діяльність професійних спілок УРСР у період індустріалізації країни в роки довоєнних п'ятирічок, автори книги наголошують на величезному значенні для її активізації рішень XIV і XVI з'їздів ВКП(б) та XV партійної конференції. У рецензованій праці на численних прикладах розкривається плідотворна робота профспілок республіки по створенню великої промисловості, підвищенню добробуту і культурного рівня трудящих, подання дійової допомоги колгоспному селянству. Висвітлюється їх роль в організації виробничих нарад, удосконаленні системи соцдоговорів тощо. У книзі розкрито вплив профспілок на зміцнення правового регулювання трудових відносин, нормування праці й заробітної плати. Особливо підкреслюється виховна функція цих громадських організацій, яка знайшла вияв у

розвитку масового соціалістичного змагання, організації ударництва та стахановського руху. При цьому наводяться нові, раніше невідомі факти, називаються сотні прізвищ передовиків.

Висвітлюючи багатогранну діяльність профспілок республіки, автори «Нарисів» приділяють увагу і питанню про їх зв'язки з зарубіжними професійними спілками. Зокрема, показано, як при підтримці останніх організацій МОДР подавали допомогу борцям проти реакції в країнах капіталу, всіляко сприяли зміцненню зв'язків робітничого класу Радянської держави з трудящими зарубіжних країн.

Значний інтерес становлять сторінки книги, присвячені питанням партійного керівництва профспілками у роки боротьби за зміцнення соціалістичного суспільства (1937 — червень 1941 рр.). Ґрунтовно розглядаються питання перебудови їх роботи в зв'язку з новими завданнями, що стояли перед професійними спілками у той період. Значна увага приділяється розгляду навчання профспілкових працівників, їх підготовки й перепідготовки. Автори докладно висвітлюють масово-виробничу роботу професійних спілок, показують їх боротьбу за додержання трудового законодавства, правил техніки безпеки, зміцнення соціалістичної дисципліни праці.

Великий комплекс питань, пов'язаних з діяльністю професійних спілок у період Великої Вітчизняної війни, розглядається в спеціальному розділі. Велика увага приділяється в ньому роботі профспілкових організацій по допомозі фронту, а також у справі відбудови народного господарства. Становить інтерес матеріал, присвячений діяльності партійних організацій по відновленню профорганізацій, зокрема, у західних областях Радянської України.

Висвітлюючи діяльність професійних спілок у роки будівництва розвинутого соціалізму, автори наводять цікавий матеріал про їх шефську роботу, боротьбу за прискорення науково-технічного прогресу в народному господарстві, розвиток руху за комуністичне ставлення до праці. Щодо останнього питання, то його можна було б подати докладніше, враховуючи велике значення цієї форми змагання в умовах будівництва матеріально-технічної бази комунізму.

В трьох останніх розділах рецензованої праці висвітлюється діяльність профспілок України у період розвинутого соціалізму. Вони написані на базі нових теоретичних положень, розроблених КПРС. Червоною ниткою проводиться в цих розділах думка про зростання ролі професійних спілок у суспільному житті, що зумовлюється далішим вдосконаленням усіх ланок політичної системи в нашій країні на сучасному етапі. Автори показують, як завдяки повсякденній допомозі й керівництву партійних організацій вдосконалювалася структура профспілкових організацій, поліпшувався зміст їх роботи. Вони відзначають, що в умовах зрілого соціалізму дедалі більше зростає роль професійних спілок і збільшуються масштаби їх участі у розв'язанні важливих народногосподар-

² Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді профспілок, 20 січня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 430.

ських завдань. Це знаходить яскравий вияв у соціалістичному змаганні, організація якого є однією з основних функцій профспілок. У книзі переконливо показано, що в умовах повороту економіки до інтенсивних, якісних факторів розвитку, до розв'язання великомасштабних, комплексних завдань перед соцзмаганням відкриваються нові горизонти, посилюється його вплив на виховання у трудящих почуття господарів країни.

В праці узагальнено досвід передових підприємств по організації соціалістичного змагання за підвищення ефективності та якості роботи. Розповідається й про конкретних ініціаторів трудових починів.

Автори переконливо показують, що соціалізм надав профспілкам величезні можливості впливати на всі сфери економічного і соціального життя. Вони підкреслюють, що особливість традиційних функцій профспілок в умовах соціалізму полягає у тому, що в ряді таких сфер, як підвищення культури праці, впровадження техніки безпеки, організація санаторно-курортного лікування трудящих, піклування про житлові і побутові умови робітників, службовців, колгоспників, вони зливаються з усією соціальною діяльністю нашої держави. В книзі наводяться дані, які свідчать про конкретний зміст і масштаби діяльності профспілок у цьому плані.

Зміст «Нарисів» підводить читача до науково обгрунтованого висновку, що ніколи ще професійні спілки не були такою величезною творчою силою, як за соціалізму, оскільки жодне інше суспільство не виявляє такої уваги до людини праці.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, хотілося б висловити її авторам деякі по-

бажання. Так, при розгляді діяльності профспілок у 1905—1907 рр. доцільно було б ширше розкрити їх політичну роль у великих промислових центрах і на підприємствах, повніше відобразити специфіку роботи більшовиків по керівництву цими організаціями з урахуванням неординарної соціальної бази різних професійних спілок. Висвітлюючи період 1917—1936 рр., більше уваги можна було б приділити допомозі з боку парторганізацій профспілкам у справі підготовки кадрів під час відбудови народного господарства, ширше показати участь останніх у розгромі троцькістсько-зінов'євської опозиції.

На нашу думку, бажано було б докладніше висвітлити й питання вдосконалення структури професійних спілок з метою її найповнішої відповідності різним галузям управління, повніше розкрити форми й методи роботи профспілкових організацій виробничих і науково-виробничих об'єднань.

Нині, як відомо, значно зростає виховна роль соціалістичного змагання. Тому доцільно було б на сторінках книги докладніше висвітлити це питання.

У цілому ж монографія заслуговує позитивної оцінки.

Вона написана живою мовою, добре ілюстрована, має необхідний науково-довідковий апарат. Рецензована праця вносить певний вклад у розробку історії професійних спілок Української РСР.

Л. Ф. ГАЙДУКОВ (Київ),

В. І. ПОЛУРЕЗ (Київ),

В. П. РЯБЦЕВ (Київ)

Тимофеев П. Т.
**ФОРМИРОВАНИЕ
НАЦИОНАЛЬНЫХ КАДРОВ
РАБОЧЕГО КЛАССА СССР:
ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ
СОВЕТСКОГО РАБОЧЕГО КЛАССА.**

М.: Мысль, 1982. — 239 с.

В Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії зазначалося, що роль робітничого класу як провідної сили зрілого соціалістичного суспільства неухильно зростає¹. Аналіз його революційно-перетворюючої діяльності, вивчення питань, пов'язаних з формуванням і розвитком у нашій країні національних загонів робітників має велике наукове та практичне значення. Дослідження проблем розвитку робітничого класу на конкретно-історичному матеріалі дає змогу повніше розкрити значення вчення класиків марксизму-ленінізму про його роль у сучасних умовах. Ра-

дянська історична наука вже чимало зробила для всебічного вивчення цієї проблеми.

Серед праць, які висвітлюють дану тему, чільне місце займає й рецензована монографія П. Т. Тимофеева. У ній на основі значного фактичного і документального матеріалу, почерпнутого в центральних та місцевих архівах, всебічного вивчення наявної літератури з даної проблеми автор дослідив багатоплановий процес формування кадрів робітників у раніше відсталіх республіках та областях Середньої Азії, Казахстану, Північного Кавказу, Поволжя, Приуралля й Сибіру, де перехід до соціалізму переважно здійснювався, минаючи капіталістичну стадію розвитку. Значну увагу в книзі приділено показу ролі Москви, Ленінграда, розвинутих у промисловому відношенні районів РСФРР, УСРР та інших регіонів країни в формуванні кадрів робітників з представників корінних національностей. Як відомо, у багатьох національних окраїнах дореволюційної Росії, за справедливим визначенням В. І. Леніна, розвинуті капіталістичні відносини охопили лише «невеликі

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 62.

верхівки промисловості і зовсім мало ще зачепили землеробство»².

Після перемоги Великого Жовтня, який визволив трудящих Росії від соціального й національного гноблення, Комуністична партія залучила народи колишніх окраїн до соціалістичного будівництва, провела величезну роботу у напрямі ліквідації їх економічної та культурної відсталості. Її політика була спрямована, зокрема, на формування місцевих загонів робітників, що зумовлювалося об'єктивною необхідністю розвитку продуктивних сил у всіх регіонах країни. «Партія завжди приділяла величезну увагу зростанню національних загонів радянського робітничого класу — провідної сили нашого суспільства, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, товариш Ю. В. Андропов. — І результати — в наявності. Нині робітники становлять найбільшу соціальну групу в усіх союзних республіках»³. Саме висвітленню ролі Комуністичної партії та Радянського уряду, органів державної влади на місцях у створенні національних загонів робітничого класу автор приділяє найбільшу увагу. Так, говориться в рецензованій праці, завдання їх підготовки, насамперед для промисловості висував III Всеузбецький з'їзд Рад (квітень—травень 1929 р.). Аналогічні питання не раз обговорювалися також і у Таджикистані, Казахстані, Мордовії, Чувашії, Якутії тощо.

В монографії висвітлено, зокрема, методи і форми підготовки кадрів робітників у довоєнний період. Автору вдалося зібрати й узагальнити фактичні матеріали, що показують роль великих міст, промислових районів, окремих підприємств, будівельних організацій РСФРР, України і деяких інших союзних республік у підготовці робітничих кадрів з представників корінних національностей раніше відсталіх окраїн та регіонів країни.

У книзі цілком слушно підкреслюється, що національні кадри робітників є складовою частиною єдиного робітничого класу СРСР. Автор робить висновок, що формування таких кадрів — загальна закономірність для всіх народів, які стали на шлях будівництва соціалізму. В праці піддано критичному аналізу висновки тих авторів, які дотримуються щодо цього іншої точки зору.

Загальновідомо, що ЦК ВКП(б), Радянський уряд, місцеві партійні та державні органи значну увагу приділяли створенню національних кадрів не лише для промисловості, а й для усіх інших галузей народного господарства. У монографії проаналізовані основні форми залучення до них трудящих раніше відсталіх республік і регіонів країни.

Соціалістичне будівництво в національних районах здійснювалося в ході гострої класової боротьби, коли ворожі Радянській владі елементи намагалися зірвати здійс-

нення індустріалізації, колективізації сільського господарства й культурної революції в країні. За таких обставин, зазначається у книзі, центральні промислові райони направляли в ряд союзних та автономних республік висококваліфіковані кадри робітників — насамперед комуністів і комсомольців. У монографії висвітлено й інші форми допомоги російського, українського та інших народів Радянської країни у розвитку економіки і створенні робітничого класу у колишніх відсталіх окраїнах Росії. Все це, зазначає автор, сприяло швидкій підготовці місцевих кадрів і тим самим задоволенню потреб у робітничій силі тих галузей народного господарства, що швидко розвивалися, а також формуванню у молодого покоління класової та інтернаціоналістської свідомості, організованості й згуртованості, перетворенню робітників відсталіх у минулому народностей у дійсно революційний клас (с. 131).

На основі вивчення численних документів автор робить висновок про те, що допомога РСФРР, України та інших республік у формуванні кадрів робітничого класу в Середній Азії, Казахстані, Поволжі, на Північному Кавказі й в деяких інших раніше відсталіх регіонах країни мала для націй і народностей, які там проживали, історичне значення. Вона сприяла їх виходу на широку дорогу соціального прогресу.

Заслугує на схвалення й те, що у книзі детально розглянуто основні форми та методи культурно-виховної роботи серед молодого покоління національних загонів робітничого класу. При цьому автором виявлені не лише загальні риси, а й особливості такої роботи на місцях. Насамперед показано, як у національних кадрів робітників, які в своїй більшості не пройшли політичного загартовування у класових боях проти капіталу, вироблявся пролетарський інтернаціоналістський світогляд, формувалося соціалістичне ставлення до праці, суспільної власності, виховувалося почуття дружби народів. У монографії висвітлені також питання про кількісні та якісні зміни в складі національних кадрів робітників, зростання їх трудової й суспільно-політичної активності. Значний інтерес становить дослідження проблеми про використання в країні трудових ресурсів. При цьому автор вказує на обставини економічного та соціально-політичного характеру, які визначали доцільність їх раціонального використання у ході соціалістичного будівництва в СРСР.

Формування національних кадрів робітників різних галузей народного господарства в народів, які перейшли до соціалізму, минаючи капіталізм, відіграло важливу роль у консолідації їх у соціалістичні нації.

В праці розглянуто й питання про міжнародне значення радянського досвіду формування національних загонів робітничого класу у раніше відсталіх народів. Показано докорінно протилежні умови, в яких відбувається становлення таких загонів за соціалізму й капіталізму. Зок-

² Див.: Ленін В. І. Сьомий Екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р.: Політичний звіт Центрального Комітету 7 березня. — Повне збір. творів, т. 36, с. 7.

³ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. — К., 1982, с. 14.

рема, автор зазначає, що у соціалістичному суспільстві створення національних кадрів робітників відбувалося за відсутності експлуатації людини людиною, разом з усім робітничим класом СРСР вони виступали повновладними господарями країни.

У книзі підкреслюється, що творче застосування форм та методів підготовки національних кадрів робітничого класу в СРСР дасть змогу молодим країнам, які сбрали некапіталістичний шлях розвитку, створити у себе кваліфіковані загони робітників і тим самим полегшити досягнення економічної незалежності.

З монографії П. Т. Тимофеева випливає головний висновок — формування багатонаціонального радянського робітничого класу, його місцевих загонів повністю підтверджує висновок В. І. Леніна про те, що в умовах соціалізму буде досягнута повна єдність націй⁴. Успіхи у здійсненні соціалістичної індустріалізації дали змогу забезпечити створення в усіх національних республіках промислової бази. На середину 30-х років відсталі регіони наблизилися за рівнем розвитку до найбільш розвинутих районів країни. У союзних та автономних республіках сформувалися загони робітників — невід'ємна і складова частина всього радянського робітничого класу.

Дослідження, проте, не позбавлене деяких недоліків. На наш погляд, недостатньо показано труднощі у формуванні соціалістичної свідомості нового поповнення робітників. Швидке кількісне зростання національних кадрів робітничого класу — одне з безумовних досягнень соціалістич-

ної індустріалізації. Однак цей процес викликав і деякі проблеми. Так, особи, що перебували в робітничому середовищі менше десяти років, на 1937 р. становили більшість робітників. А ця обставина не могла не впливати негативно на піднесення продуктивності праці, оскільки виробничий потенціал молодих трудівників, звичайно, був нижчий, ніж у робітничого класу, кілька поколінь якого зв'язані з великою промисловістю. До того ж, швидкі темпи поповнення національних загонів робітників насамперед вихідцями з села не сприяли формуванню стабільних колективів, зміцненню дисципліни праці тощо.

Автор не звернув уваги і на те, що швидкий індустріальний розвиток, який спирався насамперед на використання масової праці та на зростаючу кількість засобів виробництва, не забезпечив достатньою мірою в той час необхідних умов для виявлення творчого потенціалу робітничого класу. Лише у період розвинутого соціалізму, коли радикально змінюється сам процес виробництва, скорочується частка ручної некваліфікованої праці, а ряди трудящих поповнюються за рахунок освіченої молоді, створюються всі необхідні передумови для дальшого підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу, його суспільно-політичної й творчої активності.

Однак, незважаючи на вказані недоліки, монографія П. Т. Тимофеева, написана на належному науковому рівні, є значним вкладом у вирішення важливого завдання радянських суспільствознавців — дослідження славної історії робітничого класу СРСР.

М. В. РУМЯНЦЕВ (Чебоксари)

М. М. Олексюк.

ЄДНІСТЬ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ УСТРЕМЛІНЬ.

Львів: Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1982.— 175 с.

В рецензованій монографії М. Олексюка на великому фактичному матеріалі розглянуто консолідацію прогресивних сил Західної України під керівництвом КПЗУ у боротьбі проти польського шовінізму, українського буржуазного націоналізму та реакційного уніатства, за торжество ідей Великого Жовтня на західноукраїнських землях. В монографії йдеться також про форми й методи боротьби проти буржуазної ідеології, зокрема, українського націоналізму, добре перевірені часом.

Позитивне враження залишає джерельно-літературна база рецензованої книги. Автор використав праці класиків марксизму-ленінізму, постанови ЦК КПРС і ЦК Компартії України, праці і промови керівників нашої партії і Радянської дер-

жави, документи з архівних фондів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ЦДАЖР УРСР, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР, ЦДА УРСР у Львові та ін. М. М. Олексюк користувався також рукописними архівами Я. Галана, П. Козланюка, творами К. Пелехатого, Я. Кондри та інших, матеріалами, що надруковані на сторінках окремих прогресивних видань.

Не викликає заперечень план та структура дослідження, яке складається з вступу, п'яти розділів та заключення. У вступі автор детально обгрунтував актуальність теми, її наукове значення, ступінь і стан вивчення, мету та завдання свого дослідження, розглянув теоретичну й методологічну основу, проаналізував джерела та наукову літературу з проблеми. Він розповідає про те, як прогресивні сили Західної України згуртувалися у боротьбі за торжество ідей Великого Жовтня на західноукраїнських землях. Їм довелося долати чимало труднощів. М. Олексюк підкреслює, що колоніальна політика бур-

жуазної Польщі призвела до перетворення краю в аграрно-сировинний придаток центральних промислових районів країни. На підприємствах регіону було зайнято лише 7,8% усіх робітників Польщі, хоча його площа загалом становила 25% території країни (див. с. 10).

Окупаційний режим проводив політику насильницької колонізації українського населення (с. 12). Скорочувалася кількість шкіл, в яких навчання велося рідною мовою. У Львівському університеті було ліквідовано українські кафедри. Закривалися газети, конфісковувалася революційна література.

Однак трудящі не припинили боротьбу за своє соціальне й національне визволення. До них надходили звістки про бурхливий розвиток економіки, розквіт політичного життя та української радянської культури в УРСР.

Висвітливши найбільші революційні виступи народних мас регіону—Дрогобицьке повстання 1919 р., першотравневу Заболотівську демонстрацію (1924 р.), маніфестацію безробітних у Стрию (1926 р.), партизанські виступи на Волині (1932 р.), квітневі події (1936 р.) у Львові та т. ін., автор слушно зазначає, що робітників та трудяче селянство дедалі активніше підтримували представники прогресивної інтелігенції.

М. М. Олексюк дав оцінку двом діаметрально протилежним таборам західноукраїнської інтелігенції — прогресивному й реакційному, зокрема, письменникам. Він проаналізував зміст основних літературних журналів, які виходили в краї, підкресливши при цьому, що культурне життя Західної України особливо поживалося у листопаді 1927 р., коли почав виходити місячник «Вікна» (див. с. 22). Ще тіснішому згуртуванню революційних пролетарських публіцистів сприяло створення письменницької організації «Горно» (травень 1929 р.).

У часи тяжкого лихоліття мужніла комуністична та прогресивна революційна преса Західної України. Автор ґрунтовно розглянув п'ять періодів в історії її становлення та розвитку на Україні, висвітлив роль журналу «Західна Україна» для зміцнення всебічних зв'язків між радянськими і західноукраїнськими пролетарськими письменниками. Прогресивні публіцисти, дійшовши правильного висновку М. М. Олексюк, вбачали свій обов'язок у тому, щоб «зобріти кришевою ідеологією марксизму передові ряди пролетарів Західної України» (с. 40).

Важливе значення для розуміння деяких особливостей досліджуваної проблеми має один з розділів монографії, в якому аналізуються фактори та причини взаємозв'язку й зближення українських націоналістів з польською буржуазією. Використавши значний фактичний матеріал, дослідник викриває політику антинародних угод, яку вони проводили. Він підкреслює, що західноукраїнська буржуазія, її політичні партії — УНДО, УСДП, УСРП та інші — активно підтримали польський буржуазний уряд. Відкрито зрадили інтереси народних мас і такі угруповання,

як ОУН—УВО, УХО, УНС та інші. Всупереч твердженням націоналістів це свідчить про те, що принциповим ворогом польської держави західноукраїнська буржуазія ніколи не була. Насправді вона вела лише торги за «автономією», яка мала б стати засобом до піднесення її авторитету й поширення свого політичного впливу (с. 59).

Значну увагу М. Олексюк приділив критиці соціал-націоналізму як антиподу пролетарського інтернаціоналізму. Він надав гострій критиці реакційну концепцію «єдності національних інтересів», вказавши, при цьому, що вона була необхідною лише польським великодержавним шовіністам та українським буржуазним націоналістам. Останні докладали всіх зусиль, щоб відвернути увагу трудящих від боротьби проти гнобителів. Нав'язуючи різні «концепції» розв'язання національного питання, вони намагалися «примирити» пролетаріат і буржуазію, роз'єднати народні маси (с. 68).

На наш погляд, цілком закономірно, що автор окремих розділів своєї праці присвятив критиці експансіоністських зовнішньополітичних планів західноукраїнської буржуазії. Як підкреслює дослідник, буржуазно-націоналістичні ідеологи підступно видавали себе за таких, що ставляться вороже не до трудящих України, а Росії. Цим самим вони намагалися замаскувати свої справжні цілі боротьби проти пролетарської держави, той факт, що вони класовими ворогами робітничо-селянської влади.

Для здійснення своїх зовнішньополітичних концепцій українські буржуазні націоналісти шукали багатих й агресивних хазяїв-капіталістів, не відмовляючись при цьому від спільної платформи інтервенції проти УРСР разом з польським буржуазним урядом. Керівна націоналістична верховка насправді була союзником і агентом як фашистської Німеччини, так і буржуазно-поміщицької Польщі.

У цих складних умовах комуністи мобілізували маси на активні виступи проти можливої війни та інтервенції, планів фашизму, прищеплювали робітникам і селянам думку, що боротьба трудящих Західної України за самовизначення, проти національного гноблення є одночасно боротьбою за повалення влади буржуазії, робітничо-селянський уряд (див. с. 142).

Автор розвінчує й антинародну зрадцьку політику клерикалів на чолі з митрополитом А. Шептицьким, тих буржуазно-націоналістичних політиків, які вступили у зговір з відвертими ворогами соціалістичної держави. Проти них сміливо виступили пролетарські письменники та інші представники демократичної інтелігенції, які викрили реакційну сутність націоналістів і клерикалів (див. с. 169). Наголошує М. Олексюк, представники передової суспільно-політичної думки, вінуючи канони буржуазно-націоналістичних гасел, закликали трудящих до активної боротьби за соціальне й національне визволення.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, слід відзначити й окремі її недоліки.

автор досить часто користується терміном «Галичина» (с. 15, 25, 40 та ін.), хоча потрібно було б скрізь писати «Східна Галичина» (це — точна назва регіону, про який ідеться в дослідженні). М. Олексюку слід було б повніше й глибше розкрити роль комсомольської преси Західної України у боротьбі за консолідацію прогресивних сил краю проти польського шовінізму, українського буржуазного націоналізму та реакційного уніатства. Явним перебільшенням є твердження про те, що в окремих тюрмах кожного року вмирала третина в'язнів (с. 11). Викликає сумніви

й думка автора про те, що «Ліга захисту прав людини і громадянина», яка перебувала під переважаючим впливом пепесівців, «проводила діяльність комуністичну» (с. 32). У рецензованій монографії зустрічаються також повторення.

Однак вказані недоліки не впливають на позитивну оцінку книги М. Олексюка. Її з інтересом зустріли історики, літературознавці, пропагандисти, широке коло читачів.

Г. Ф. МАРИСКЕВИЧ (Львів),
В. А. САВИНЕЦЬ (Львів)

**НА ЗАХИСТІ ЗАВОЮВАНЬ
ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ:
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ.**

К.: Наукова думка, 1982.— 205 с.

Серед актуальних завдань, що стоять перед радянською історичною наукою, важливе місце займають проблеми історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вчені досліджують її передумови, хід та наслідки, приділяють увагу питанням захисту її історичних завоювань, вивчають загальні закономірності й особливості перемоги Великого Жовтня на місцях.

Докладний аналіз історіографії та документальної бази досліджуваної проблеми дав змогу науковцям Інституту історії АН УРСР, які брали участь у створенні цілого ряду узагальнюючих фундаментальних колективних праць, з одного боку, вивчити загальні закономірності єдиного для всієї країни революційного процесу, а з другого — виявити й детально розглянути його місцеві особливості.

Рецензований збірник, в якому вміщено десять статей, є логічним продовженням попередніх видань, підготовлених співробітниками інституту. Конкретно-історичний матеріал, використаний в ньому, дав можливість висвітлити перші кроки соціалістичного будівництва в республіці у роки громадянської війни.

Значну увагу автори приділили дослідженню історії Рад робітничих і солдатських депутатів, що діяли на Україні в період Жовтневої революції та громадянської війни. У статті Ю. М. Гамрецького, яка відкриває збірник, «Ради робітничих і солдатських депутатів на Україні в 1917 р. (питання організації, більшовизації, участі в з'їздах Рад)» ґрунтовно розглянуто процес створення Рад робітничих і солдатських депутатів на Україні в 1917 р., їх більшовизації. Розглядаючи участь делегатів від республіки у тих нарадах та з'їздах, які скликалися у Петрограді, Ю. М. Гамрецький дійшов висновку, що представники Рад України становили п'яту частину всього їх представництва (с. 23).

Особливе місце в статті відведено висвітленню роботи історичного II Всеросійського з'їзду Рад. Підбиваючи підсумки своїх попередніх багаторічних досліджень,

Ю. М. Гамрецький робить висновок, що на ньому 67 Рад України представляли 128 чол., тобто $\frac{1}{5}$ делегатів з'їзду. 74 з них (57,8%) висловились за Радянську владу (с. 25). Автор навів також дані про їх партійний склад. Він порушує й ряд питань, які вимагають більш детального вивчення (про обласні, губернські й повітові з'їзди Рад України, про представництво України на I Всеросійському з'їзді Рад та інші).

Пресі як одному з джерел дослідження історії боротьби за перемогу соціалістичної революції, зокрема, здійснення ленінського Декрету про землю, присвячена стаття І. М. Сергійчук. О. Д. Бойко розглянула процес організації й зміцнення радянського державного апарату на Україні в 1920 р., проаналізувала зв'язки, що існували між центральними та місцевими органами влади, розповіла про залучення широких мас трудящих до управління державою, про підготовку кадрів радянських працівників.

Питання про створення військово-адміністративного апарату на Україні в 1920 р. стали об'єктом дослідження О. Й. Шусь. Її стаття є певним внеском у розробку й вивчення важливих проблем військового будівництва в республіці на завершальному етапі громадянської війни. Вона становить значний інтерес для вчених. Матеріали, використані автором, в переважній своїй більшості невідомі, ще не публікувалися на сторінках наукових праць. Це дало їй можливість простежити процес організації за допомогою ЦК РКП(б) і Реввійськради республіки військово-адміністративного апарату на місцях. Його представники відповідали за проведення мобілізацій, створення резервів для діючої армії, підготовку її командного складу, а також за згуртування всіх сил для відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі й ліквідації військ Врангеля. У статті підкреслено, що військове будівництво на Україні в 1920 р. було складовою частиною будівництва Збройних Сил Радянської держави (с. 121). О. Й. Шусь навела переконливі приклади про допомогу, яку партійні й комсомольські організації подавали місцевим органам управління в справі мобілізації.

Кілька статей збірника присвячено дос-

лідженню різних аспектів такого важливого питання, як зміцнення союзу робітничого класу із селянською біднотою. У статті Ж. П. Тимченко «Робітничий клас України в боротьбі за селянські маси (березень 1917 — січень 1918 р.)» узагальнено матеріал, що стосується такої маловивченої проблеми, як діяльність робітників України по залученню трудящих селян до участі в соціалістичній революції. Зокрема, особливу увагу вона приділила розкриттю форм і засобів, які більшовицька партія — бойовий авангард трудящих — використала для досягнення цієї мети. Цікавими є наведені у статті підрахунки автора, що характеризують процес утворення Рад селянських депутатів на Україні (с. 55—56), стосуються взагалі кількості селянських з'їздів (с. 61). Ж. П. Тимченко аналізує різні форми політичного впливу пролетаріату на трудяще селянство, зокрема, участь у земляцтвах, виробничу допомогу селянським масам та ін. Використавши значний фактичний матеріал, вона показала, як під керівництвом місцевих більшовицьких організацій робітничий клас України підтримав селянську бідноту, очоливши її у боротьбі за землю та владу Рад.

А. П. Гриценко у статті «Заходи Комуністичної партії та органів Радянської влади по зміцненню союзу робітничого класу та селянства України у 1920 р.» детально характеризує їх діяльність по втіленню в життя накреслених партії, залученню селян, бідноти й середняків до активного соціалістичного будівництва. Вона висвітлює конкретні форми допомоги, яку робітничий клас подав трудящому селянству, зокрема, розглянула роботу Промбюро по налагодженню випуску й ремонту сільськогосподарських машин і знарядь, сприяння родинам червоноармійців. Велику увагу приділено недільникам і суботникам, «Селянському тижню», «Селянському місяцю» та ін. У висновках, які зробила автор, проаналізувавши значну кількість документальних джерел, підкреслено, що здійснення у 1920 р. комплексу заходів, спрямованих на зміцнення союзу робітничого класу та селянства і, насамперед, на створення сільських осередків КП(б)У і комітетів незаможних селян — опори диктатури пролетаріату на селі, — дало можливість залучити на бік Радянської влади трудящих селян, які рішуче підтримали міський пролетаріат.

Об'єктом досліджень авторів рецензованого збірника стали й такі проблеми, як участь селян у повстансько-партизанській боротьбі проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень—листопад 1918 р.) — (І. В. Хміль); діяльність конезамів, спрямована на конфіскацію земель у куркулівства на завершальному етапі революційних аграрних перетворень (автор — В. Ф. Верстюк).

У статті Ю. І. Терещенка — «Радянська продовольча політика на Україні у 1920 р.» — ґрунтовно розглянуте одне з тих важливих соціально-економічних завдань, які вирішувала пролетарська держава під час громадянської війни. Викори-

станий автором маловідомий фактичний матеріал дав йому можливість простежити процес здійснення продовольчої політики партії, яка відповідала особливостям воєнно-політичної обстановки у республіці в 1920 р. і мала на меті послабити економічні й політичні позиції куркулівства поліпшити становище сільської бідноти. Мілітаризація продорганів, що відбувалася в період відновлення влади Рад на Україні, як стверджує Ю. І. Терещенко значною мірою була викликана умовами боротьби з білогвардійцями та іншими контрреволюціонерами. Про її гостроту свідчать наведені ним цифрові дані (с. 141). Автор зробив аргументований висновок про те, що певні успіхи в організації продовольчої справи у 1920 р. сприяли налагодженню постачання Червоної Армії хлібом, зміцненню союзу робітничого класу й трудящого селянства, Радянської влади в цілому, дали змогу розгорнути боротьбу з господарською розрухою.

У статті О. П. Реєнта йдеться про діяльність партійних і радянських органів, профспілок та передових робітників у 1920 р., спрямовану на зміцнення трудової дисципліни на виробництві, поліпшення матеріального становища трудящих, піднесення рівня продуктивності праці. Нове ставлення до суспільно-корисної праці, зробив висновок автор, набуло величезного значення ще за умов «воєнного комунізму». В обстановці війни та розрухи, нестабільності політичної ситуації у ряді районів республіки партійні, радянські та профспілкові органи вжили заходів до підвищення продуктивності праці на підприємствах. Було мобілізовано наявні матеріальні ресурси для забезпечення робітників продовольством, одягом тощо. Автор проаналізував конкретні форми їх матеріального заохочення, зокрема, запровадження на фабриках та заводах натуральної оплати та преміювання їх працівників продукцією власного виробництва. О. П. Реєнт також досліджує ще недостатньо вивчене питання про роботу дисциплінарних товариських судів, які діяли на підприємствах у 1920 р.

Відзначаючи високий науковий рівень рецензованої книги, хотілося б водночас висловити авторам кілька побажань. У статті Ю. М. Гамрецького (с. 10) йдеться про те, що в загальну кількість Рад не варто включати ті з них, які виникли в районах деяких великих міст. Історикам, що вивчають це питання, напевно, потрібно розробити критерії, якими при цьому слід керуватися. Висновок автора про те, що районні Ради в Одесі на той час ще не розгорнули своєї діяльності, а тому «включення останніх до загального числа є штучним» (с. 10), здається нам недостатньо обґрунтованим.

І. М. Сергійчук у своїй статті не наведе конкретних підрахунків, скільки ж саме відповідних публікацій було вміщено в тій чи іншій розглянутій нею газеті. Без цього деякі її твердження мають декларативний характер.

Не завжди автори рецензованої книги

зіставляючи існуючі в історичній літературі різні точки зору, дають їм свою оцінку і висловлюють міркування щодо їх вірогідності (див., наприклад, с. 197).

Загалом рецензований збірник статей є вагомим внеском у розробку ряду питань розглядуваної теми, але він, звичайно, не вичерпує всіх аспектів важливої в науковому й політичному плані проблеми. Бажано було б, щоб історики Жовтневої револю-

ції та громадянської війни приділили свою увагу розкриттю ролі морального фактору в революції, різних форм і методів організаційно-політичної роботи в масах тощо.

При підготовці наступних збірників наукових праць з досліджуваної проблеми, на нашу думку, варто було б побудувати їх за тематичним принципом.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО (Київ),

Н. І. МИРОНЕЦЬ (Київ)

Шманько Г. И.
РАБОЧИЙ КЛАСС НАРОДНОЙ
ВЕНГРИИ:
ПОВЫШЕНИЕ
КУЛЬТУРНО-ТЕХНИЧЕСКОГО УРОВНЯ
В ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА
СОЦИАЛИЗМА.

Киев: Наук. думка, 1982. — 166 с.

Одним з актуальних завдань, що стоять перед вченими-суспільствознавцями, є даліше дослідження процесів розвитку робітничого класу країн соціалістичної співдружності, його всесвітньо-історичної ролі як творця нового суспільного ладу. Дослідниками вже багато зроблено у цій справі, зокрема, інтернаціональним колективом учених Радянського Союзу, НРБ, УНР, НДР, ЧССР підготовлено з цієї проблеми фундаментальну монографію, яка увінчала їх багаторічну працю в рамках Проблемної комісії багатостороннього співробітництва академії наук соціалістичних країн «Робітничий клас у світовому революційному процесі»¹.

Однак, через об'єктивну багатогранність даної проблеми, ще залишається ряд аспектів, які потребують більш детального і конкретного аналізу. Так, це стосується висвітлення специфіки соціального розвитку робітничого класу, способу його життя та їх зв'язку з історією, економікою, культурою у тій чи іншій соціалістичній країні². Тому поява останнім часом праць радянських учених з питань історії робітничого класу окремих країн соціалізму³ є корисною у науковому і політичному відношенні справою.

У зв'язку з цим привертає до себе увагу нова монографія Шманька Г. И., в якій на яскравому історичному фоні становлення і розквіту соціалістичної Угорщини

глибоко проаналізовано процес розвитку робітничого класу країни, перетворення його в провідну силу суспільства. В центрі уваги дослідження знаходяться питання кількісних та якісних змін, що відбуваються в середовищі угорських робітників під час будівництва нового життя, насамперед, неухильного зростання їх культурно-технічного рівня протягом трьох десятиліть народної влади (1945—1975 рр.). Такі широкі хронологічні рамки монографії, що, безумовно, є її достоїнством, дали змогу автору простежити процеси, пов'язані з піднесенням рівня освіченості та кваліфікації робітничого класу УНР, визначити їх характерні риси та особливості на конкретних етапах будівництва соціалізму в країні.

Значне місце автор відводить висвітленню цілеспрямованого партійного керівництва піднесенням культурно-технічного рівня угорських робітників, зокрема, форм і методів діяльності УСРП у справі соціалістичного становлення і всебічного розвитку провідної сили суспільства Угорської Народної Республіки. Цьому сприяло творче використання в рецензованому дослідженні документів і матеріалів КПРС, УСРП, міжнародного комуністичного та робітничого руху, праць основоположників марксизму-ленінізму.

Рецензована монографія ґрунтується на багатій джерельній базі багатьох центральних, обласних архівів, а також ряду архівів найбільших промислових підприємств УНР. Всебічно проаналізовані та використані автором матеріали угорської статистики й періодики, соціологічні дослідження.

Головний понятійний апарат книги в цілому відповідає рівню вивчення даної проблеми в радянській науці. Проаналізувавши значну кількість вітчизняної та угорської літератури з цих питань, Г. И. Шманько робить висновок, що визначення «культурно-технічний рівень», дане вченими СРСР, може бути використане для дослідження змін якісних характеристик робітничого класу УНР. Разом з тим він зазначає, що в ньому потрібно більш чітко виділити роль загальної освіти у зростанні культурно-освітнього рівня робітників (с. 6). Таке міркування реалізоване ним у структурі праці, зокрема, введенням у два останні розділи спеціальних параграфів про значення і роль загальноосвітньої школи у цій справі. Це дало змогу

¹ Развитие рабочего класса в социалистическом обществе: Интернациональные закономерности и национальные особенности. — М.: Наука, 1982. — 527 с.

² Див.: Там же, с. 448.

³ Див.: Сухарев В. В. Рабочий класс социалистической Чехословакии. 1948—1960 гг. — Киев, 1980; Кулинич И. М. Рабочий класс Германской Демократической Республики — ведущая сила в строительстве социалистического общества. — Киев, 1982 та ін.

більш детально окреслити цілісну систему піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу Угорщини. Серед її складових частин, крім зазначеної вище, автор виділив професійно-технічну освіту та підготовку і перепідготовку робітників безпосередньо на підприємствах.

Враховуючи все це, а також специфіку розвитку УНР, Г. І. Шманько послідовно розглядає досліджувані питання. Так, на фоні народно-демократичних перетворень в Угорщині у 1945—1948 рр. висвітлюється процес формування передумов для піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу, аналізується його структура і склад. Вказуючи на значне скорочення в країні чисельності промислових робітників внаслідок війни (с. 28), автор зазначає, що партія угорських комуністів змушена була спрямувати зусилля насамперед на вирішення завдань відновлення та соціалістичного виховання індустріального ядра робітничого класу. Це проілюстровано таблицею, у якій відбито зростання його питомої ваги серед інших категорій промислових робітників (с. 32). Підкреслюється значення використання радянського досвіду у справі перебудови угорської загальноосвітньої школи та піднесення її ролі у підвищенні культурно-освітнього рівня угорських робітників.

Чільне місце у першому розділі монографії відведено системі ФЗУ, яка у майбутньому стала основною формою підготовки молодого поповнення робітничих кадрів — освічених і кваліфікованих. На жаль, ця роль системи фабрично-заводської (пізніше професійно-технічної) освіти не розкрита повністю у наступному розділі праці.

Цікавий матеріал наводить автор про діяльність профспілкових і молодіжних організацій по підйому культурно-технічного рівня угорських робітників у 1945—1948 рр. (с. 48—49, с. 44).

У рецензованій праці велику увагу приділено висвітленню вказаних питань на етапі будівництва основ соціалізму в УНР (1948—1962 рр.). На наш погляд, автор вдало розкрив значення соціалістичного змагання у зростанні професійно-кваліфікаційного рівня робітничого класу Угорщини, висвітлив роль у цьому руху бригад соціалістичної праці, які виникли там за прикладом руху бригад комуністичної праці в СРСР (с. 96—99).

Не залишилося поза увагою автора й питання боротьби угорських комуністів проти антисоціалістичних сил у 50-і роки. Спроби контрреволюції підірвати провідну роль робітничого класу та його партії у суспільстві включали й плани ідейного розкладу робітників, обмеження їх доступу до освіти та культури (с. 74—75). Втілюючи у життя рішення Всегорської конференції УСРП (червень 1957 р.), партія очолила й спрямувала процес зміцнення соціалістичного характеру школи і культурно-освітньої системи. Це, підкреслюється в праці, відкрило нові можливості для дальшого зростання рівня освіченості та культури угорського робітничого класу.

Значний науковий інтерес становить дослідження автором відповідних проблем, що

стосуються періоду будівництва розвинутого соціалізму. Принципово новим й найбільш вдалим щодо цього є аналіз ролі радянсько-угорського співробітництва у справі піднесення культурно-технічного рівня угорських робітників, а також перспективного планування його зростання на сучасному етапі розвитку УНР. Ґрунтовно розглянуто автором і вдосконалення системи загальної та професійно-технічної освіти в Угорщині на етапі будівництва розвинутого соціалізму.

Рецензовану працю завершують конкретні та логічні висновки, зокрема, підсумовується значення усіх складових частин системи піднесення культурно-технічного рівня угорських робітників, ще раз підкреслюється, що спрямовуюче керівництво у цьому напрямі послідовно здійснює УСРП — авангард робітничого класу країни.

Позитивною рисою книги є те, що автор поряд з теоретичним аналізом, порушує ряд важливих проблем сьогодення. Так, він аргументує необхідність введення загальної середньої обов'язкової освіти в Угорській Народній Республіці (до речі, в країні здійснюються практичні кроки щодо цього), ставить питання про поглиблення в рамках соціалістичної економічної інтеграції міжнародного співробітництва в галузі спільної підготовки висококваліфікованих робітників (с. 162).

Позитивно оцінюючи монографію, хотілося б висловити ряд зауважень. Так, зростання культурно-технічного рівня робітників Угорщини ілюструється в ній переважно на прикладах розвитку індустріального їх ядра. Поза увагою автора залишилися інші категорії робітничого класу. Більше уваги, на наш погляд, слід було б приділити й аналізу його складу та структури. Відзначаючи необхідність включення в поняття «культурно-технічний рівень» характеристику суспільної свідомості робітників (с. 6), автор не повною мірою підтверджує це у ході викладу.

Рецензована праця набагато виграла б, якби в ній було глибше проаналізовано не тільки процес зростання культурно-технічного рівня угорських робітників, а й показано його соціально-економічні наслідки, що дало б автору можливість більш конкретизувати значення зростання такого рівня, тісніше пов'язати тему дослідження з питаннями зміцнення провідної ролі робітничого класу в соціалістичному суспільстві.

В книзі подекуди зустрічаються неточності в назвах (с. 108) та посиланнях (с. 109, 110).

Вказані недоліки та зауваження не зменшують науково-теоретичного рівня монографії, яка не лише глибоко аналізує історичний процес змін якісних характеристик робітничого класу однієї з країн соціалістичної співдружності — УНР, а й дає яскраву картину його загального розвитку в умовах будівництва соціалізму. Безумовно, рецензована праця викличе інтерес не лише науковців, а й широких кіл читачів.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ),
І. М. СЮСЬКО (Ужгород)

Баканурский Г. Л.
**ЛОЖНЫЕ ДОКТРИНЫ,
РЕАКЦИОННАЯ ПОЛИТИКА:
КРИТИКА СОЮЗА
ИУДЕЙСКОЙ РЕЛИГИИ И СИОНИЗМА.**

Одесса: Маяк, 1982. — 240 с.

В арсеналі засобів, спрямованих на розкол робітничого руху, боротьбу проти соціалізму й національно-визвольних революцій, певне місце відводиться іудейському клерикалізму. Останній спекулює на релігії, поширеній переважно серед осіб єврейського походження. «Національний» характер іудейської релігії, намагання зобразити її не тільки хранителькою «народної культури», а й єдиним засобом вияву етнічної належності особи сприяють тому, що іудейські клерикали об'єднують релігію і сіонізм — реакційну націоналістичну ідеологію, політику й систему організацій великої єврейської буржуазії, яка зрослася з імперіалістичними колами Заходу, насамперед США.

Критиці союзу сіонізму та іудаїзму й присвячена книга кандидата філософських наук Г. Л. Баканурського. Уже її заголовком автор говорить про те, що союз іудаїзму й сіонізму ґрунтується на псевдодоктринах і реакційній політиці. Об'єднання іудейської релігії й сіонізму, підкреслює автор рецензованої праці, спроба дати останньому релігійне «обґрунтування» — така особливість іудейського клерикалізму як однієї з різновидностей клерикалізму наших днів. Поданий наприкінці книги список використаної літератури (як вітчизняної, так і зарубіжної) свідчить про те, що Г. Л. Баканурський опрацював велику кількість джерел.

На широкому фактичному матеріалі в книзі показано, як союз іудейської релігії й сіонізму використовується іудаїстами й сіоністами в теоретичній і практичній діяльності. Автор підкреслює, що в країнах капіталу він виконує класову роль захисника інтересів монополістичної буржуазії, служить для ідеологічного виправдання її расистських, загарбницьких планів, спрямованих не тільки на відрив трудящих-євреїв від класового союзу з іншими експлуатованими в країнах капіталу, а й на підірив соціалістичного інтернаціоналізму.

Г. Л. Баканурський аргументовано викриває агресивний зовнішньополітичний курс сіоністської верхівки Ізраїлю, підтримуваний імперіалістичними колами США. Америко-ізраїльський воєнно-політичний альянс спрямований на придушення національно-визвольних рухів, про що свідчить нова кривава агресія проти суверенного Лівану. Тут правляча верхівка Ізраїлю, підкреслює автор, розкрила перед усім світом своє справжнє, фашистське обличчя.

Антинародна внутрішня політика правлячих іудаїстів і сіоністів Ізраїлю дістала відображення в тому, пише Г. Л. Баканурський, що «сіонізм та іудейський клерикалізм, як і союз між ними, — це, крім усього іншого, й антинаціональне явище,

якщо мати на увазі трудящих ізраїльтян, тобто абсолютну більшість представників нової національної спільності, що складається в Ізраїлі» (с. 230).

Важливе місце в книзі відводиться критичному аналізу спроб поставити знак рівності між іудаїзмом, сіонізмом та єврейми. Ототожнення понять «єврейська релігія» та «єврейська національність», підкреслює автор, є реакційним, расистським наміром. Досить сказати, що значна кількість осіб єврейського походження на Заході, а також абсолютна більшість громадян єврейської національності в соціалістичних країнах є невірними й атеїстами і ніякого відношення до іудейської релігії, як, до речі, й до будь-якої іншої, не мають.

Автор рецензованої книги викрив неспроможність доктрин «землі обітваної», «богообраності», «винятковості» євреїв, «особливої місії єврейства», «всесвітньої єврейської нації». Всі вони служили і служать, наголошується в монографії, брудним політичним цілям експлуаторських класів євреїв. Експлуаторські класи євреїв і експлуатовані класи євреїв — це діаметрально протилежності. Сіоністи та іудаїсти модернізують іудаїзм та сіонізм в інтересах буржуазно-націоналістичної, людиноневисницької ідеології. В книзі наводяться дані про те, що жало названих вище доктрин спрямоване насамперед до молоді, щоб будь-якими способами збільшити релігійність підростаючого покоління й тим самим посилити вплив релігії на життя сучасної людини й суспільства в цілому.

В союзі іудейської релігії та сіонізму панує відкрите насильство над свободою совісті. Так, перехід в інше віросповідання карається в Ізраїлі мало не тюремним ув'язненням. Близько трьох років з дванадцятирічного строку навчання в середній школі відводиться на посилену обробку учнів у дусі сіонізму та іудаїзму. В книзі наводяться багато інших фактів релігійного диктату, і не лише в системі освіти, а й щодо жінок, а також у повсякденній адміністративній діяльності державного апарату.

Частина віруючих іудеїв капіталістичних країн відкрито засуджує сіонізм і використання іудейської релігії для зміцнення сіоністської ідеології й політики. В рецензованій книзі наводяться приклади негативного ставлення до сіонізму релігійних діячів і цілих антисіоністських організацій.

Проти провокацій сіоністів активно виступає абсолютна більшість послідовників іудейської релігії в СРСР. Г. Л. Баканурський ще й ще раз наголошує, що союз між іудейською релігією й сіонізмом базується на класовому фундаменті: єдність буржуазних інтересів, намагання зберегти капіталістичну систему, ненависть до ідей соціалізму й комунізму, боротьба проти соціалістичної співдружності і насамперед проти СРСР — ось та основа, на якій виникає альянс реакційних церковників і монополістичного капіталу — партнерів по клерикальній політиці.

Г. Л. Баканурський показав, що прире-

ченість іудейського екстремізму й сіоністського расизму доводиться всім ходом історії. В СРСР, інших країнах соціалізму, де євреї є повноправними громадянами, активними учасниками соціалістичних перетворень, не існує «єврейське питання». Марксистки неухильно дотримуються принципів соціалістичного інтернаціоналізму й наукового атеїзму, підкреслюється в рецензованій праці, і є насправді до кінця послідовними борцями проти антисемітизму і будь-яких інших проявів буржуазного націоналізму, національної ненависті і ворожнечі, проти будь-якого нехтування прав і свобод особи, у тому числі й права на свободу совісті.

«КПРС боролась і завжди буде рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних виходів, хай то буде, скажімо, антисемітизм чи сіонізм»¹, — підкреслювалося на XXVI з'їзді Комуністичної партії. Цій меті й служить рецензована книга. Вона, безсумнівно, буде корисною для лекторів, викладачів, пропагандистів і агітаторів, для широкого кола читачів.

О. Ю. ЄФІМОВ (Одеса)

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 68.

У 1984 р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСТИТЬ У СВІТ МОНОГРАФІЇ:

Верстюк В. Ф. БОРОТЬБА ТРУДЯЩОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ ЗА ЗМІЦНЕННЯ ВЛАДИ РАД. 8 арк. 1 крб. 20 коп.

У монографії розглядається боротьба трудящого селянства України проти найчисленнішого експлуаторського класу — куркульства, за зміцнення влади Рад на селі на завершальному етапі громадянської війни. Розкривається співвідношення класових і політичних сил на селі, процес здійснення соціально-економічних перетворень, ліквідація куркульського бандитизму.

Для істориків, викладачів і студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться історією зміцнення влади Рад в УРСР.

Гайковський М. І. РЕАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ, 1918—1940 рр. 9 арк. 1 крб. 40 коп.

У монографії викривається реакційна роль православної церкви в системі соціально-економічного гноблення трудящих Північної Буковини, зрадницький союз духовенства з окупаційними властями в 1918—1940 рр. Висвітлюється боротьба трудящих краю проти реакційної діяльності православної церкви, за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. Підкреслюється керівна роль Комуністичної партії в антиклерикальному і атеїстичному русі трудящих.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, ідеологічного активу.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ МАГАЗИНИ КНИГОТОРГУ.

ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ УЧЕНИХ З ПРОБЛЕМ МИРУ І ВІДВЕРНЕННЯ ЯДЕРНОЇ ВІЙНИ

Війни... Скільки ж їх було за всю історію людства. Кожна нова війна оберталася новими стражданнями й жертвами. У полум'ї другої світової війни загинуло 55 млн. чол., що в 2,2 рази перевищує кількість тих, хто загинув під час першої світової війни. Загалом це становить 70% від загального числа людей, яких було вбито в усіх війнах, що мали місце в Європі у період з 1600 по 1945 рр.¹

Людська совість поставала проти ворожнечі між народами, проти вирішення стосунків за допомогою зброї. Крайні уми шукали розгадки таємниць виникнення конфліктів і шляхи до гармонії та злагоди. Про це мріяли представники німецької класичної філософії, соціалісти-утопісти. Але вони лише доповнили гуманістичними ідеями загальні філософські концепції.

Науково-теоретичні основи боротьби за світ без зброї, мир без війни розробили К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони глибоко проаналізували соціально-політичні й економічні процеси розвитку суспільства. Соціальною силою, яка звільнить народи від воєн, К. Маркс і Ф. Енгельс вважали робітничий клас, історична місія якого полягає у ліквідації експлуатації людини людиною, зміни старого ладу новим, соціалістичним. «На протилежність старому суспільству, — писав К. Маркс, — з його економічними злиднями і політичним безумством народжується нове суспільство, міжнародним принципом якого буде — мир, бо у кожного народу буде один і той самий володар — праця!»².

К. Маркс довів, що робітничий клас, трудящі маси відіграватимуть вирішальну роль у відверненні загрози воєн. Він вказував, що тільки революційна боротьба мас, «союз робітників усіх країн кінець кінцем викоренить усія війни»³. К. Маркс передбачав, що прийде час, коли пролетаріат на історичній арені виступить вже не як «покірний виконавець, а як незалежна сила», що усвідомлює свою власну відповідальність і здатна диктувати мир там, де його так звані господарі «кричать про війну»⁴. Цей висновок підтверджується нині, коли зусилля трудящих усіх країн спрямовані на відвернення війни та зміцнення миру.

Радянська держава вперше в історії людства виступила за роззброєння, лікві-

дацію воєнної небезпеки. «Роззброєння є ідеал соціалізму»⁵, — ці лєнінські слова концентровано відбивають підхід Радянської держави до проблем роззброєння. Прагнення жити у мирі й дружбі між народами притаманне природі соціалістичної держави. По-перше, мир потрібний трудящим для успішного будівництва нового життя. По-друге, наші успіхи на ниві економіки, культури, народного добробуту мають величезний вплив на всебічний прогрес людства, оскільки, за виразом В. І. Леніна, «всякий мир відкриває в сто раз більше і ширше дорогу нашому впливові»⁶.

Донести до людей планети правду про наслідки термоядерної війни, об'єднати їх зусилля у антивоєнному русі — такою була мета Всесоюзної конференції учених, що відбулася в Москві у травні 1983 р. Разом з науковцями Радянського Союзу у роботі цього форуму взяли участь близько п'ятидесяти зарубіжних учених. Серед них — представники міжнародних організацій, керівники Пагуського руху.

Збереження миру, відвернення загрози війни залишаються головною метою зовнішньополітичного курсу КПРС, нашої держави, всіх країн соціалізму. Імперіалізм же намагається загальмувати процес революційного оновлення світу. Для цього він загострює політичну ситуацію у світі, розв'язує гонку озброєнь, готуючись до термоядерної війни.

Агресивність імперіалізму знаходить «свій вираз» у «ідеях» мілітаризму — знярядді, яке експлуаторські класи завжди використовували для збереження й зміцнення свого панування, загарбання нових територій, поневолення країн і народів, пригноблення трудящих. Доповідачі підкреслювали, що нині обличчя мілітаризму проявляється насамперед у створенні величезної військової машини, посиленні впливу військово-промислового комплексу на соціально-економічне, політичне й духовне життя суспільства. Буржуазна ідеологія стає дедалі реакційнішою, відраджується й поширюється гегемоністські, шовіністичні і навіть фашистські ідеї.

Промовці особливо наголошували, що ХХ ст. увійде в історію людства як епоха видатних досягнень у галузі науки й техніки. Значні якісні зміни, що відбуваються під впливом НТР, постійно зростаюча соціальна роль науки переконливо демонструють безмежність перетворюючого генію

¹ Мілітаризм. Цифри и факты. М., 1983, с. 61.

² Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 17, с. 7.

³ Там же.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 16, с. 358.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 144.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 236.

людини, силу і могутність науки. Разом з тим імперіалізм слід звинувачувати в тому, що здобутки науково-технічної революції спрямовуються не тільки за мирним призначенням, а й на створення нових видів зброї, насамперед ракетно-ядерної.

Важлива роль у боротьбі за мир належить ученим світу. Вони реально усвідомлюють загрозу, яка насувається на планету, уявляють наслідки того, що може принести людству термоядерна війна. «Сьогодні всі зусилля, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у відповідях на запитання кореспондента «Правды», — повинні бути спрямовані до одного — відвернути ядерну катастрофу»⁷.

Експерти підраховували, що руйнівна здатність арсеналів зброї, яка є в наявності, еквівалентна вибуховій силі багатьох мільйонів тонн третилю. Це в кілька тисяч разів більше, ніж було витрачено вибухівки під час усіх війн (після винаходу пороху). Застосування навіть невеликої частки такого грізного потенціалу може неминуче привести до загибелі цілих народів, до колосальних руйнувань і катастроф.

Вчені світу були одноставними, коли у своїх виступах на конференції підкреслювали, що припинення гонки озброєнь, перенесення творчих можливостей, продуктивних сил, матеріальних благ на мирні цілі не тільки ліквідувало б загрозу цивілізації, а й створило б умови для дальшого прогресу людства, вирішення багатьох глобальних проблем — екологічних, енергетичних, демографічних, продовольчих та ін-

ших, що зросли нині до рівня загальнолюдських масштабів.

Наука, науково-технічна революція — це здобуток спільної праці, надбання всіх. Учасники конференції рішуче засуджували спроби правлячих кіл Сполучених Штатів Америки та їх союзників розірвати міжнародні науково-технічні зв'язки, проводити політику ізоляціонізму в галузі науки.

Учені науково обґрунтували, що гонка озброєнь негативно впливає на політичне життя, призводить до мілітаризації економіки, створює сприятливий ґрунт для активізації ультраправих і неофашистських течій, що, в свою чергу, приводить до зростання напруженості у світі.

Мирні ініціативи Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, підкреслив у своєму виступі віце-президент Академії наук Української РСР, акад. АН УРСР І. І. Лукинов, дають унікальну можливість відвернути загрозу війни, створити необхідні умови для гармонійного розвитку людства. Відстояти мир — найважливіша мета, справа кожної чесної людини. Багатотисячний загиб на науковців Радянської України, сказав І. І. Лукинов, активно виступає на захист права на життя, проти мілітаризму та агресії, в ім'я гуманізму і прогресу людства.

Учасники конференції прийняли візову до всіх учених світу, в якій міститься заклик об'єднати всі зусилля для того, щоб захистити людей планети від загрози ядерного знищення.

Було також створено Комітет радянських учених на захист миру, проти ядерної війни. Його очолив віце-президент АН СРСР акад. Є. П. Веліхов.

⁷ Правда, 1983, 27 мар.

І. М. ХВОРОСТЯНИЙ (Київ)

РЕГІОНАЛЬНА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 80-РІЧЧЮ ДРУГОГО З'ЇЗДУ РСДРП

11—12 травня 1983 р. в Дніпропетровському ордену Трудового Червоного Прапора державному університеті імені 300-річчя воз'єднання України з Росією відбулася регіональна науково-теоретична конференція, присвячена 80-річчю Другого з'їзду РСДРП. Її організували Придніпровський науковий центр Академії наук УРСР та опорна кафедра історії КПРС Дніпропетровського університету.

Конференцію відкрив секретар партійного комітету університету Г. І. Щербаків.

Голова секції «Фундаментальні проблеми суспільних наук» Дніпропетровського наукового центру АН УРСР, декан історичного ф-ту університету, зав. кафедрою історії КПРС, д-р істор. наук, проф. А. М. Черненко зробив доповідь «В. І. Ленін і всесвітньо-історичне значення II з'їзду РСДРП». Він показав корінну відмінність революційної марксистської партії від інших партій, відзначив видатну

роль В. І. Леніна і професіональних революціонерів у створенні РСДРП.

Д-р істор. наук, проф. М. М. Миколенко (Дніпропетровський університет) у доповіді «Партія пролетарського інтернаціоналізму» розкрив непримиренну боротьбу більшовиків з прибічниками сепаратизму і націоналізму, з «економістами» і бундівцями в процесі створення марксистської робітничої партії. Доповідач навів приклади, що свідчать про велику допомогу Київському комітету РСДРП з боку агентів «Искры» та діячів іскрівських організацій — Г. М. Кржижанівського, Дмитра Ілліча, Анни Іллінічни і Марії Іллінічни Ульянових. Особливий наголос було зроблено на тому, що партія більшовиків створювалась й розвивалась як партія справжніх інтернаціоналістів.

Канд. істор. наук, доц. Л. О. Бардагов (Дніпропетровський університет) розповіла про великі досягнення в галузі націо-

пальних відносин в СРСР. Канд. істор. наук, доц. С. П. Торшина (Дніпропетровський університет) присвятила свій виступ висвітленню пропагандистської роботи більшовиків. Канд. істор. наук, доц. Р. І. Ветров (Дніпродзержинський індустріальний інститут) розкрив закономірність політичного банкрутства партії есерів напередодні і в період Великої Жовтневої соціалістичної революції. Канд. істор. наук, доц. В. К. Якунін (Дніпропетровський університет) проаналізував літературу 20-х років з теми «Соціал-демократичний рух на Україні періоду створення пролетарської партії нового типу».

Багато важливих подій партійного життя пов'язано із закордонною діяльністю В. І. Леніна та його соратників. Тому питання історії закордонних організацій та їх партійних центрів постійно привертають увагу дослідників. Цій темі на конференції було присвячено ряд наукових доповідей та повідомлень, зокрема зав. кафедрою історії КПРС Запорізького педагогічного інституту канд. істор. наук, доц. М. Д. Некоза, канд. істор. наук, доц. В. М. Морозко (Запорізький педінститут).

Канд. істор. наук, доц. П. І. Проценко (Дніпропетровський університет) при-

святив своє повідомлення висвітленню закономірності зростання керівної ролі партії в умовах розвинутого соціалізму, канд. істор. наук, доц. П. В. Агапов (Дніпропетровський університет) розкрив роль ленінської «Искры» у створенні пролетарської партії нового типу. Вчений секретар секції «Фундаментальні проблеми суспільних наук» Дніпропетровського наукового центру АН УРСР, канд. істор. наук, доц. Л. О. Пушкіна (Дніпропетровський університет) сплилася на діяльності партії у розв'язанні жіночого питання, канд. істор. наук, доц. Г. М. Книш (Дніпропетровський університет) — на роботі серед молоді.

Було заслухано також повідомлення, присвячені робітничому руху в Катеринославі напередодні II з'їзду РСДРП, значенню газети «Искра» в пропаганді досвіду міжнародного робітничого і соціалістичного руху.

В заключному виступі зав. кафедрою історії КПРС, д-р істор. наук, проф. А. М. Черненко відзначив, що науково-теоретична конференція сприятиме подальшій розробці питань історії революційно-перетворюючої діяльності КПРС, поліпшенню ідейно-виховної роботи серед трудящих, особливо молоді.

П. І. ПРОЦЕНКО (Дніпропетровськ)

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТОРЖЕСТВО ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ПАРТІЮ НОВОГО ТИПУ»

Міжвузівська науково-теоретична конференція викладачів була присвячена 80-річчю Другого з'їзду РСДРП. Її організували Тернопільський міськком партії та медичний інститут.

Вступним словом конференцію відкрив член бюро обкому Компартії України, перший секретар міськкому партії В. М. Шемчук.

З доповіддю «Другий з'їзд РСДРП і торжество вчення про партію нового типу» виступив зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун.

На конференції виступили також зав. кафедрою наукового комунізму того ж інституту, д-р істор. наук, проф. В. І. Полурез — «Розробка партією концепції розвинутого соціалізму», д-р істор. наук, проф.

кафедри марксизму-ленінізму Тернопільського медичного інституту Ф. Ф. Чернявський — «Критика буржуазних фальсифікацій керівної ролі КПРС у політичній системі суспільства»; зав. кафедрою марксизму-ленінізму Тернопільського медичного інституту, канд. істор. наук, доц. М. В. Траф'як — «Комуністична партія — організатор співробітництва союзних республік у реалізації Продовольчої програми СРСР», зав. кафедрою історії КПРС фінансово-економічного інституту, канд. істор. наук, доц. М. М. Кватіра — «Ленінське вчення про єдність партії і сучасність», зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму педагогічного інституту імені Я. Галана, канд. істор. наук, доц. М. М. Алексієв — «КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців».

А. М. БІЛЬКЕВИЧ (Тернопіль)

НАУКОВА КООРДИНАЦІЙНА НАРАДА «ПРОГРЕСИВНІ, ДЕМОКРАТИЧНІ, РЕВОЛЮЦІЙНІ, АНТИФАШИСТСЬКІ ТРАДИЦІЇ В НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІЇ»

З 12 по 15 травня 1983 р. в Володді відбулася республіканська (РРФСР) наукова координаційна нарада з теми «Прогресивні, революційні, демократичні та антифашистські традиції в німецькій історії», яка була організована Міністерством освіти РРФСР, Вологодським державним педагогічним інститутом, Вологодською обласною організацією товариства «Знання» РРФСР. В ній взяли участь 110 фахівців з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Харкова, Челябінська, Дніпропетровська, Одеси, Волгограда, Володди, Пензи, Чити, Іжевська та інших міст РРФСР, України і Білорусії, які представляли 4 інститути Академії наук СРСР та УРСР, 14 університетів, 14 педінститутів та інших вузів країни.

Нараду відкрив секретар Вологодського обкому КПРС В. А. Жуков. Він ознайомив учасників з історією Вологодської землі, з досягненнями трудящих області в реалізації завдань XI п'ятирічного плану.

На пленарному засіданні з доповіддю «Прогресивні, революційні, антифашистські традиції в німецькій історії» виступив Голова Оргкомітету і Проблемної ради з питань німецької історії, зав. кафедрою загальної історії Вологодського педагогічного інституту, д-р істор. наук, проф. О. С. Бланк. Були заслухані також оглядові доповіді головного редактора газети «Нойес лебен», члена Президії Радянського товариства дружби з НДР В. І. Цапанова «СЄПН — зберігач і продовжувач прогресивних, революційних традицій німецької історії», зав. кафедрою міжнародних відносин МДІМВ, д-ра істор. наук, проф. О. Г. Обічкіна «Братні зв'язки між КПН і ВКП(б) (1924—1933 рр.)», зав. кафедрою загальної історії Удмуртського університету, професора, д-ра істор. наук В. Є. Майєра «Особливості і характер вимог селян і радикального бюргерства Німеччини у Селянській війні 1524—1526 рр.»

Учасники наради працювали в семи секціях. В першій секції (керівники: д-р істор. наук, проф. О. М. Чистозвонов, канд. істор. наук, доц. Ю. К. Некрасов) були заслухані доповіді і повідомлення на тему: «Антифеодальні рухи та класова боротьба

в Німеччині напередодні і в період селянської війни». В другій секції — «Революційна та демократична боротьба в Німеччині в XIX — на початку XX століття та в роки Веймарської республіки» (керівники: д-ри істор. наук, професори М. І. Михайлов, А. Б. Цфасман, Ю. М. Чернецовський) у зв'язку з великою кількістю поданих доповідей та повідомлень працювали дві підсекції. На засіданнях третьої секції (керівники: д-р істор. наук, проф. О. С. Бланк, канд. істор. наук, доц. В. А. Талашова) обговорювалися питання антифашистського руху опору в Німеччині. Робота четвертої секції (керівники: д-р істор. наук, проф. І. З. Захаров, канд. істор. наук, доц. М. І. Баландін) була присвячена обговоренню доповідей і повідомлень з теми: «Героїчна боротьба народів СРСР проти гітлерівської Німеччини — вирішальна умова визволення німецького народу від фашистської тиранії». Питання будівництва соціалізму в НДР знайшли відображення у виступах учасників п'ятої секції (керівники: д-р істор. наук, проф. Л. К. Лебедев, канд. істор. наук, доц. О. Є. Дмитрієв). На засіданнях шостої секції (керівники: кандидати істор. наук, доценти О. І. Борозняк, Л. В. Тестов) було розглянуто проблеми боротьби прогресивних, демократичних сил ФРН за мир, соціальний прогрес, проти мілітаризму і неонацизму. Історіографічні проблеми німецької історії стали предметом обговорення учасників сьомої секції (керівники: д-р істор. наук, проф. І. Я. Біск, канд. істор. наук, доц. С. С. Дмитрієв).

На заключному пленарному засіданні керівники секцій відзначили, що нарада стала істотним вкладом в розвиток вітчизняної германістики. Разом з цим було вказано на необхідність посилення уваги до питань методології та методики дослідження даної проблематики, особливо у галузі нової і новітньої історії.

С. К. АСАТУРОВ (Київ)

Н. В. КРИВЕЦЬ (Київ)

СЕМІНАР З ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ

18—20 травня в Інституті історії АН УРСР відбувся семінар на тему «Історична географія і картографія Української РСР». Його організували співробітники Сектора історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР та Сектора історичної географії і картографії Інституту історії АН УРСР.

У доповідях, що були заслухані на семі-

нарі, розкривалися важливі питання історії природокористування, формування території, розвитку економіки, транспорту, культури, воєнних подій та методики створення карт для історичних атласів СРСР, УРСР та Києва.

Про стан і розвиток досліджень у галузі історичної географії на Україні розповів

зав. Сектором історичної географії і картографії Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко.

Зав. Сектором історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР д-р істор. наук Я. Є. Водарський поділився досвідом створення «Атласу історії СРСР», а також підготовки карти адміністративно-територіального поділу Росії кінця XVII—початку XVIII ст.

Д-р істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР В. М. Кабузан виступив на семінарі з повідомленням, присвяченим методиці підготовки карт адміністративно-територіального поділу Росії у XVIII—на початку XX ст. Він виклав також рекомендації щодо розробки і узагальнення матеріалів при підготовці карт феодального періоду для «Атласу історії Української РСР».

Про карти шляхів сполучення у Росії в XVIII—XIX ст. розповіла канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР Е. Г. Істоміна. Окремо вона спинилася на питанні розробки карт водних шляхів України у XVIII ст.

Канд. техн. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР П. О. Іваньков у своєму виступі висвітлив такі важливі питання, як структура, зміст та методика складання карт окремих регіонів в «Атласі історії СРСР».

Про специфічні особливості розвитку західноукраїнських земель та їх відображення в Атласі доповів канд. істор. наук, співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові М. М. Драк.

Зав. кафедрою Донецького державного університету, канд. істор. наук О. О. Пірко присвятив свій виступ типології та методиці складання топографічних описів України кінця XVIII ст. і їх використанню при складанні карт.

У доповіді канд. геогр. наук, ст. наук. співроб. Відділення географії АН УРСР Г. О. Пархоменко було ґрунтовно подано методичні поради до розробки нових карт історії природокористування в різні історичні періоди.

Канд. техн. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР О. Є. Маркова спинилася на стані підготовки «Атласу історії Української РСР», акцентувавши увагу на процесі узгодження карт, відображення динаміки, різноманітних зв'язків України з Росією та іншими державами.

Економічний розвиток України у XVIII ст. в новостворюваному Атласі буде показано на трьох картах: «Сільське господарство», «Торгівля та зовнішні і внутрішні зв'язки», «Мануфактура, ремесло і промисли». Про їх підготовку розповіла канд. істор. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР Т. А. Балабушевич.

Підготовці карт «Культурно-освітні заклади України в другій половині XIX ст.» та «Культурне життя України на початку XX ст.» присвятила свій виступ мол. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР Є. П. Степанович.

На деяких методичних питаннях розробки історико-економічних карт спинилася зав. відділом картографії Ради по вивченню продуктивних сил УРСР, ст. наук. співроб. М. О. Корольова. Вона наголосила на необхідності створення карт народного господарства періоду розвинутого соціалізму.

Карти феодального періоду, що будуть вміщені в «Атласі історії Української РСР», охарактеризував канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР В. А. Смолій.

Проф. Київського держуніверситету А. С. Харченко обґрунтував структуру і розкрити зміст восьми розділів «Історико-географічного атласу Києва», що вже зданий на виробництво.

Канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР О. В. Молодчиков присвятив свою доповідь відображенню на картах подій громадянської та Великої Вітчизняної воєн на Україні.

Про серію карт, що відображають історію періоду розвинутого соціалізму на Україні, розповів канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР А. А. Кондрацький.

Канд. геогр. наук, мол. наук. співроб. інституту В. П. Разов висвітлив питання про зміни у використанні земельних ресурсів України за період з 1960 р. по 1980 р. і запропонував для Атласу контурну сучасну карту головних сільськогосподарських угідь республіки.

Ст. наук. співроб. Київського інституту народного господарства Л. П. Ковтун розповіла про створення п'яти карт спеціалізованих аграрно-промислових комплексів УРСР, що будуть вміщені в «Атласі історії Української РСР».

Учасники семінару дійшли висновку про можливість видання історичних карт окремими випусками. У багатьох доповідях наголошувалося на необхідності посилення уваги до питань узгодженості карт та показу на них динаміки історичного процесу. Одностайною була думка про потребу опублікувати матеріали доповідей, представлених на семінарі.

Проведення подібних семінарів сприяє зміцненню творчих зв'язків між різними колективами, обміну досвідом роботи в процесі підготовки історико-географічних атласів та окремих карт.

О. Є. МАРКОВА (Київ),
Є. П. СТЕПАНОВИЧ (Київ)

БАРАБОЙ АБРАМ ЗІНОВІЙОВИЧ

15 квітня 1983 р. після тяжкої тривалої хвороби помер український радянський учений, доктор історичних наук Абрам Зіновійович Барабой, член КПРС з 1943 р.

Народився він 5 лютого 1902 р. у селищі Томашполі Вінницької області. Трудову діяльність почав у 1915 р. робітником на сірниковій фабриці в Одесі. Здобувши середню освіту, з 1919 р. викладав історію в школах і технікумах. У 1936 р. закінчив історичний факультет Київського держуніверситету.

Після захисту в 1939 р. кандидатської дисертації викладав в Київському університеті історію СРСР.

З липня 1941 р. до серпня 1946 р. А. З. Барабой перебував у лавах Радянської Армії офіцером-політпрацівником, викладачем танкового училища.

В 1946—1947 рр. він очолював в Омському педінституті кафедру історії СРСР, в 1947—1953 рр. викладав основи марксизму-ленінізму й історію КПРС у вузах Києва.

В 1954—1962 рр. працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР.

А. З. Барабой досліджував історію визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., революційний рух селян і різночинної інтелігенції 40—60-х років XIX ст. на Правобережній Україні, класову боротьбу в Сибіру, діяльність революціонерів-сподвижників В. І. Леніна (Іван Бабушкін, Ладос Кецохелі) та ін.

У 1940—1941 рр. вчений опублікував два методичні посібники з історії СРСР для студентів-заочників історичних факультетів університетів, педінститутів. Його перу належить понад 30 наукових статей у збірниках, журналах, «Українській Радянській Енциклопедії». А. З. Барабой був одним з упорядників кількох документальних збірників, брав участь у підготовці 2-томної «Історії Української РСР».

Світла пам'ять про Абрама Зіновійовича Барабоя назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

60 лет образования Союза Советских Социалистических Республик: Совместное торжественное заседание Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР, Верховного Совета РСФСР, 21—22 декабря 1982 гг. Стеногр. отчет. — М.: Политиздат, 1983.—365 с.

60-летия образования СССР: Зарубежные приветствия. — М.: Политиздат, 1983. — 495 с.

Шестая сессия Верховного Совета Украинской ССР (десятый созыв). 30 ноября 1982 года: Стеногр. отчет.—К.: Политиздат Украины, 1983.—144 с.

ПОНОМАРЕВ Б. Н. Живое и действенное учение марксизма-ленинизма: Ответ критикам. — 4-е изд., доп. — М., Политиздат, 1983.—159 с.

ЩЕРБИЦКИЙ В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы парт. орг. Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении науч.-техн. прогресса.—К.: Политиздат Украины, 1983.—394 с.

БОГОЛЮЗОВ К. М. Преддзольственная программа СССР: содержание и пути реализации. — М.: Политиздат, 1983.—191 с.

БУДКІН В. С. Глибоклення соціалістичної економічної інтеграції. — К.: т-во «Знання» УРСР, 1983. — 48 с.

ГРИГОРОВИЧ Д. Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны.—К.: Политиздат Украины, 1983.—167 с.

ЕРМАЛАЕВ М. М. Суспільство соціальної справедливості. — К.: Політвидав України, 1983.—127 с.

ЗОЛОТАРЕВ В. А. Россия и Турция: Война 1877—1878 гг.: Основные проблемы войны в русском источниковедении и историографии. — М.: Наука, 1983. — 232 с.

История Монгольской Народной Республики. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Наука, 1983. — 661 с.

Канада — США: экономические и политические отношения. — М.: Наука, 1983. — 304 с.

КИРЮШКО Н. И. Атеизм и развитие социалистической культуры. — К.: т-во «Знание» УССР, 1983. — 49 с.

КУАНЫШЕВ О. С. Партийное руководство социалистическим соревнованием. — М.: Политиздат, 1983. — 160 с.

ЛАБЕЦКИЙ О. Б., РЫБАКОВ А. М. Социалистический интернационализм и идеологическая борьба.—М.: Наука, 1983.—199 с.

Международное коммунистическое движение.—М.: Мысль, 1983. — 332 с.

НЕВЕРОВ И. Севастополь: Страницы героич. защиты и освобождения города-героя. 1941—1944.—М.: Политиздат, 1983.—206 с.

ОРЛЕНКО В. Г. Операція без пострілу. — 2-е вид., доп. — К.: Політвидав України, 1983. — 216 с.

Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.—К.: Политиздат Украины, 1983. — 663 с.

Партийное подполье: Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны.—М.: Политиздат, 1983.—352 с.

ПІНЧУК І. Ф. Продовольча програма — центральне завдання п'ятирічки.—К.: т-во «Знання» УРСР, 1983.—32 с.

ПОДОСЕД И. М., КОМСКИЙ Б. М. Когда гремели бои... Культурно-просветительная работа на фронте в годы Великой Отечественной войны.—М.: Воениздат, 1983.—238 с.

Прододзольственная проблема в современном мире.—М.: Наука, 1983.—287 с.

Рабочий класс стран Африки: Справочник.—М.: Наука, 1983.—221 с.

РЕВЕНКО Н. М. Село на пути кооперирования. — Ужгород: Карпати, 1983. — 128 с.

Славяноведение и балканистика в зарубежных странах.—М.: Наука, 1983.—335 с.

СУХАНОВ В. И. «Революция газодик» в Португалии: Страницы истории. — М.: Мысль, 1983. — 239 с.

Уніатство і клерикальний антикомунізм. — К.: Політвидав України, 1982.—301 с.

ФРОЛКІН М. М. В лещатах соціально-економічних протиріч.—К.: т-во «Знання» УРСР, 1983. — 45 с.

ХВОРОСТЯНЫЙ И. М. Политика, нефть, доллары. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 174 с.

ЧЕРНИЕВСКИЙ В. К. Незабываемый апрель. — Одесса: Маяк, 1983. — 207 с.

ШЕЛОХАЕВ В. Ф. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905—1907 гг. — М.: Наука, 1983.—327 с.

Засномическое развитие СССР: Критика буржуазных концепций.—М.: Наука, 1983.—221 с.

ЮРЧЕНКО О. Т., ДЕМЧЕНКО М. В. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні (80—90-і роки XIX століття).—К.: Політвидав України, 1983.—182 с.

ГРОВИЙ В. І. Молодь планети проти мілітаризму і війни.—К.: т-во «Знання» УРСР, 1983. — 48 с.